

॥ श्रीमदुगर्थमंजरी श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थ कृताप्रारब्धा ॥

21/101

॥ श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ निर्वैप्रमस्तु ॥ ॥ आग्नेयमाधंस्तुत्तं नवर्चं गायत्रीं खंदस्कं ॥ स्तुत्यताप्रयोजकाग्रणीत्वप्रतिपा
दकत्वादग्निशब्दस्य प्राथम्यं ॥ तदुक्तं भाष्ये ॥ अग्रणीत्वं यदग्निरेमिस्यग्रे नाम तद्वेदिति ॥ अनुक्रमणिकायामपि ॥ अथा
तोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्त्वानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवति अग्रं ह्येव प्रणीयते अंगं नयती
ति ॥ अग्निरेवैतद्गुणविशिष्टत्वात्प्रथमं स्तुयते ॥ गुगर्थस्त्रिविधः ॥ एकस्तावत्प्रसिद्धान्यादिरूपः ॥ अपरस्तदंतर्गतपरमा
त्मलक्षणः ॥ अन्योऽध्यात्मरूपो भक्तदेहगतः ॥ तत्रितयपरेयं वृत् ॥ अग्निर्भाष्योक्तरीत्या अग्रपूज्यादिगुणविशिष्टं
प्रसिद्धान्निर्गतं तदंतर्गतभगवद्रूपविशेषं अध्यात्मगतं रूपविशेषं च ईदं स्तोमि ॥ ईदं स्तुतो ॥ वृक्षु उच्यते ॥ प्रायेण ॥ अज्म

॥ श्रीगुरुराजाय नमः ॥ ॥ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं ॥ होतारं रत्नधातमं ॥
॥ अग्निं ईले ॥ पुरः ॥ हितं ॥ यज्ञस्य ॥ देवं ॥ रत्नं ॥ रत्नं ॥ होतारं ॥ रत्नं ॥ धातमं ॥

धस्य उकारस्य लकारं वक्ष्ये जगुरित्युक्तेः ॥ कस्मादयं स्तुत्य इति तत्राह ॥ पुरोहितमिति ॥ पुरः पूर्वमेव हितं अशे
चभ्योऽनादिकालत एव हितमित्यर्थः ॥ पूर्वा वैराधरोणामसि पुरध वक्ष्ये षामिति पूर्वशब्दादसि प्रत्यये पूर्वशब्दस्य
पुरादेशोचपुर इति रूपं ॥ तथा च शेषहितत्वात्स्तुत्य इत्युक्तं भवति ॥ स्तुत्यतायां निमित्तांतराण्युच्यंते ॥ यज्ञस्य रत्नं
मित्यादिना ॥ यज्ञस्य जातावेकवचनं ॥ यज्ञानां बाह्ययज्ञानामाध्यात्मिकानां च वृत्तिजं ॥ वृत्तिजं यामकत्वेन वृत्तिशब्द
वाच्यं ॥ तदधीनत्वादर्थवदितिन्यायेन अव्यक्तादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यगतस्यापि भगवदधीनत्वात् ॥ यदधीनो गु
णो यस्य तद्गुणोऽस्मिन्धीयत इत्युक्तेः ॥ वृत्तिगतयज्ञजनकर्तृत्वं रूपस्य वृत्तिस्त्वपरमात्माधीनतया भूतस्य समवे
तजयस्वामिनि राजनिजयि शब्दवाच्यते वृत्तिशब्दवाच्यता युक्तेति भावः ॥ अध्यात्मं ॥ ज्ञानयज्ञे इन्द्रियाभिमानि

श्रीराम

१

नो देवा रत्नं ॥ बाह्यवृत्तिगतकर्मगतगुणयोगात् ॥ तन्नियामकत्वाद्धरिः वृत्तिगुच्यत इत्यर्थः ॥ किंच देवं ॥ स्तुतिकर्मत्वा
द्देवार्थं ॥ दीव्यते ॥ स्तुत्यर्थं वा कर्मणि घञ् ॥ अकर्तृरिचकारके संज्ञायामिति घञः कर्मण्यप्यनुशिष्टत्वात् ॥ योतनादिक
र्त्तृत्वमपि देवशब्दार्थः ॥ दीव्यते ॥ पचाद्यचिनिष्पन्नस्य देवशब्दस्य योतकत्वाद्यर्थत्वात् ॥ तदुक्तं भाष्ये ॥ योतनादिजया
लांत्यास्तुत्या व्यवहृतेरपीति ॥ किंच होतारं ॥ होतृसंख्यं होतृनियामकत्वात् इन्द्रियाग्निष्वधर्मां होतृत्वात् इन्द्रियविष
यसं बंधसंपादनेन विषयानुभवप्रदत्वात् होतृनामकमित्यर्थः ॥ परमसुखप्रदत्वात्तस्य स्तुतिर्भोगार्थिनो युक्तेत्याह ॥
रत्नधातममिति ॥ पसुकीडायामित्येतोभावे रमेस्तचेति न प्रत्ययेतकारेऽतादेशोचनिष्पन्नस्य रत्नशब्दस्य रतिरर्थः
रत्नं रतिं धत्ते ददाति चेति रत्नधाः ॥ आतोमनि नूकनिष्पन्नश्चेति चकारात्विच्च ॥ तस्य सर्वापहारी लोपः ॥ अतिशये
न रत्नधाः रत्नधातमः ॥ तं ॥ ततश्च स्तुत्यताप्रयोजकगुणयोगादग्निशब्दवाच्यस्य हरेः स्तुतिर्युक्ता ॥ प्रसिद्धान्यादि
षु लोकेषु प्रसिद्धान्यादिः ॥ परमात्मनि तु महायोगविद्ब्रूही ॥ प्रवृत्तिनिमित्तपोक्षक्यात् ॥ यमिंद्रमाहुरित्यादिना
वेदिकप्रसिद्धेश्च ॥ अतएव भगवान्सर्ववेदानां परमसुखोर्थ इति हृदयं ॥ ॥ इति प्रथमा वृत् ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अधहितेया ॥ आचारोपसीत्युच्यते ॥ अग्निः तद्वतः अध्यात्मगतो हरिश्च पूर्वोक्तः पूर्वो अतीतेः ॥ बहुलं खंदसीति भिन्न
रेस्माभावः ॥ क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ॥ विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बहुलकं वदं
तीत्युक्तेः ॥ नूतनैः वर्तमानैः ॥ सर्वैः वृत्तिभिः विशिष्टज्ञानवत्त्वाद्भिनामकैः देवादिभिः ईदं स्तुत्यः ॥ वृत्तज्ञान इत्यस्मात्कि
प्रसायः ॥ स्तुतश्च सः अग्निः इह बाह्ययज्ञे देवान् आवक्षति आनयेत् ॥ बाह्ययज्ञे च इन्द्रियदेवान् विशेषेणोपकारिणः क
रोति ॥ अद्यप्यपि तादनुत्तस्य यत्सायं चिरं प्राहुः प्रागव्ययेभ्यश्च युत्तानुत्तयेनित्युत्तस्येतस्य तु डागमेव युवोरनाका

अध्यात्म

वित्यनादेशो नूतनैरिति नृपं ॥ वह प्रापण इत्यस्मात् लुङ् ॥ ॐ लोडितिलेदि' तस्य निपि लेटोऽडावित्यडागमे सिद्धुल्लेटीति सिप्र
त्यये होड इति हस्यटलेषटोः कंसीति हस्यकले इण् कोरिति सस्यषले कषयोगे इति वक्षतीति नृपं ॥ आउगे व्यवहिताश्चेति सूत्रेण
क्रियान्वयः ॥ दीर्घादहिसमानपद इति देवान् इति नकारस्य नुः । अत्रानुनासिकः ॥ पूर्वस्य तु वेति शः पूर्ववर्णस्यानुनासिकः ॥
सगो इत्यादिनारोयत्वं । लोपः शाकत्यस्येत्यलोपः । देवा पू इति सिद्धिः ॥ ॥ इति द्वितीयाष्टक ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ अथ तृतीया ॥ असीष्टदातृत्वेनाग्नेः स्तुतिर्युक्तेति भावेनाग्नेरसीष्टदातृत्वं मुच्यते ॥ एवशाब्दोऽग्निनैवेत्यन्वेति ॥ स्तोता अग्नि
नैव अग्निनामकयोः प्रसादेनैवरयिं वा स्वयत्ते धनाख्यं अथात्मज्ञानारख्यं वित्तं अश्नवत् आप्नोति ॥ प्राप्तस्य वित्तस्य दिवेदिवेदि

॥ अग्निः पूर्वसिद्धिभिरीड्यो नूतनैरनुत । स देवां ह हवहाति ॥ २ ॥ अग्निनारयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवेदि ॥ यशसं वीरवत्तमं ॥

॥ अग्निः । पूर्वसिद्धिः । नृपिऽभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पो

॥ षं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं । वीरवत् । तमं ॥ ३ ॥

वसेदिवसे । नित्यमितियावत् ॥ पोषमेव पुष्टिमेव अश्नवत् आप्नोति ॥ न तु लौकिकवत् हीननामित्यर्थः ॥ वीरवत्तमं । वीरः पु
त्रोऽस्मास्तीति वीरवत् ॥ अतिशयेन वीरवत् वीरवत्तमं । अतिशयितुं योग्यतया वीरे अन्वेति । अतिशयितपुत्रवत्पुत्रवत्तमं ।
यशसं यशः कीर्तिः अश्नवत् आप्नोतीत्यर्थः ॥ वीरवत्तमं । वीरशब्दभावप्रधानं कृत्वा वीर्यवत्तमं यशो ज्ञानं सुखं चाश्नवदित्य
ध्यात्ममर्थे ज्ञेयः ॥ अशुच्यात्तावित्यतो व्यत्ययो बहुलमिति लुङ् ॥ लेटिपरस्मैपदे च सति स्वादिभ्यः श्रुतिरिति श्रुप्रत्यये लेटोऽ
डावित्यडागमे बहुलग्रहणात् सिद्धभावे सार्वधातुकार्धधातुकयो रिति गुणे अवादेशेति पङ्कारलोपे अश्नवदिति नृ
पं ॥ यशसमिति यशः शब्दादमो लुङ् ॥ पुंल्लिङ्गतं वा खादसं ॥ ॥ इति तृतीयाष्टक ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥अथचतुर्थी॥ एवंस्तुतेतुपपत्तिं त्वेनोक्ताऽधुनाअग्निंस्तोति॥ हेअग्ने त्वंअध्वरंअध्वनिमार्गेनितंविधिमार्गस्त्वंविहितप्रकारेणानु
ष्ठितंयंयज्ञंवाह्यमार्गंरंयज्ञंविश्वतःविश्वस्मिन्काले॥ सदेतियावत्॥ परितोभवतीतिपरिभूःअसिभवसि॥ परितोभूत्वारक्ष
सीतियावत्॥ ततोऽन्यत्रापिदृश्यतइतिपरियोगेद्वितीया॥ सइत्सएवयज्ञोदेवेषुगच्छतिदेवानाप्नोति॥ परमेश्वररक्षितमेवय
ज्ञंदेवाःस्वीकुर्वन्ति॥ तादृशस्यैवज्ञानारम्ययज्ञस्यदेवादिकंविषयीभवतीत्यध्यात्ममभिप्रायोध्येयः॥ ॥इतिचतुर्थी॥५॥ ॥
॥अथपंचमी॥ होताप्रागुक्तदिशाहोतृप्रैरकतयाविशिष्यहोतरिस्त्विहोतृत्वेनहोतेत्युक्तः॥ कविकृतुःकवित्वेसर्वविषयकज्ञा
नायकृतुःप्रज्ञायस्यसःकविकृतुः॥ सत्यः॥ सद्भिर्गुणैःतृततः॥ यः॥ नियामकः॥ सच्चासौयश्चेतिसत्यः॥ सद्भविषाधुसविचस

अग्नेयंयज्ञमध्वरंविश्वतःपरिभूरसि॥ सइदेवेषुगच्छति॥५॥ अग्निर्होताकविकृतुःसत्यश्चित्रश्रवस्तमःदेवोदेवेभिराग
मत्॥५॥ ॥वर्गः॥१॥ ॥अग्ने॥ यं॥ यज्ञं॥ अध्वरं॥ विश्वतः॥ परि॥ भूः॥ असि॥ सः॥ इत्॥ देवेषु॥ गच्छति॥ अग्निः॥
होता॥ कविः॥ कृतुः॥ सत्यः॥ चित्रश्रवः॥ तमः॥ देवः॥ देवेभिः॥ आ॥ गमत्॥ ॥१॥ ॥

छद्दःपार्थयुज्यतइत्युक्तेःसच्छब्दो गुणवाची॥ तनुविस्तारइतिधातोःक्षिप्रत्ययेतस्यडिबेचत्इतिव्यासवाची॥ यच्छतिनिय
मयतीतियमेडप्रत्ययेडितिअसस्यापिटे लोपेयइतिरूपं॥ साधुगुणव्याप्तानियंताचेत्यर्थः॥ चित्रश्रवस्तमः॥ चित्रंअद्भुतेश्र
वःकीर्तिर्यस्यासौचित्रश्रवाः॥ अतिशयेनचित्रश्रवाःचित्रश्रवस्तमः॥ अग्रकीर्तीनांपुंसांमध्येउत्तमइतियावत्॥ देवःकी
डाविजयादिकर्तास्तुतिविषयश्चेतिपूर्ववदर्थोऽज्ञेयः॥ एवंभूतोऽग्निःदेवेभिः॥ देवैःयज्ञभागिबुधैः॥ अध्यात्ममिंद्रियाभि
मानिस्मिन्॥ आगमत्॥ सार्वकालिकोलुङ्॥ अगंताभवति॥ यज्ञस्त्वानंभक्तशरीरंवाप्नोति॥ एवंभूतोभगवान्भक्तानां
बाह्याध्यात्मिकपूजास्वीकारतत्परः॥ सन्तत्रविशेषतःसंनिहितोभवतीत्यर्थः॥ ॥५॥ ॥इत्यग्निसूक्तेप्रथमोवर्गः॥१॥

ह अग्ने इत्याद्यनुवृत्तिः ॥ अध्वराणां यज्ञानां राजं तं राजानं । राज्ञो दीप्तावित्यस्मादोणादिके प्रत्यये ऋतोत इत्यंतादेशो च रा
जंतमिति रूपसिद्धिः ॥ बाह्या ध्यात्मिका ध्वरेण । नृतस्य यथार्थज्ञानस्य गोपां गोसारं रक्षकं ॥ गुरुरक्षण इत्यस्मादाकारप्रत्ययः ॥
ह प्रत्यये सन्युगे रिति द्विवचने ह लादिबोधे यङोचि चेतियङो लुकि तस्मादिकारप्रत्यये दीर्घे कित इत्यभ्यासस्य ईकारे दीदिवि
भित्तिसिद्धिः ॥ वर्धमानं । सार्वकालिकः शानचूडोदसः । ताखील्यवयोवचनशक्तिषु चानङिः तिताखील्यार्थकश्चानङुग । अनेमुक्
+ रूप + पुगं तेतिगुणः ॥ सदा पूर्णं । तामुपेभसीत्यनुवर्त्य योज्यं ॥ ॥३॥ ॥३॥ हे अग्ने । सः एवमस्माभिः शरणं प्राप्तः त्वं नः अस्माकं पिते

राजंतमध्वराणां गोपा मृतस्य दीदिवि ॥ वर्धमानं स्वेदमे ॥ सनः पिते वसून् वेगेन सृपायनो भव ॥ स च स्वानः स्वस्तये ॥२॥
राजंतं । अध्वराणां गोपां । नृतस्य । दीदिवि । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥ सः । नः । पिता । इव । वसून् वे । अग्ने । सृपायनः ।
भव । स च स्वानः । स्वस्तये ॥ वर्गः ॥२॥ ॥ सूक्तं ॥ ॥१॥ ॥

वसून् वे पुत्राग पुनस्येतियावत् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ सृपायनः । सुउप इत्युपसर्गद्वयपूर्वकात् इणगतवित्यतो अधिकरणे ल्युट् ॥
युवोरनाकावित्यनादेशो सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणोच्चायवायावदस्य पादेशो सवर्णदीर्घे च सृपायन इति रूपसिद्धिः ॥
ल्युट् कृत्करणसामर्थ्यात्त्रिलिङ्गत्वं । शोभनाश्रयो भव ॥ किंच त्वं नः अस्मान् स्वस्तये संततसौख्याय सम्यक्त्वाय वास च स्वरक्ष ॥
यथारक्षणे न संततसौख्यादिकं भवति तथारक्षेति ॥ सुपूर्वकस्य सत्तावाचिनो ऽस्ते किं भक्तिप्रतिरूपकाव्ययत्वं ॥ सत्तावाचिनां सौ
ख्यवाचित्वं च सद्भाववाचिनः शब्दाः सर्वे ते सुखवाचिन इति स्मृतिसिद्धिः ॥ स च तेः सेवार्थकत्वे पि इह तदयोगादेनैकार्थत्वात्तानां
रक्षणार्थत्वं ध्येयं ॥ ॥४॥ ॥४॥ वर्गः ॥२॥ ॥ इति श्रीवृगर्थमंजयं आद्यमाग्नेयं सूक्तं ॥ ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥अथ द्वितीयमपि नवर्चसं गायत्री छंदस्कं॥ तत्राद्यस्तु चोवायव्यः। द्वितीयस्तु चरेद्रवायव्यः। तृतीयस्तु चोमेजावतुणः॥ तत्राद्यस्तु
चप्रथमेयं नृक॥ तत्रवाय्वादिशब्दो महायोगविद्वद्भिरुक्तः। वाय्वादिप्रसिद्धे देवेषु शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्य
त्रोक्तदिशावाय्वादिशब्दपरममुख्यार्थविष्णुसंबन्धनिमित्तकः। सन्नपि तीरेगादिशब्द इवेन लाक्षणिकः। अपितु कल्पनापदेशा
न्मन्त्रादिवदविरोध इत्यत्रोक्तदिशानिघंटु व्याकरणादिभिर्मुख्यवृत्तिरेव। तथाच परममुख्यमुख्यवृत्तिभ्यां विष्णुतदितरयोर्द्वयोर
पि प्रतिपत्तिर्मेनेन विदुष्यत इत्यवोचाम॥ योगो नाम अवयवशक्त्या अर्थप्रत्यायकत्वं॥ तथाच समवयवार्थः॥ वराब्दे बलवन्वी प्र
सिद्धः। एतीत्यायुः। इण्गतावित्यतः औणादिके उण्प्रत्यये अचो ऽजितीति वृद्धौ आयादेशो आयुरिति रूपसिद्धेः॥ वश्वासो ब
लरूपश्वासो आयुश्च गमनकर्ता चेति वायुरिति वा। वातिगच्छतीति वः। वागतिर्गन्धनयोरित्यतः कप्रत्यये आतो लोप इति चेत्सा

वायवायाहि दर्शते मे सोमा अरंकृताः॥ तेषां पाहि श्रुधीह वं॥ १॥
वायो इति। आयाहि। दर्शत। इमे। सोमाः। अरं कृताः। तेषां। पाहि। श्रुधि। हवं॥

कारलोप इति सिद्धेः॥ लोकस्य प्राणधारणहेतु हादायुः। इणश्चंदसीति इण उण्प्रत्यये णिहात वृद्धौ च आयुरिति रूपसि
द्धेः॥ वश्वासा वायुश्चेति वा। वातिजानातीति वा। वातेर्गत्त्यर्थे तेन ज्ञानार्थत्वात्॥
कर्तृयुण्प्रत्यये आतो युक्त्विण्कृतोरिति वातेः परतः युगागमे वायुरिति सिद्धेः॥ वृणोति व्रियत इति वा वायुः। वृञ्चरण
इति धातोः कर्तृकर्मणि बाडा युप्रत्यये टिलोपे च वायुरिति सिद्धेः॥ ॥हेवायो दुर्जतिदर्शनेन ज्ञानेन तत्तत्। सर्वज्ञेति याव
त्॥ इति उरेक्षण इत्यस्योपावेध अप्रत्यये पुगंतेति गुणे दर्शेति रूपं। ततो तेः कर्मणि उप्रत्यये टिलोपे च तेति रूपं॥ हेवायो
अध्यात्मं बाह्यं च यज्ञं प्रति आयाहि आगच्छ। कस्मादागमनं प्रार्थयत इति चेत्॥ इमे सोमाः अरंकृताः। अध्यात्मं मनोवृत्त

योभक्त्यादिभिरलंकृताः। बाह्ययज्ञेच' इमेप्रसिद्धाः सोमाः हिरण्येनालंकृताः संति॥ सोमानां मनसां च खेद्रूपेकदैवत्यत्वा
 त्सोमपदेन मनो ग्रहणं ज्ञेयं ॥ एवमग्रेपि॥ तेषां। द्वितीयार्थेषु। व्यत्ययो भेदकरणस्वातंत्र्य इत्यादेरित्यस्यः स्वातंत्र्ये। त्वे
 शीयानेव सोमान् मनोवृत्तीर्वा' पाहि' पिब॥ पापाने। पिबादेशाभावश्छांदसः॥ हवं' तदाह्वानं' श्रुधि' श्रुणु च। आगमनेन सफ
 लं कुर्वित्यर्थः॥ त्वे अत्राद्यतिधातोः भावेन उपसर्गस्येति भावे अकारप्रत्यये वकारस्य संप्रसारणे नोकारे संप्रसारणाच्चेति पूर्वस्य
 सार्वधातुकार्थधातुक्यो रिति गुणे अवादेशो हवेति च पसिधुः॥ श्रुधि' श्रुणु। श्रुष्टृकृष्टृश्चुं दसीति हे धिरादेशो विकरणाभाव
 श्वज्ञेयः॥ संहितायां देर्घ्य उक्तस्यार्थस्याधिक्यज्ञापनार्थः॥ उक्तं च। संहितायां यच्च देर्घ्यपदकालेन विद्यते। उक्तार्थस्य महा
 धिक्यं श्रुतः स्वरविवर्जितमिति॥ मनोवृत्तीनां पानं नाम प्रीतियुक्तत्वं। बाह्यसोमानां पानं नाम अप्राकृतदिव्यदेहं द्रिययुक्तयागु
 हाधिकरणोक्तन्यायेन सारभोक्तत्वं भगवतो ज्ञेयं॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च स्यादेः॥ एतेन श्रुण्विति प्रार्थनापि समाहि
 ता। दिव्यश्रोत्रादी द्रियवत्तत्वेति॥ न च वायु रूपा जीवे उक्तांति गत्यागतीनामित्यधिकरणोक्तन्यायेन अणौ आगतियो
 ग्यत्वेन गतिप्रार्थनायाः संभवेपि हरावपरिहिते क्रियावत्तमे वायुर्लं। न हि व्याप्तगगनादौ क्रियोपलभ्यते॥ न च वाय्वंत
 र्यामिणः क्रियावत्तं युक्तं। एषमआत्मा तर्ह्येज्यायाम् पृथिव्या द्रुमादिश्रुत्या अंतर्गतामिणोपिव्याप्तत्वात्॥ न च न्यायमेतव्या
 प्तजीवानामिव देहद्वारा आगतियुक्तेति वाच्यं॥ तद्गीतेरेव दुष्टत्वात्॥ हरेर्देहे न भेदाभावेन अरूपवदेव हीत्यधिकरणोक्तदिशा
 तदक्षि-त्रदेहस्यापि व्याप्तत्वादिति चेत्॥ मैवं॥ अक्षरमंबरान्तं धृतैरिति नये अन्यभावव्यावृत्तेश्चेति सूत्रे हरेन गुह्यस्याप्युक्तत्वात्।
 गमनागमनक्रियावत्तमे महाभावस्य वा महत्ता समानाधिकरणाणु तस्य बागोरवेणा प्रयोजकतया अणुत्मात्रस्यैव प्रयो
 जकत्वेन महत्स्य शक्त्यात्मकतद्द्रव्यायामणु तस्य व्यक्त्यात्मकत्वेन तत्प्रयुक्तगत्यादेनपि संभवेन हरावागतिप्रार्थने स्यापि
 संभवात्॥ एवमग्रेपि॥ ॥१॥ ॥

॥अथ द्वितीया॥ हे वायो । सुतः सोमो ये सो सुत सोमाः । अखेति निपातो । असीत्यर्थे । अहर्विद इत्यत्रान्वेति ॥ अखाहर्विदः । अहरितिय
स्मिन् दिने सोमाभिषवस्तद्दिनमुच्यते । यतो पलक्षणमेतत् ॥ अख अभितः । अहर्विदः यथावद्यज्ञवेदिनः । जरितारः । सोतारः । उ
कथेभिः । उकथेः शस्त्रैः । हां जरंते स्तुवंति ॥ ॥२॥ ॥अथ तृतीया॥ हे वायो । तव । द्वितीयार्थे षष्ठी । वां । प्रपुंचती । पृची संपर्के । वांसं
स्पृशंती । वृद्धिष्यिणीति यावत् ॥ अत एव उक्ती अतिमहती । धेना वाक् । सोमपीतये । सोमस्य पीतिः पानं यस्य सः सोमपीति
स्तस्मै दातुं ये यजमानाय । जिगाति । गत्यर्थे यंधातुः । अंतर्णीति णिजर्थः ॥ जिगाति प्रापयतीत्यर्थः ॥ ईप्सितमिति शेषः ॥ तव स्तुति

वायुवुकथेभिर्जरंते त्वाम ददा जरितारः । सुत सोमा अहर्विदः ॥१॥२॥ वायो तव प्रपुंचती धेना जिगाति दातुषे ।

उक्ती सोमपीतये ॥१॥३॥ ॥इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयासिरागतं । इंद्रवो वा मुञ्चंति हि ॥२॥१॥ ॥ ॥

वायो इति । उकथेभिः । जरंते । हां । अख । जरितारः । सुतः सोमाः । अहर्विदः ॥ वायो इति । तव । प्रपुंचती । धेना ।
जिगाति । दातुषे । उक्ती । सोमः पीतये ॥ ॥ इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयासः । आगतं । इंद्रवः । वां । उञ्चंति । हि ॥

यजमानास्तीप्सितप्रापिका । अतस्तु वतामस्माकमपीष्टं कुर्विति भावः ॥ ॥ इत्याद्यतः ॥ ॥ द्वितीयतः चेयमाद्यानुक् ॥ अत्र
वायुशब्दमिच्छतिः प्राग्वत् ॥ इति परमैश्वर्य इत्यस्मात् । उक्तेन्द्राग्रवज्रेत्यादिना ओणादिकेरन्प्रत्यये उपपदे इंद्राब्दस्य इमादेशो
च इंद्रेति सिद्धेः । इंद्रं सर्वं पश्यतीतींद्रेति वा । इंद्राब्दोपपदात् दुरोर्दुप्रत्यये इंद्राब्दस्य इमि त्यादेशो + इदितो नुम्धातो रिति नुमा
गमे सति इंद्रेति वा । इंद्रं विषय जातमुद्रियद्रवतिसर्वविषयान् अनुभुंक्तु इति इंद्रेति वा । इंद्राब्दोपपदात् दुगताविति धातो
र्दुप्रत्यये + सति इंद्रेति सिद्धेः ॥ इदमदर्शमितीदं तस्मादिंद्रो नामेदिंद्रो ह वै नाम तमिदिंद्रं संतं इंद्र इत्याचक्षते परोक्षेणेत्येत
त्तद्विश्रुतेः ॥ इंद्रो ह वै नाम योयं दक्षिणे क्षन्पु उषस्तमिंधं संतमित्याचक्षते परोक्षेणेति काण्वश्रुतेर्दीप्तिमत्तादिंद्रेति वा । इंद्रो दीप्ता

विसृज्यते प्रत्यये धस्यकारदेशोचसतीति सिद्धेः॥ इदमभीष्टं रातिददातीति वा ईद्रेति ध्येयं॥ रादान इत्यतः कप्रत्यये आतिलो
 पश्टिचेत्याकारलोपे इदमश्वेदादेशोचसति ईद्रेति सिद्धेः॥ हे ईद्रेनाय इमे सुताः सोमाः संपादिताः संति॥ ते च ईदवः सोमाः॥ अ
 क्षिमानि नयन्त्या येन बाह्वयज्ञे सोमाक्षिमानिनो देवाः॥ अध्यात्ममनोवृत्त्या क्षिमानिनः॥ हियस्मात्तवां युवां उवां तिष्ठन्ति॥ वरा
 कांतौ॥ युवयोरागमनं कामयंते॥ तेन कारणेन प्रयोक्षिः प्रियतमैः॥ सहस्यर्थः॥ ईयसुन् प्रत्यये ईकारस्याकारभ्रं दस्तः॥ त
 थाचप्रियराब्दात् ईयसुन् प्रत्यये प्रियस्थिरेत्यादिना प्रियराब्दस्य प्रादेशो प्र ईयसु इति स्थिते ईकारस्य छांदसे अकारे अतो गुण इति
 परनृपत्वे च प्रयोक्षि इति रूपे॥ उपागतं उपागच्छतं॥ व्यवहिताश्चेत्युपसर्गान्वयः॥ गमेः इषुगमियमांछ इति मकारस्य छांदसे अकारे अतो गुण इति
 छांदसः॥ अनुदात्तोपदेशोचनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो अनुनासिकलोपः॥ अत्रेन्द्रवायुपदाभ्यां प्रसिद्धेन्द्रवा
 य्वंतर्गतावुपेन्द्रसंकर्षणोचगृह्यते॥ भगवद्रूपयोर्भेदस्य न स्खानतोपि हि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हीति भक्तिपादीयाद्युमेऽधिकर
 णो निषिद्धते न भेदाविना भूतद्वित्वस्यैकत्ववति भगवत्प्रयोगेन द्विवचनायोगेपि अधिष्ठानभूतयो र्हिन्द्रवाब्देर्द्वित्वात् द्विवचनं यु
 क्तं॥ यद्वा यथापूर्वतं त्रेन वेमेधपतिर्हं स्वामिदेवतारव्यसमवायादिति तृतीयपादीयद्वादशेऽधिकरणे मेधपतये मेधमेधपतिष्णौ
 मेधमित्यत्र अग्नीषोमीयपशो अधिकप्रथमेधपतिराब्दार्थयोरग्नीषोमीययोरेकवचननिर्वाहादेवतात्वेनैकत्वं देवतात्वस्य
 व्यासक्तत्वात्॥ द्विवचननिर्वाहाय तु देवतात्वाधिष्ठानत्वरूपेणाद्वित्वमिति द्वित्वैकत्वयोः समुच्चय उक्तस्तथा इहापि हरेः स्वरूपेणे
 कत्वं रूपविशेषणाद्वित्वमिति द्वित्वैकत्वयोः समुच्चयोऽस्तु॥ इंद्रीमायाभिः पुत्रुर्नृप ईयते॥ यदेकमव्यक्तमनंतं रूपं एकं रूपं बहुधा यः
 करोति॥ पश्य मे पार्थ नृपाणि शतशो थसहस्रश इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिर्न वसमुच्चयावगतेः॥ गुहां प्रविष्टावात्मानो हितदृशी
 नादिति सूत्रकृतापि नृतं पिबंताविति श्रुतिगतद्विवचनस्यात्मांतरात्माव्यरूपद्वयाभिप्रायेण निर्वाहोक्तेश्च॥ उक्तं हितञ्चातुव्या
 ख्याने॥ द्वित्वं चैकस्य युज्यत इति॥ किंच एतरेये अथ देव रथ इत्यादिना तदयं प्राणाधिष्ठितीत्यंतेन वाक्येनोक्ते प्राणास्तथेति
 पादांत्यप्राणनये विष्टुपरतया निणीते कवचनोतप्राणशब्दार्थस्य देहाख्यरथाधिष्ठातृत्वरूपेण संमतिरेतदुक्तमधिष्ठेत्

देहतेयोः आतेन याते मनसोजयीयसारथ्यं वामभुवश्चकुरभिवना । यस्य योगे दुहिता जायते दिवउसे अहनी सुदिने विवस्वतः
+ पणिषदु+ निमिषश्चिज्जीवीयसानयेनायातमभिवना । अंतिषद्भुवामवदतिमं त्रयारे कस्येव विष्णोः उपदयाभि प्रायेण दिवचनो
तराब्दवाच्यतोक्तेश्च ॥ भेदाभावे चित्तदकार्ये निबोहकेण सेदप्रतिनिधिनास्वरूपसामर्थ्यशब्दितेन विशेषेण द्वित्त्वं रव्यापपत्ते
श्च । तदुक्तं । विशेषाद्विवचनविषयाभ्यामुभाभ्यामिति ॥ सोमवत्सोमभृत्यानामपिकेषां चित्तो मरश्मिगततया सोमभृत्यतया
च सोमशब्दवाच्यानां सोमरसानां मनसां च देवतात्वादिदवदति बहुवचनोपपत्तिः ॥ सोमानां मनसां च देवताः सोमरश्मिगाः
सोमभृत्याः सप्तस्तस्य सोमएवाधिपो हरि रिति ॥ ॥ २१ ॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ हे वायो वाजिनी वसु । वाजमनो । तदेव वाजि ।
तृतीयोतिशय इत्युक्तेरकारस्यकारः । वाजं नयतीति वाजिनीः सूर्यः । सत्सु द्विषद्बहुहयुजिविदरिदरिदनी राजामुपसर्गेष्वि

वायविंश्च चेतथः सुतानां वाजिनी वसु । तावायातमुपद्रवत् ॥ २१ ॥ ॥
वायो इति । इन्द्रः । च । चेतथः । सुतानां । वाजिनी वसु इति वाजिनी वसु । तौ । आ । यातं । उप । द्रवत् ॥ वर्गः ॥ २॥

द्वितिक्विप् ॥ सहिवर्षादिना अन्नं प्रवर्तयति । तत्र वसत इति वाजिनी वसु । वसते नुः ॥ अन्नपतौ सूर्ये सर्वदा स्थितौ । इन्द्रश्च । चकारा
तत्तं च । सुतानां सुतान् मनोवृत्तीर्वा । व्यत्ययो बहुलमित्युक्तेः । चेतथः । चिती संज्ञाने । विजानीथः ॥ अस्मत्स्वीकरणयोग्या इ
ति विजानीथ इति यावत् ॥ चेतथः चेततः जानतो युष्मदस्मद्भानि नो यजमानस्य सुतान् प्रतीतिवा ॥ द्रवत् द्रुतं । तौ युवां ।
उपायातं उपागच्छतं । वायवायाहि उपप्रयोभिरागतं तावायातमिति पुनर्दुक्लिस्तात्पर्यज्ञापनार्था ॥ ॥ इति द्वितीया ॥ ॥
॥ अथ तृतीया ॥ हे वायो । नरा । नरो । मुपांसु लुक् पूर्वसवर्णां स्ते या उ उपायाजाल इति द्विवचनस्य आत्त इत्ययमादेशः ॥ आप
रिवर्तन इत्यतो न अपूर्वात् प्रत्यये रलयोरभेदा नरेति रूपान्निर्विकारा वित्यर्थः ॥ अविनाशिनौवा । रीः । क्षय इत्यनौ विषहि
सायामित्यतो वा न अपूर्वात् उः । न लोपाभावश्चादसः । युवां इन्द्रश्च त्वं च सुवतः यजतः निष्कृतं तत्कृतं जातु सारि फलदानं

अथ द्वितीया ॥ चतुर्थोऽनुगतं सर्वकाल इति तदुच्यते ॥ नित्यपर्यायः ॥ वृधुवर्धन इति धातोः ॥ गुणधरा प्रीतिरः
क इति क प्रत्यये ॥ क्रिति चेति गुणाभावे वृधेति रूपसिद्धिः ॥ चतुर्थो नित्यवृधावित्यर्थः ॥ चतेन ॥ भावप्रधानं ॥ चतेन सत्य
त्वेन ॥ ननु चारत इति यावत् ॥ चते स्पृशौ ॥ चतराद्येयथार्थं वा हे देवाची ॥ चते वेदं स्पृशत इति चत स्पृशौ ॥ स्पृशानुदके क्रि
ति स्पृश धातोः ॥ किन्प्रत्यये चत स्पृगिति रूपं ॥ वेदप्रतिपाद्यवित्यावत् ॥ मित्रावतुणो ॥ मित्रश्ववतुणश्च मित्रावतुणो ॥ देवता हे
हवेति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ मित्रावतुणराद्यिते भगवद्रूपविशेषो ॥ बृहंतं महान्तं ॥ कतुं ॥ सार्न सुखं वा ॥ आशाथे ईशाथे ॥ ईशाथे श्वे ॥
प्रेरयत इति यावत् ॥ ईशाथ इति वक्तव्ये ईकारस्य तृतीयातिशय इत्याकारः ॥ मुक्रमेण आकारस्य ईकारोपक्षया तृतीयत्वं ॥
अधीगर्थे रयेरां कर्मणीति पृथक् ॥ कतुं राद्ये छांदसहा नकता ॥ प्रसिद्धमित्रावतुणपक्षे तु ॥ चतुर्धा विसादौ चतश्च ॥ चतः सर्वगत

चतेन मित्रावतुणा वृता वृधावतस्पृश ॥ कतुं बृहंतं माशाथे ॥ २॥ कवीनो मित्रावतुणा तु विजाता बुभुक्षया ॥ दक्षं दधाते
अपसं ॥ ३॥ ॥ स्तुतं ॥ ३॥ ॥ चतेन ॥ मित्रावतुणो ॥ चतः वृधौ ॥ चतः स्पृश ॥ कतुं ॥ बृहंतं ॥ आशाथे इति ॥ ३॥ कवी
इति ॥ नः ॥ मित्रावतुणा ॥ तु विजातो ॥ उतुः क्षया ॥ दक्षं ॥ दधाते इति ॥ अपसं ॥ ॥ वर्गः ४ ॥ ॥ स्तुतं ॥ २॥

इति विष्णुपरः ॥ चतेन भगवता वृधौ ॥ चत स्पृशो भगवत्संबन्धिनो ॥ चतेनेत्यस्य नित्यपर्यायत्वेनात्र विवक्षया सदेत्यर्थः ॥ शिष्टं प्रा
ग्वत् ॥ अत्र संहितायां देर्घ्युक्ता र्थस्यावधारणार्थं ॥ एवमन्यत्रापि ॥ ५० ॥ हि ॥ संहितायां तु देर्घ्यादिनुक्ताधिक्ये अनन्या
र्थविवक्षित इति ॥ २॥ ॥ अथ तृतीया ॥ कवी सर्वतो ॥ तु विजातो ॥ तु विजेन पूर्णत्वेन जातो स्थितो ॥ तु विना पूर्णत्वेन बलणा जा
ताविति देवतांतरे ॥ उतुक्षया ॥ उतुक्षयो ॥ सुप्तसुप्तुगित्यादिना विभक्त्येनाकारः ॥ क्षयराद्यः ॥ स्तानवाची गतिवाची च ॥ हि निवासग
त्यो नित्यत एरुजित्यधिकरणे अच्यस्ये गुणे अयादेशो च क्षयेति सिद्धे ॥ महास्तानो ॥ सर्वगतावित्यावत् ॥ नित्यगतिमंतविति
वा ॥ मित्रावतुणो भगवद्रूपविशेषो ॥ प्रसिद्धमित्रावतुणो देवो वानः ॥ अस्मदर्थः ॥ दक्षयजमानं प्रति अपसं ॥ कर्म दधाते ॥ कवीते ॥ यजमा
नकर्मकतारं कुर्वत इति यावत् ॥ अथ राद्यः ॥ कर्मवाची स्त्री बश्च ॥ छांदसहा तस्वमो न कादित्यमो लुङ्ग भवति ॥ यद्वा ना अस्मदीयं अपसं ॥ अ

श्रीराम
७

नृजादिभ्योऽजित्यच प्रत्ययः ॥ कर्मकर्तारं दक्षं समर्थं दधाते कुर्वते ॥ चयां यत्नेन युक्तानो वृत्तिगवाच्यतया न इति वृत्तिजाम् कि
र्षेया ॥ ॥ इति रुगर्थमंजरी द्वितीयस्तुतं ॥ २॥ ॥ ॥ अथ तृतीयदादशचंस्तुतं ॥ तत्राद्यस्तुतं च आश्विनः ॥ द्वितीय
रेदः ॥ तृतीयो वैश्वदेवः ॥ चतुर्थः सारस्वतः ॥ तत्राद्यस्तुतं च प्रथमेये नृक ॥ हेद्रवत्पाणी ॥ द्रवंतो पाणी ययोस्तो द्रवत्पाणी क्षिप्रहस्तौ
ओदार्यवंतावित्यावत् ॥ गोप्रप्रदाविति वा ॥ शुभस्पती ॥ शुभापिपो ॥ पारस्करादिना त्मुङ्गमः ॥ यद्यप्यध्यापकाः शुभः पती इ
ति पदद्वयं वदेति ॥ तदनुसारेण शुभदीप्तावित्यतो संपदादिलक्षणे भावे क्विपितदं स्थ ॥ क वचने षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना विस
र्जनीयस्य प्रसक्तमित्यभिज्ञेय शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पातारावित्यास्तुताव्यव्यातं ॥ तथा पिनायमस्ति नियमो यथा
कल्पदृष्टपदविभागेनैव व्याख्यातुं भिन्नव्याख्यातव्यमिति ॥ अतएव अनुगो मास कृद् क इत्यत्र शाकल्येन मेति सकृदिति च देधा

अश्विनाय ज्वरीरियो द्रवत्पाणी शुभस्पती ॥ पुतुभुजा च नस्यते ॥ १॥
अश्विना ॥ यज्वरीः ॥ इयः ॥ द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी ॥ शुभः ॥ पती इति ॥ पुतुभुजा ॥ च नस्यते ॥

विभक्तमपि यस्केन मासानां चार्धमासानां च कर्त्तव्यं द्रमाः मासकृदित्यर्थं तत्र विवक्षया एकपक्षमंगीकृत्य व्याख्यातं ॥ तथा
वाचा विरूपनित्ययेत्यत्र विचित्रमित्येति देधापाठेन मपि विरूपनित्ययेत्येतत् विरूपतया कर्त्तरहिततया नित्ययेत्येवं व्याख्या
तं ॥ एवं शुभस्पतीत्येतदपि एकपदमंगीकृत्य दीकाराः पारस्करादिलक्षणां स्फुटं व्यदपीपदमित्यदोषः ॥ पुतुभुजा ॥ पुतु
जो ॥ सुप्तसुप्तु क पूर्वसवर्णत्याकारादेशः ॥ पुतुः बहोः विजस्य भुजा गौतमो ॥ बहो ॥ श्री ॥ वाविति वा ॥ भुजपालनाभ्यवहारयो दि
शुभयार्थोक्तिः ॥ हे अश्विना ॥ अश्विनो ॥ अनुगतिमहाद्रीग्रावगतिमहादा अश्वपदवाच्यो भगवद्रूपविशेषो प्रसिद्धदेवो
वा ॥ शुभमिति योग्यतया अनेति ॥ यज्वरीः ॥ यत्संसाधनानि तियावत् ॥ यजते ॥ करणे वरद्रूपस्येति छेदात् ॥ अस्यादिना ही
प्रप्रत्ययः ॥ यस्वति चेति नेफस्त्राकारलोपः ॥ + ये ॥ यानि ॥ यत् + सति चैवं यज्वरीति रूपं ॥ नच सुयजो वै निविजयते वै निष्प्र
त्ययवचो रवेति हीपितत्संनियोगेनैव फादेशो च यज्वरीति रूपं संभवतीति वाच्यं ॥ वनिपः ॥ कर्त्तव्यं नृशिष्टेन अनानाय सकृत्तेहा

नृपपतेः॥ असिश्चिन्तीतिवत्स्वव्याप्येकहंत्वविवक्षितितुअगतिकागतिः॥ तस्माद्वरप्रत्ययव्युत्पादनं युक्तं॥ इषः अन्तानि। हवीं
प्रतियावत्॥ चनस्पतं प्रयच्छते॥ यद्वायव्यः यत्तेवृत्तान् इषः स्वभागान् स्वीकुतमित्यर्थः॥ वीयेरनेह स्वश्चेति वी अष्टजानिना
मनयोरित्येतोऽसुप्रत्यये आकारस्य हस्वेच अनुष्णरेनुगागमेचलोपोव्योवलीतिचलोपेनिष्पन्नात्स्वनः शब्दात्सुपआत्मनः
क्यजितितुदस्तात्परेछायामपिक्यविसनोस्यततयाधातुत्वात्लोउमध्यमदिवचनेचनस्पतइतिवृत्ते॥ आशुपदोपपदात्वागतिगं
धनयोरित्यस्मादिनिप्रत्ययः॥ आतोधातोरेतिवनेराकारलोपः॥ आशुपदे आकारस्य हस्वः॥ उवर्णलोपश्च॥ प्रसिधाश्विपक्षेऽश्वि
नृपात्सुयो ज्ञातत्वादश्विनाविति ध्येयं॥ अश्विशब्दादपत्यार्थेति धिताइतिस्त्रेणइनिप्रत्ययेयस्येतिचेत्यकारलोपे अश्वीतिरूप
सिधेः॥ तदुक्तं हरिवंशे॥ दद्रीयोगमास्त्रायस्वभार्योवडवांततइति॥ ॥१॥ ॥अथद्वितीया॥ पुत्रुवहुदंसः कर्मययोस्तोपु

अश्विनापुत्रुदंससानराशवीरयाधिया॥ धिष्ण्यावनतंगिरः॥२॥
अश्विना पुत्रुदंससा। नरा। शवीरया। धिया॥ धिष्ण्यावनतं। गिरः॥ ॥२॥ ॥

पुत्रुदंससो॥ द्विवचनस्याकारोदेशाभ्यांदंसः॥ बहुकर्मकृतावित्यर्थः॥ नरानरौ॥ निर्विकारौ अश्विनाश्विनावितिवा। वायविंद्रश्चसुच
तइत्यस्यां वृत्तिव्याख्यातमेतत्पदं॥ धिष्ण्या॥ धिष्ण्येव सरासर्वाश्रयो॥ धिष्ण्यमोको निवसनमित्यभिधानात्॥ अश्विना॥ अश्वि
नो॥ युवां॥ शवीरया॥ शंसुखं वीरं वीर्यं॥ सुखवीर्यं क्षिकया॥ धिया॥ गिरः॥ अस्मदीयाः स्तुतिरूपाः वाचः॥ वनतं॥ संभजतं॥ वन
संभक्तावितिधातोः॥ स्वीकुतमितियावत्॥ ॥३॥ ॥अथतृतीया॥ पुत्रवर्तनी॥ पुत्रो रोगादिदुःखं द्रावयतीतिस्मृत्यसार
द्रावायुः॥ तस्मिन्नेह तोभूत्वाद्वा अनुवर्तनात्तथाक्रमेण गवद्रूपविशेषो प्रसिधाश्विनोचपुत्रवर्तनिवाद्येको॥ नासत्यो॥ नविद्यं
तिअसत्याः असद्गुणाः ययोस्तोनासत्यो॥ सद्गुणवन्तवित्यर्थः॥ प्रसिध्देवोचेनासिकाभिमानिहान्नासिक। संस्त्रावित्यर्थः॥ नभरा

श्रीराम
८

प्रति। तत्कृतमितियावत्॥ इक्ष्वा॥ इक्ष्वाभूतया॥ दरा॥ येवास्मैफजमित्येवंभूतयाधिया॥ मक्षु॥ क्षिप्रंउपायातंउपागच्छते॥ अवनरपदोक्तो
विकाराविनाशितोविष्णुरूपयोउपेदसंकर्षणयोरसंभवस्तुसतो नृपपतेः॥ नास्माभुतेर्मित्यतः॥ ज्ञाताभ्यइतिनयसिधुतयामुख्ये॥
प्रसिध्नादिद्वयोस्तुगोणे॥ मुक्तावविना॥ शिखादेर्निश्चेतहात्यागापितयोपचर्यते॥ सुखाविनाशितेतदुपर्यपीत्यादिदेवताधिक
रणविरोधः॥ तत्रदेवानांस्वस्वपदवीविशिष्टानामार्थतवतोक्तेरितिज्ञेयं॥ ॥इतिद्वितीयस्तुचः॥ ॥अथतृतीयस्तुचोमेवाव
पुणः॥ तत्रेयमाद्यानृक॥ मातिजानातिशयमइतिमित्रः॥ रक्षणीयंसात्तारक्षतीत्यर्थः॥ माउमाने॥ वेउपात्तनइत्याभ्यांउः॥ पूर्व
स्याकारस्यकारः॥ वरः॥ उक्तः॥ पाः॥ आनंदोयस्यासौवरणः॥ सएववपुणः॥ णश्चनिर्हृतिवाचेकइत्युक्तेर्णशब्दः॥ सुखवाची॥ वररा
द्याकारस्योकारोनिउक्तेत्वात्॥ पूतदक्षं॥ पूताः॥ पवित्राः॥ दक्षाः॥ यजमानाः॥ अनेनेतिपूतदक्षस्तं॥ रिशादसं॥ रमेभौवेतिप्रत्ययेतीति
वायविंद्रश्चसुचतआयातमुपनिष्कृतं॥ मक्षीथाधियानरा॥३॥ मित्रंहुवेपूतदक्षंवपुणंचरिशादसं॥ धियंपूतार्चींसाधंता॥
वायोइति॥ इ॥ इ॥ च॥ सुचतः॥ आ॥ यातं॥ उपा॥ निः॥ कृतं॥ मक्षु॥ इक्ष्वा॥ धिया॥ नरा॥३॥ ॥मित्रं॥ हुवे॥ पूत॥ दक्षं॥ वपुणं॥ च॥ रि
शादसं॥ धियं॥ पूतार्चीं॥ साधंता॥१॥

रूपं॥ रिचतवशंचरिशं॥ सुखसुखं॥ अतिशयितसुखमितियावत्॥ रिशं॥ अति॥ अनुभवतीतिअदेशोणादिको सुप्रत्ययः॥ रिशं
रा॥ तंरिशादसं॥ अतिशयितसुखभोकारं॥ मित्रं॥ मित्रदेवतांतदंतर्गतंहरिचंवपुणंवपुणंदेवतंतदंतर्गमिणंहरिचंहुवे॥ इयमि
द्वयतेः॥ संप्रसारणंछांदसं॥ तेनवकारस्योकारेसंप्रसारणाच्चेतिपूर्वस्वरूपेअभिभुधाहितिउवडादेशोहोवित्यर्थः॥ नचहुभु
वोःसार्वभौतकइतियणादेशादितिवाच्यं॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः॥ प्रतिपदोक्तस्यग्राह्यत्वेनहुभुवोरित्यत्रकथ्यते॥ ॥३॥ लक्षणिकत्वे
नग्रहणासंभवात्॥ पूतार्चीं॥ पूरक्षणदीप्त्योरित्यतः॥ कर्तारिक्तः॥ पूतोविष्णुस्तमंचतीतिपूतार्चींपरमाहाविषयिणीधियं॥ सा
धंता॥ साधयंतौ॥ सुपोसुलुगित्यादिनादिवचनस्यआइयादेशः॥ अंतर्णीतिणिच्॥ साधयंतौसुवांयतः॥ अतोव्यामीत्यर्थः॥
॥इतिप्रथमा॥ ॥१॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एनपादित्यादिना नलो वाभायः॥ दस्त्रो सर्वशत्रुभेदको॥ हे अश्विनो॥ वृत्तवर्हिषः॥ वृत्तं विस्तृतं बर्हिषे न तस्य वृत्तवर्हिषो यजमानस्य
 संबन्धिनः सुताः सोमाः युवाकवः युष्मदीयाः॥ युष्मदर्थं संपादिता इति यावत्॥ तस्मात् आयातं अगच्छते॥ नुकराब्दे कर्मण्युपपदेद्
 गता वित्यस्मादंतर्णीति प्रत्ययार्थतः॥ उद्रस्वबायोः वृत्तवर्हिषः॥ वृत्तवर्त्तन इत्यतो भावे नि प्रत्यये पुर्णं तेति गुणवर्त्तनि
 रिति रूपं॥ उद्रस्वबायोः वृत्तवर्हिषः॥ अनुवृत्तिर्यो सोऽनुवृत्तनी इति विग्रहः॥ नासत्या वित्येतस्य आद्ये सत्यशब्दः सत्यं पयो यत्वात् स
 द्रावसा धुभावे चेत्यादेः सद्रावसाः॥ सत्यान भवतीत्यसत्याः॥ न विसृते असत्याः ययोस्तो नासत्या इति विग्रहः॥ द्वितीयेऽर्थे नासां द्यात्
 भवार्थे प्रत्यये पूर्वस्य हस्वे नासत्येति रूपं॥ दस्त्रविर्षे दन इत्यतो व प्रत्यये दस्त्रेति ज्ञेयं॥ धातूनामनेकार्थत्वाद्देववृत्तशब्दे विस्तृतार्थो ध्येयः
 युवयो विदमित्यर्थे आकुप्रत्यये युष्मदस्मदो युवादेशो युवाकुरिति रूपं॥ ॥१॥३॥ ॥ अथ द्वितीयं च प्रथमा॥ चित्रभानो॥ चित्राः

दस्त्रा युवाकवः सुतानासत्या वृत्तवर्हिषः॥ आयातं नुवर्त्तनी॥ १॥३॥ इन्द्राया हि चित्रभानो सुता इमे त्रायवः॥ अण्वीक्षितना
 पूतासः॥ २॥१॥ ॥ दस्त्रा॥ युवाकवः॥ सुता॥ नासत्या॥ वृत्तवर्हिषः॥ आ॥ यातं॥ नुवर्त्तनी इति नुद्रवर्त्तनी॥ ॥ इन्द्र॥ आ॥
 याहि॥ चित्रभानो इति चित्रभानो॥ सुताः॥ इमे॥ त्रा॥ यवः॥ अण्वीक्षितः॥ तना॥ पूतासः॥

अद्रताः॥ चित्रमालेख्यमिद्रुतमित्यभिधानात्॥ भानवः॥ ज्ञानानि ते जांसि यस्य तस्य संबुधिः॥ हे इन्द्र॥ त्रिभुक्तो यं रावः प्राक् हे वि
 ष्णो हे वृजिं नित्यर्थः॥ अण्वीक्षितः॥ सूक्ष्माक्षिः॥ सूक्ष्मं तु निर्मिताक्षिः॥ पदीक्षित इति शेषः॥ तना॥ तनु विस्तार इत्यतः क्वा प्रत्ययार्थे आका
 र प्रत्ययः॥ तनि हा विस्तृत्येति यावत्॥ पूतासः॥ पूताः॥ आज्ञसेन लुक्॥ शोधि ताः॥ इमे सुताः सोमाः सोमरसाः॥ तदक्षिमानि न इति या
 वत्॥ तेषां पूतत्वं न भिमन्यमानं दारेणोति ज्ञेयं॥ त्रायवः॥ त्रिदिवः संति॥ कदारसानिन्द्रोऽस्वादयिष्यतीति कामयमानाः संति॥ युष्म
 द्वादिछार्थे क्य च प्रत्यये तदंतस्य सनाद्यंतत्वेन धातुत्वे सुपो लुकि प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति प्रत्ययं तस्य बादेशो युष्मदस्मदो रनादेश इ
 त्यभिभक्तानपि ह लादीछादसे आह्वयाच्छेदसोति वच जंता उ प्रत्यये अंतो लोप इति क्य च अकारस्य लोपे च त्रायव इति रूपं॥ तस्मा
 त् आयाहि आगच्छ॥ अध्यात्मं॥ अण्वीक्षितः॥ सूक्ष्माक्षिः॥ सूक्ष्मार्थं विषयकाक्षिः॥ प्रमाक्षित इति शेषः॥ तना विस्तृत्य पूतासः शोधि ताः
 निर्मलीकृताः सुताः मनांसि॥ तदक्षिमानि न इत्यर्थः॥ सोमाक्षिमानि न एव मनोभिमानि न इति प्रगेवावादिष्यं॥ त्रायवः संति॥ तस्मादायाहीति॥ ॥१॥

अधर्हितीया ॥ हेरंद्रधिया अस्मद्दृष्ट्या इधितः अधीष्टः ॥ प्रार्थित इति यावत् ॥ यद्वाधियास्त्वुष्ट्या इधितः प्रेरितः ॥ विप्रजुतः ॥ विप्रः ब्रह्म
णैः रुद्रिभिः जतः भक्त्या प्रेरितः ॥ बाधतः ॥ बाधशब्दे ॥ सुवतः होतुः ॥ ब्रह्माणि स्तुतिवाक्यानि ॥ सुवतः सोमवतो यजमानस्य ॥
संहितायां दैर्घ्यामाधिक्यार्थः ॥ सुवत इत्युक्त्या सोमानि लिङ्भूते ॥ होतुः स्तुतिवाक्यानि यजमानसंबन्धि सोमाश्च प्रति उपायाहि
उपागच्छेति ॥ अध्यात्मंतु ॥ सुवतो मनस्विनः ॥ दुष्टानूपमनोवृत्तिमतः ॥ तदागमनमिच्छत इति यावत् ॥ मोक्षसाधकस्य यजमा
नस्य सोमाद्रमनोवृत्तौ प्रति ॥ तस्यैव बाधतः मैत्रैः सुवतो होतृज्ञानदीयस्त्विति वाक्यानि च प्रत्युपायाहितीति ॥ ॥२॥३॥ ॥
अधर्हितीया ॥ हरिवः ॥ भक्तानां जननमरणादिसंसारकुर्यापरिहरन्वर्तमान ॥ हृत्हरण इत्येतः कर्तरि इकारप्रत्यये सावे
धातुकेति गुणे हरीति सिद्धौ वृत्तवर्तन इत्यतो सुप्रत्यये ॥ उक्ते दिवोपेकृदन्तत्वेन प्रातिपदिकसुबुद्धौ अहसंतस्य बाधातोरि

इंद्रायाहिधियेधितो विप्रजुतः सुवतः ॥ उपब्रह्माणि बाधतः ॥ ॥२॥३॥ इंद्रायाहि तू जान उपब्रह्माणि हरिवः ॥ सुतेद
धिष्वनश्चनः ॥ ॥२॥३॥ ॥ इंद्रा ॥ आ ॥ याहि ॥ धिया ॥ इधितः ॥ विप्रजुतः ॥ सुतः ॥ वतः ॥ उप ॥ ब्रह्माणि ॥ बाधतः ॥ ॥
इंद्र ॥ आ ॥ याहि ॥ तू जानः ॥ उप ॥ ब्रह्माणि ॥ हरिः ॥ वः ॥ सुते ॥ दधिष्व ॥ नः ॥ चनः ॥ ॥ वर्गः ॥ ५॥ ॥

तिदीर्घस्य तु हे विसर्गे च हरिश्चासौ वाश्चेति विग्रहे हरि वा इति नृपसिद्धौ तस्य संबुद्धिः हरिवः ॥ हेरंद्रविष्णो ॥ हरिभिः हरिना
मकैरश्वैर्वर्तत इति वा हरिणा विष्णुना प्रेरितो वर्तत इति वा हरिवाः तस्य संबुद्धिः ॥ हेरंद्रपुंस्त्वेति वा ॥ अध्यात्मंतु ॥ विषया
णां हरणात् ॥ आहरणात् ॥ हृत् ॥ य इन्द्रियाणि ॥ तेषु वर्तत इति हरिव इति ज्ञेयं ॥ नः ॥ अस्माकं ॥ ब्रह्माणि ॥ स्तुतिवाक्यानि प्रति ॥ तू जानः
वेगवान्सन् उपयाहि उपागच्छ ॥ आगत्य चनः ॥ सुते अस्मदीयसोमे चनः मनः ॥ दधिष्व ॥ धृस्व ॥ कुतु ॥ अस्मदीयसोमे र सं
पातुभिर्जाकुर्विति ॥ तु जगता वित्यस्मात् ॥ उदसि भृशार्थे यश्च ॥ सन्त्यङोरिति द्विवचनं ॥ य उल्लुक् ॥ तु जगती नो दीर्घा ॥ भ्यास
स्येत्यभ्यासदीर्घः ॥ युङ् ॥ तु गताच्चा न सुप्रत्ययः ॥ तू जानः ॥ वेगवानिति ज्ञेयं ॥ ॥ इति द्वितीयेन च तृतीयादृक् ॥ ॥२॥३॥

॥ अथ चतुर्थं तत्र प्रथमं यन्तु ॥ पारका शोधिका । पूरुष वन इत्यतो णु स्रुत्वा विनिष्पुन । अचो ऽणितीति धातूकारस्य रूपावादेशः । प्रत्ययस्य चोत्तरनाकावित्यकादेशः । स्त्रीत्वादजायतष्ठाविति टाप् । प्रत्ययस्य टात्पूर्वस्या तइदाप्यसुपइति इत्ताभावश्छादितः ॥ क्रिजिनीवती । यजमनी । तदेव वाजि । तृतीयोतिराये । तन्नयतीति वाजिनीः । अन्नपतिः सूर्यः । पुत्रत्वेनास्याः विष्णुवारण्यायाः वाण्याश्वास्तीति वाजिनीवती । यद्वा वाजमन्तसुधुं च । अन्नवत्वाद्वा न सुधुं वत्वाच्च वाजिनीवागुच्यते । तदभिमानिन्सुमा पुत्रीत्वेन विष्णोर्वाण्याश्च वतीति इति वाजिनीवती । धियावसुः । धियासहवसतीति धियावसुः । वस्तुतेनुकरोः । लुक्तामासः । नित्यबोधेत्यर्थः ॥ सरस्वती । सरोव्यामितीति न सुरवः । स्रुतावित्यतोभावे असुन्प्रत्यये गते त्रिंशुपपदत्वेन व्यासि रूपतात्पर्येणार्थवत्प्रसिद्धेऽश्वसरः पदेन व्यासिज्ञानयोर्लभात् । तस्मै शोणादिकेऽसुन्प्रत्ययेऽपि त्वेचरइति सुरवलाभः । व्यासादयो गुणा अस्याः संतीति सरस्वतीति स्त्री रूपो हरि उच्यते । इवतां तरेतु स्रुतावित्यतः कर्तव्यमुच्यते ॥

पावकानः सरस्वती बाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टुधियावसुः ॥४॥ ॥ चोदयित्री स्मृतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं द
धे सरस्वती ॥४॥ ॥ पावकानः सरस्वती बाजेभिः वाजिनीवती । यज्ञं वष्टुधियावसुः ॥ चोद
यित्री स्मृतानां चेतंती सुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ॥

[illegible]

श्रीराम
१०

अथ तृतीया ॥ सरस्वती । प्रागुक्तानि तु कथा तत्पदवाच्यः स्त्री चूपा विष्टुः । महः तेजस्तान्महता च महः पदोक्तं । अरे अलं आनेदत्तपहं तुना अ
र्णः पदवाच्यः । रेफाकारलोपः । स्वात्मानमेव केतुना ज्ञानेन । भक्तानां ज्ञानं दत्तेति यावत् । प्रचेतयति । प्रकर्षणमहत्तरज्ञानेन प्रकाशयेदित्यर्थः ॥ वा
णीपक्षमहो अर्णः पदार्थे हे हिं केतुना ज्ञानेन प्रचेतयति भक्तानामित्यर्थः ॥ योग्यतया प्रशब्दः केतुगत प्रकर्षवाची । ततः सुज्ञानदानदि वहतोः
भक्तानां विश्वाः सर्वाः धियो बुद्धिः । विराजति विराजयति । ज्ञानवती बुद्धिर्विराजते ॥ ॥ इति तृतीयं सूत्रं ॥ ॥ ३ ॥ ॥ प्रथमोऽनुवाकः ॥ ॥
॥ दशार्धमैत्रं बहुयं सूत्रं ॥ तत्र प्रथमा । अविद्यविदिवेदिवे । प्रतिदिवसं गोदुहेगोर्दहाय । दुहप्रहरण इत्यतः संपदादिहात्किप् । सुदुदोग्भी
सुदुघा । दुहः कप्रपश्चैतिकप्रत्यये हस्य घत्वे ह्पसिधेः ॥ तां कामधेनुमिव । उतये । यजमानस्याभिप्रेतार्थसिधेयैरक्षणा यवा । अवतेः किं

महोअर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥६॥ ॥ सुत्वं ॥ ३॥ ॥ सुत्प कृत्स्न मृतये सुदुघामिव
गोदुहे । जुहूमसि च विचवि ॥ १॥ उपनः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिव । गोदा इव तो मदः ॥ ॥ महः ॥ अर्णः ॥ स
रस्वती । प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वाः । विराजति ॥६॥ ॥ सुत्प कृत्स्न । मृतये । सुदुघां इव । गो । दुहे । जुहूम
सि । चवि । चवि ॥ ॥ उपनः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमपाः । पिव । गो । दा । इव । त । नेवतः । मदः ॥ ॥

ज्वरतरेतिउदिसवर्णदीर्घेचउतिशेत्ररूपसिधेः॥सुखरूपकृतंसाधुनृपाणांकर्तारंविष्णुमिंद्रंच।जुहूमसिआक्यामः॥वे०शब्दइत्यतः
कर्तेशिवापिनस्यबलुः॥आवितिद्विर्वचनसंप्रसारणपूर्वरूपहेधनोदीर्घः।इदंतोमसि।जुहूमसीतिनृपंतेयं॥॥११॥॥७॥
॥अध्वितीया॥हेसोमपाःइंद्र।यः।रेवतः।रेयेर्मीतावितिरयिराव्यस्यकारस्यमनुपिसेप्रसारणेपूर्वरूपेआहुणः।अध्वालंशो
नारयरायिसुक्रस्यबहिरपितृजाधीहरण्यादिनयिमतोयजमानस्य।इत्एव।गोराः।सुनदः।मदः।सुखं।करीच।सः।तं।नः।अत्वा
कंसोमस्यसवनासर्वनानिउपागहिउपागच्छ।गमेः।रुहाभावश्छांदसः।आगत्यचसोमंपिवेत्यर्थः॥॥१२॥॥श्रीराम॥७॥

अथतृतीया ॥ यस्मात्तुलनादिमतोऽविप्रतार्थदायी अर्थतस्मात्तुल्यं अंतमानां अंतोत्तमोत्तमगणस्यतिमितानां । अत्युत्तमानामितिया
वत् ॥ द्वितीयार्थपट्टी । तितव' हृदिषयाः । सुमतीनां सुमतीः । विद्याम लभेमहि । त्वेचने अस्मान् अतिअतिकल्पअन्यान्माख्यः । नैव परप । द
याद्रहस्यं अस्मानेवपरित्यक्तः । आगहि आगच्छ ॥ चक्षिणे लुङि चक्षिउः ख्या डिगिति लुङि लिपिख्याङ्गदेशो लुङि ति प्रत्यये लुङि अ
स्यतिवक्तिरव्यतिष्योऽङि त्यङ्गदेशोमाङ्गयोगेनाउभावेइतश्चोतिशिपइकार जोपे शिपः सस्यलुङि विसर्गे योः ख्यइति रूपं ॥ ॥३॥ ॥
अथचतुर्थी ॥ चक्षिः स्वातः करणप्रतिबक्ति ॥ हेमश्मनः यद्यपितं रंद्रात्परादूरेवर्त्तसे । तद्गुह्यासमर्थं ॥ यद्वाइंद्रो हरिः स्वतः परादूरेव
र्त्तते हृदिष्येन भवति ॥ तथापितं विग्रं । वीत्युपसर्गो न अर्थः । ग्रहउपादाने कर्मणि उः । अग्राह्यं । अस्तुते अनाछन्नं । स्तु आछा
दनइति धातोः । विपश्चितं । विपश्चादपुव्यासाविति धातो न सुनप्रत्यये धाताकारलोपे विपाव्यासावित्चितं यस्यासौ तं विपश्चितं ।

अथ ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मानो अतिरव्य आगहि ॥ परे हिविग्रमस्तु तमिंद्रं पृष्ठविपश्चितं । यस्ते स
रिव आवरं ॥ उत ब्रुवंतु नो निदो निनयतश्चिदारत । दधाना इंद्रदुवः ॥ ॥ वर्गः ७ ॥ ॥ अध ते । अंतमानां ।
विद्याम । सुमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ॥ परा । इहि । विग्रं । अस्तुते । इंद्रं । पृष्ठ । विपः । चितं । यः ।
ते । सखि । भ्यः । आ । वरं ॥ ॥ उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इंद्रे । इद्र । दुवः ॥ ७ ॥

इंद्रं परमेश्वरं । इहि गच्छ । शरणं याहि । अवगच्छति वा ॥ तदर्थं गुह्यं पृष्ठ । यः इंद्रः ते सखिभ्यः विषयेभ्यः आवरं । आसमंतात् व
रः नित्यमुत्तमः । तमिंद्रमिति पूरेणान्वयः ॥ ॥१॥ ॥ अधर्पंचमी ॥ ये निदः समीपवर्तिनः सृष्ट्यादेव इंद्राद्विद्विष्णुस
मीपे वर्त्तमानाः ब्रह्मादयः । ते उत तेपिनः अस्मान् प्रतिदेवं ब्रुवंतु परमेश्वरस्त्वृषयथावद्वा कुर्वंतु । ये चित् । येपि अन्यतः स
नांतरात् अस्मात्संसारहेतोरज्ञानादभिर्गतेषु वर्त्तते परमेश्वरं आरतं प्रापुः । उत तेपि ब्रुवंतु ॥ ये च इंद्र इन्द्रश्च नृपदुवः प्राणा
न आत्मनो विषयान् दुहतीति दुहं प्रत्ययः ॥ दधानाः वर्त्तते । तस्याप्यर्थे निमुपासते । ते उत तेपिनः परमेश्वरब्रुवंतु वेनियच्छ
द्वाध्यातवेणयजना ॥ ॥ अचंस्तु प्रथमो वर्गः ॥ ॥

श्रीराम
११

ततोयन्त्रप्रथमेयं चक ॥ ओमासः । आस्तुमंतात्कुं उरीकृताः माः प्रमाः ये स्ते ओमाः । आज्ञासरसुकु । सर्वविषयकज्ञानवत इत्यर्थः ॥ एतच्च भ
गवति । अन्यत्र न्यथासे भवंते ये । ॐ पयोय ओकारवाच्येन माः निर्मिता इत्यप्यर्थो देवतांतरं ध्येयः ॥ ओमासो पपदात्मानि मोषात्सतः कप्र
तयि अतोलापे च रूपसिद्धेः ॥ चर्षणीधृतः । चर्षणीनां प्रजानां धर्तारः । दाश्वंसः । दातारः । हे विश्वेदेवाः । सर्वत्र प्रविष्टस्ते तु नाविश्वे इत्युच्यमानाः
देवाः । अग्निमील इत्येनोक्तं दिवा देवरात्रितत्तगवद्रूपविशेषाः प्रसिद्धविश्वेदेवाश्च दाश्वंसा यजमानस्य सुतं सोमं प्रति आगत आगच्छत । गम्य
कारस्य छादेशाभावश्छादसः ॥ विश्वप्रवेशान् इत्यतोवप्रत्ययः किञ्च । असर्वनामतेपि तलः शीभाक्छादसः ॥ तन्न विश्वइति रूपं ध्येयं ॥ देवतांतरं
तत्सर्वं दाश्वं पयोयतया सर्वनामत्वाद्देवशीभावः ॥ १ ॥ ॥ अध द्वितीया ॥ अमुरः कर्मदेगिनः । कर्मवाचिन्यपराद्ध उपपदं रहरण इति धातोः
किं उच्यते । रहरणविनवा मुपधायाश्चेति वकारस्योपधायाश्च उटि कृते छोदसे हसत्वे च अमुरइति रूपं ॥ तस्य संवोधनं बहुवचनं । हे विश्वेदे
वाः । विश्वेदेवाः स्वसराणि दिनानि प्रति उक्ताः रश्मय इव । तर्णयः । तदिताः संतो अस्मदीये सुते सोमं प्रत्यागत आगच्छत ॥ ॥२॥ ॥ ॥ ॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगत । दाश्वंसो दाशुषः सुतं ॥ १ ॥ विश्वेदेवास अमुरः सुतमागतं तर्णयः । उक्ता इव स्वस
राणि ॥ २ ॥ विश्वेदेवासो अस्विध एहि मायासो अदुहः । मेधं जुषंत वन्हयः ॥ ३ ॥ ॥ ओमासः । चर्षणिः । धृतः । विश्वेदे
वासः । आगत । दाश्वंसः । दाशुषः । सुतं ॥ ॥ विश्वेदेवासः । अपुः । तुरेः । सुतं । आ । गते । तर्णयः । उक्ताः । इव । स्वसरा
णि ॥ ॥ विश्वेदेवासः । अस्विधः । एहि । मायासः । अदुहः । मेधं । जुषंत । वन्हयः ॥ ॥

अथतृतीया ॥ अस्वधः । स्वधं हि सायमित्यतोभावे किप् । न विद्यते सत्तर्हि सायेषां ते अस्वधः अहिंस्याः । एतच्च विशेषणं ईराचूपाणां नि
त्यमुक्तं वा । अन्यदेवानां त्रिभिस्तमुक्तिवा उपचारेण तिज्ञं ॥ एहि मायासः । ओइहि मायास इति वणीविवेकः । इषु इच्छायामित्यतो डि
प्रत्यये इति रूपं । हिरावरः प्रसिद्धाविहानिश्चितार्थः । असमंतात् ईराधीना इति श्रुता मायाज्ञानं येषां ते एहि मायाः । आज्ञासरसुकु
सर्वविषयस्वतंत्रातिश्रितज्ञाना इत्यर्थः ॥ अदुहः । दुहं जिघांसायां । कुंरास्तास्यार्थः । ततः संपदादिवाक्ति । न विद्यते तु गयेषां ते अदुहः अ
दुःखाः । वन्हयः । जगत्प्रवर्त्तकाः । वहस्रापण इत्यत औणादिको निप्रत्ययः ॥ हे विश्वेदेवासः । विश्वेदेवाः । मेधं अस्मदीये यजुषं ते स व
धमित्यर्थः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अस्यानुदात्तत्वेपि यस्येन परस्मैपदे लोपमध्यमपुदुषवत् वचनस्य व्यस्येनेव प्रत्ययसौ त इत्येता
देशो वातस्तुल्यमिपांतांताम इति प्रासस्य छादेशात्कारस्य छादसेनुगमेवाजुषतेति रूपं ॥ ॥ इति तृतीयेन चतुर्तीया चक ॥ ॥३॥ ॥

श्रुतं

उ

द्वितीयवर्गे प्रथमा ॥ हेदस्मि शत्रुभेदिनः । दसविधेन वृत्त्यन्तमपत्ययः ॥ अरिः उत अरयोपि कष्टयः प्रजाः । न अस्मान् सुभगान् सदा बोचे
युः वदेयुः । वचपरिस्तावणे । खादसंशब्धिकरणमुमागमश्च । किंच वयमिदं स्पतव अनुग्रहे सतीति शेषः ॥ शर्मणि सुरवे स्यामिदं स्यामि
व । तदनुग्रहे सति सुरिव नो भवामेव ॥ १॥ ॥ अर्थो द्वितीया ॥ शिराद्धो वीर्यवाची । आशु वीर्यं यस्यासावात्राविः । आशु पदसंज्ञाकारस्याकारः ।
तस्य संलुप्तिः । हे आशुवे आशु वीर्यं क्षिप्रकारिसामर्थ्यं । आशु क्षिप्रं । वेगवंतमिति यावत् । इव तात् । यज्ञश्रियं यज्ञपूषणं । नृमादनं पुंमद
करं । कृतपानानां पुंसां हर्षकरमिति यावत् ॥ पतयत् पतयन्तं । पातृणां मृदुमुत्पाद्यात्पतनादिहेतुं । मंदयत्सरवं । मंदयति सरवायमि
ति मंदयत्सरवं । मयूरव्यं सकादिहात्साधुत्वं । यः सोमं पिबति तत्सखीनां मृदुहेतुत्वं धावनादौ । कृतपानस्य बलवत्त्वेना कृतपानेभ्यः
सरिवभ्यः कृतपानस्य पुरोगमना न्मंदहेतुत्वं करोतीति तावः ॥ ऐमित्यत्र आर्द्र इति विभागः । इमित्यस्य तवेत्यध्याहृतं नान्वयः । आर्द्र

उत नः सुभगा ॥ अरिवोचेयुर्दस्म कष्टयः । स्यामि हिं दस्म चार्मेणि ॥ १॥ एमाशुमाशवे भरयज्ञश्रियं नृमादनं । पतयन्मं
दयत्सरवं ॥ २॥ अस्पृहीता इति कृतो घनो वृत्राणामभवः । प्रवोवाजेषु वाजिनं ॥ ३॥ ॥ उत नः । सुभगान् । अरिः ।
वोचेयुः । दस्म । कष्टयः । स्याम । इत् । इंदस्य । शर्मणि ॥ ॥ आ । ई । आशु । आशवे । भर । यज्ञऽश्रियं । नृ । मादनं ।
पतयत् । मंदयत् । सखं ॥ ॥ अस्पृहीता । शतकृतो वृत्राणां कृतो । घनः । वृत्राणां । अभवः । प्र । वः । वाजेषु । वाजिनं ॥

भेदितक्रिययान्वयः । उक्तगुणविरहितं तवेतवेत्तदधीनमेव सोमं । स्वोदर इति शेषः । आपन्नं विश्वाह । अशब्दिकरणं खादसं । अ
ध्यासं तु । एवं विधं मनः हृदि साधेदमित्याभरेत्यर्थः ॥ मनसश्चंचलत्वादाभुत्वं । तदुदकेण च पुंसो मदादिकं भवतीति ज्ञेयं ॥ २॥ ॥
अथ तृतीया ॥ हे शतकृतो । शतशब्दो ब्रामितवाची । कृतुशीलं । हे अपरिमितज्ञानविष्णो । शताभ्येने ध्ययत् पुरंदरेति वा । अस्पृहीता । द्वितीया
र्धेष्वी । व्यस्ये च स्वातंत्र्ये । हृदधीनमेवेनं सोमं पीत्वा वृत्राणां । यदि नाहो कानावृणो न ह्यस्मिन् वृत्रमिति श्रुतेः सर्वजीवावरणहेतुनां वृत्रपद
वाच्यानां मज्जानां घनः । अस्ते घाः अभवः । अज्ञानेन नावृते भूरिति यावत् । विष्णुपक्षे यस्मिन्पुत्रे भगवतो सोमः पीतस्तद्यज्ञो मोदति वि
ष्णुप्रसारजिषु मुक्तेषु अज्ञानस्पर्शानसह तदिति भावो ध्येयः । किंच संवाजिनं अभवत् । अभवत् नरमिति यावत् । वाजेषु अनेषु सर्वेभ्यः

विषये प्रावः अरक्षः । वाजिनं यज्ञादि विषये यो धारं वाजेषु ज्ञानादियुद्धे शुभावः अरक्ष इति वा ॥ ३॥ ॥

चतुर्थी ॥ हेतुः कतो ॥ तं एवमुक्तं गुणं वाजिनं यो ह्यारं ह्यारं धनानां ज्ञानादिवित्तानां सातये लब्धये वाजे पुयुषेषु अज्ञानाद्यस्मद
रिषिः वास्यशुक्तिश्च सहवाजयामः यो धयामः ॥ ४० ॥ अथ पंचमी ॥ यः इंद्रः रायः अरोषद्रविणारव्या अवनिः भरमिरिवा
यः महान् उत्तमः सुपारः सुसुखदः संस्तुतेः पारश्चेतिसुपारः सुन्वतो यजमानस्य सरवा ॥ तस्मै इंद्राय गायत सामगानं कुतुहे
उद्गातार इत्यर्थः ॥ गैराब्धे स्तुतिराब्धान् कुतुहेत्यर्थः ॥ कंपो शेषग्रहे ह्येका पीत्यादेरत्ररायो इति कंपो शेषार्थः ॥ ॥ द्वितीयो वर्गः ॥ ॥ ॥
इति चतुर्थं सूक्तं ॥ ॥ यद्वा ॥ ॥ ॥ ॥ पंचममपि दशार्चमे दं सूक्तं ॥ तच्चाद्या ॥ हे सरवायः सरिबभूताः स्तोमवाहसः स्तोमान् सामवि
शेषान् वहतीति स्तोमवाहाः ॥ कर्मण्यणिनि अणप्रत्ययः ॥ अत उपधाया इति वृद्धिः ॥ स्तोमवाहा एव स्तोमवाहसः ॥ आज्ञासेर सुकि

तं वा वाजे पुवाजिनं वाजयामः शतक्रतो ॥ धनानां मिद्रसातये ॥ ४० ॥ योरयो ३ अवनिर्महान् सुपारः सुन्वतः सरवा ॥ तस्मै
इंद्राय गायत ॥ ॥ सूक्तं ॥ ४१ ॥ अतित नि सीदते दं मभि प्रगायत ॥ सरवाय स्तोमवाहसः ॥ पुनुतमं पुनूणा मीशानं वा
यणां ॥ इंद्रं सोमे सचा सुते ॥ ॥ तं सा वाजे पुवाजिनं वाजयामः ॥ शतक्रतो इति शतः क्रतो ॥ धनानां ॥ इंद्र सात
ये ॥ ॥ यः रायः ॥ अवनिः ॥ महान् ॥ सुपारः ॥ सुन्वतः ॥ सरवा ॥ तस्मै ॥ इंद्राय गायत ॥ वर्गः ८ ॥ ॥ आ ॥ तु ॥ आ ॥ इत ॥ नि ॥
सीदत ॥ इंद्रं ॥ अभि ॥ प्र ॥ गायत ॥ सरवायः ॥ स्तोमः वाहसः ॥ ॥ पुनुतमं ॥ पुनूणां ॥ ईशानं ॥ वार्याणां ॥ इंद्रं ॥ सोमे ॥ सचा ॥ सुते ॥

स्तोमवाहस इति वाच्ये छांदसोक्तसः ॥ उद्गातार इति यावत् ॥ एत आगच्छत ॥ आ ॥ पूर्वादिणो मध्यमपुनुष बहुवचनं ॥ आग्निषादत आग
त्योपरिशत ॥ व्यवहिताश्चेत्याङ्गे नवः ॥ आगमननिषदनयोर्गोनूपक्रियायामिह संभावसूचकस्तु शब्दः ॥ स्पष्टतादियमुग्भाष्यकृता
नव्याख्याता ॥ टीकायां नु व्याकृता ॥ ॥ ११ ॥ अथ द्वितीया ॥ पुनूणां सुपूणां नामध्ये पुनुतमं पूर्णतमं ॥ पुनूणामित्युक्ते वातिरा
यार्थे वाभा तसमपूर्णादसः ॥ यदा तमु अक्षिकोक्षायो कर्मण्यकार प्रत्यये तममिति नूपं ॥ पुनूषिस्तस्येतकांश्यते इति पुनु
तमं ॥ पुनूणामित्येतत्वायणामित्यस्य विशेषणं ॥ वार्याणां वर्णीयानां उपादेयानविस्तृता ईशानं अधीश्वरं इंद्रं सोमे सु
ते अक्षिषुते सति सचा सुरेव नैव मनः प्रसादपूर्वकं गायतेत्यनुवर्त्य योज्यं ॥ ॥ २१ ॥ ॥

अथर्वचमि । शुचयः शुधाः सुताः अक्षिपुताः दध्याशिरः आशिरशब्दो मिश्रितार्थ इत्येकः । अहोरात्रान्तरितं दधि आशिरमित्यन्ये । ततश्च आशिरं दधियेषु तद्दध्याशिरः । दधि मिश्रिता इति यावत् । इमे सोमासः सोमाः बीतये प्राप्स्ये । बीगता विनिधातुणा अत् । यजमानस्येन्द्रप्राप्स्ये । सुतपात्रे सोमपे । पापान इत्यत आतो मनिक्कुनि ह्वनि पश्चेति वनि पृषत्यसः । इन्द्रायर्षे नियांति । इणगन्ते । गत्यर्थे कर्मणीति सुतपात्र इति चतुर्थी । सूत्रार्थस्तु । गत्यर्थानां धातूनामध्वर्जित कर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यो भवतः । वेष्टायां गम्यमानाया मिति । अध्यात्मं तु सुताः वेदवाक्यसंघर्षवन्तः शुचयः रागादिभिर्धुराः दध्याशिरः दध्याशिराः । दधिहोधारणं । ध्यानमिति यावत् । तेन मिश्रिताः । उधा अधधारण इत्यतः आह गमज नहन कि नो लिङ्गैतिकि प्रत्यये लिङ्गुद्भावे लिटि धातोरनभ्यासस्येति द्विहे पूर्वोभ्यास इति पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां ह्रस्वइति सूत्रेणाभ्यासस्य ह्रस्वहे धातोराकारस्य आतो लोप इटि चेति लोपे दधीति रूपं । सोमासः सोमाः मनां

सुतपात्रे सुताश्चेत्युच्यतेति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥ १॥ तं सुतस्य पीतये सद्यो बृधो अजायथाः । इन्द्रज्येष्ठाय सुकृतो ॥ आहा विंशं आशवः सोमास इन्द्रगिर्वणः । शंते संतु प्रचेतसे ॥ ॥ सुतऽपात्रे । सुताः श्चेत्युच्यते । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ १॥ ॥ तं सुतस्य । पीतये । सद्यः । बृधः । अजायथाः । इन्द्रज्येष्ठाय । सुकृतो इति सुकृतो ॥ ॥ आहा । विंशं । आशवः । सोमासः । इन्द्रगिर्वणः । शंते । संतु । प्रचेतसे ॥ ॥ ॥

सि। सोमपदेन मनसो ग्रहणे एक देवस्य युक्तिः प्रणे बोका । सुतपा द्वे मनसासे व्यायहरये कीतये तस्यास्मर्धसदायंतीति । इणगत्तौ । इ
जोयण ॥ ॥ वर्ग १॥ ॥ द्वितीयवर्गे प्रथमा ॥ हे सुकतो शोभनस्तान हे इंद्र । सद्यः । समाने हवि सद्य इति निपातनात् यस्मिन् न हविस्त्वं व
र्तते तस्मिन् न हनीत्यर्थः ॥ सदावर्तते अतः सद्यो वृधः सदावृक्षः । नित्यपूर्ण इत्यर्थः । त्वं सुतस्य पीतये सोमस्य पानाय यज्ञे यदजायधाः ।
अक्षि व्यक्तो ऽभवः । तत्तज्ज्येष्ठाय ज्येष्ठ्यव्यक्ते । सर्वदेवताभ्यो निराये न सोमपामादिना ज्येष्ठ्यं प्रकटयितुमेव । ननु धादिहेतोरिति
भावः ॥ ॥ १॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ हे गिर्वणः गीर्वणः गीर्विर्वननीयाः भजनीयाः । वनसंभक्ता वित्यतः कर्मणि अलुप्त्रस्य यः
सर्वविधयश्च दसिषिकल्पं त इति बोधायदीर्घभावे नस्यण हे गिर्वण इति संबुद्धौ च । हे इंद्र प्रभो आत्रावः क्षिप्राः द्रवत्वात् । सोमासः
सोमाः हाहां आविशंतु । आविष्टाश्च ते प्रचेतसे प्रकृष्टचित्ताय वेत्तृदियाय त्वत्पुत्राय यजमानाय शंसुरवसंतु सुरवक्राः भवंतु ॥ ॥ १॥ ॥

श्री राम
१३

नृनीया ॥ हे शत क्रतोसं पूर्णज्ञानशताश्वमेधः ॥ वां स्तोमाः सामविशेषाः अवीरुधनव्यं जयंति स्म ॥ वृधुवृधो वित्यस्मान्पर्वतादुडिः
चडिः नित्यं छंदसीति गोचड्युपधा नृकारस्य नृकारविधिसामर्थ्यादेतदंगस्यापि गुणाभावे नृकारविशिष्टस्य वकारस्य चङितिदि
भावे उरदित्यभ्यास नृवर्णस्य अकारे सन्बल्लघुनीति सन्बल्लघवे अभ्यासे ते दीघौ लघौ रित्यभ्यासदीर्घत्वे च अवीरुधनिति रूपं ॥
व्यंजनान्यस्य वधेन स्य बहुमानविदुधत्वाद्गवति व्यंजनमेव वृधिरिति ज्ञेयं ॥ वां उक्था उक्थानि । जसे आकारादेनाः । नृदुगे तमे
त्रविशेषाः अवीरुधनः । यस्मादेवं तस्मान्नः अस्माकंगिरः वां वर्धंतु वर्धयंतु । महारुणेर्युक्तं वां व्यंजयंतु । अंतर्णीति पयसा दुधेन
नुदासेतो पितृव्यस्येन परस्मैपदं ॥ ननु न कर्मणा वर्धते नो कनीयानिति लुतौ भगवतः कर्मो धीना वृधिः प्रतिषिध्यते न संबधा वृधिः
नधाते कर्मणेति विशेषवेद्यध्यातु । तथा च कर्मो धीन वृध्यभावे पि स्वाभाविकोपचय रूपा वृधिरस्तस्य स्तु । प्रतिषेधादर्शनात् । सद्यो
वृधस्यादिदर्शनाच्च ॥ अतानाकाशदृष्टांते न वृध्यभावोपपादनं युक्तमिति चेन्न ॥ श्रुतेः कर्मणापि न भगवतो वृधिः किमु तत्स्वयमिति के

हो स्तोमा अवीरुधं स्वा मुक्था रात क्रतो । हो वर्धे तु नो गिरः ॥ अक्षितो तिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणं । यस्मिन्निश्वानिषोऽस्या ॥ १॥
हो स्तोमाः अवीरुधन् । हो उक्था रात क्रतो इति रातः क्रतो । हो वर्धे तु नः गिरः ॥ ॥ अक्षितः दुतिः सनेत् । इमं वाजं । इन्द्रः ।

सहस्रिणः। यस्मिन्नाविश्वानि पोस्याः॥
 मुसार्धकतया व्याख्यानात्। तथा च प्रमेयदीपिकायां। कर्मणा विविक्तैर्भेदैः प्रसूतैर्लक्षणैश्च कारणादेन संभावितैर्न कर्मणापि य-
 दानवर्धने तदा स्वयं कर्मणा विना न वर्धत इति किमुक्त्यमितिके मुसार्धक इति परतया अन्यथो-
 ते॥ ॥३॥ ॥ चतुर्थी॥ यस्मिन् नृद्वे विश्वानि पोस्याः पोस्यानि पोषणानि सामर्थ्यानि संति। गुणवच्चनद्वाराणां द्वेषः कर्मणि चेति ध्य-
 ॥ ३॥ हाद्विः पोष्यति नृपे। यद्यपि ध्यपवादादयस्त्री तु साभ्यां न नृस्त्वयो भवनादिति धान्यानां भवेन द्वेषेण पुत्र्येन सूर्येति
 ध्येणुन नृस्त्वयो विधानात् पोष्यानीति स्त्वयानि देव्यं। तथापि गुणवच्चनसूत्रे कर्मणि चेति चकारेणान नृस्त्वयोरपि ध्ययादि-
 विः समावेशो स्तीत्यभ्युपगमान्न बाध्यबाधकभावः। अतोपेक्षे स्यत्र गुणवच्चनेत्यादिना ध्यभ्युपगमात्। सः अक्षितेतिः अक्षि-
 पाभिप्रायः। योऽक्षितस्याग्निवत् स्वर्गमिमान् नृद्वेः सहस्रिणः। सहस्रवाद्यो ज्ञानंतवाजी। अनंतवर्ते। अनंतफलदमिति यावत्। इमे वाजमनंहवि-
 संतव अस्मत्तो भजतां। वनसनसंभक्तौ। यद्वात्मपूजाधर्मन्यात्रतिवाजमस्माभिः सनेतसनयेतलभयेत्। अस्मभ्यः यथेष्टदत्तमित्यर्थः॥

द्वितीया॥ ब्रह्मादिदेवाः प्रकृतविष्णुर्गोस्मानिवाअस्यइंद्रस्यरथे' काम्या' काम्योगुणाधिकत्वेनकमनीयो' विपक्षसाविपक्षसौ' विशिष्टोपक्षोययोक्तोविपक्षो' विपक्षोवेवविपक्षसौ' विशिष्टपक्षयुक्तपक्षिणाविवशी' प्रगतिमंतावित्यर्थः। शोणा' शोणो' त्रयामवर्णत्वेप्यत्रगाम्यश्वयोर्नृभिश्चोणत्वंसंबंधाल्लक्षणयाशोणावित्युच्यमानो' धृष्ण' धृष्णे' नृवाहसा' नृवाहसौ' नृनप्रतिवानरंइंद्रंवहंतविति वा नृवाहसौ' हरी' इंद्रश्चाग्रगामिनावधौयुंजंति योजयंति' प्रवर्तयंतीति योवत्। यद्वा देवाः प्रकृतविष्णुर्गोस्मानिवाअस्यभक्तजातस्यनधेदेहगुणाधिक्येनकाम्यो' विपक्षसौ' क्षिप्रगामिनो' शोणो' सुरवं प्राप्नो'। शंशब्दपर्याये शब्दे उपपदे अणगतावित्यतः पचायचप्रत्यये धात्वकारस्योकारे शोणाविति सिद्धेः। अत्राकुजावितियावत्। धृष्ण' धृष्णे' धैर्ययुक्तौ' नृवाहसा' नरंइंद्रंवहंतौ' हरी' विषयाहरणाधुरिशब्दोक्तमनोबुधौयुंजंति योजयंति' प्रवर्तयंति। उक्तगुणविशिष्टस्वकीयमनोबुधौवाभक्तनधेदेरणाययुंजं

युंजंत्यस्यकाम्याहरीविपक्षसानधे। शोणाधृष्णनृवाहसा॥ केतुं कृण्वन् अकेतवेपेशो मर्या अपेशसे।
समुषद्भिर्नजायथाः॥ ॥ युंजंति। अस्य। काम्या। हरी। विपक्षसा। नधे। शोणा। धृष्णइति। नृवाह
सा॥ ॥ केतुं। कृण्वन्। अकेतवेपेशः। मर्या। अपेशसे। इति + सं। उषत् इति। अजायथाः॥ ॥

ति॥ ॥२॥ ॥अथतृतीया॥ इंद्रेश्वरत्वं अकेतवे अज्ञाय। पक्ष्यधौ चतुर्थी। अज्ञस्य केतुं सङ्गानं। केतुः केतश्चिदिति श्रि
जंमतिः केतुर्मनीषायामायेति चतुर्थी गीताभाष्याक्तेः। कृण्वन् कुर्वन्। अपेशसे अपेशसः हेमहीनस्यपेशः हेमचकृष्वन्।
उषद्भिः सम्यक् प्रकाशमानैः। वशकांतावित्यतः शान्तप्रत्यये गृहज्यावयिष्यधिवक्षिचिचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां क्रिति
चेति संप्रदाने पूर्वपेशकारस्य ब्रश्चेत्यादिना घकारे उषद्भि रिति सिद्धत्वाद्। पौंस्त्वे रित्यनुवृत्तिः शेषोवा। सामर्थ्यातिशयेः सहस्रम
जायथाः। यज्ञेयकृतमगाः। न के वजंत्वं॥ केतुमर्याः मरणवंतो देवा अपि अकेतवे केतुं अपेशसेपेशः कुर्वन्तः स्वसामर्थ्यैः सह यज्ञेयम
जायतेति॥ ॥३॥ ॥

[illegible]

आदहस्वधामनु पुनर्गर्भहमे रिरे । दधानानामयज्ञिये । वीलुचिदाजुजन्तुभिर्गुहाविदिंद्रवन्हिभिः । अविंदउस्त्रियाअ
नु॥११॥ देवयंतो यथा मतिमखाविद्वसुंगिरः । महामनुषतश्रुतं ॥ ॥ आत् । अह । स्वधां । अनु । पुनः । गर्भः । हं । आ
ई रिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ॥ वीलु । चित् । आनुजलुः । भिः । गुहा । चित् । इंद्र । वन्हिः । भिः । अविंदः । उस्त्रि
याः । अनु ॥ वर्ग ११ ॥ ॥ देवः यंतः । यथा । मतिं । अख । विदत् । वसुं । गिनः । महं । अनूषत । श्रुतं ॥ ॥

दृढमपि ब्रह्मांशं आनुजङ्गिः संहरङ्गिः बन्धितः लोकान्बहङ्गिः देवैः सह सं उच्चियाः प्राकट्यानि आनुकूल्येनाविदुः लब्धवान् ॥ वर्ग ११॥ ॥ द्वितीयवर्गप्रथमा ॥ अखेति निपातः सं राधाथै ॥ संहितायां देवैः ॥ अखेदेवयंतः सम्यग्देवयंतः ॥ सुत्यथाहीव्यतेः ॥ गण्यतां लुटः ॥ शब्दादेशः ॥ लिंगव्यत्ययश्चोदसः ॥ सम्यक्प्रकाशयंत्यइत्यर्थः ॥ गिरः वेदरूपाः वाचः ॥ यदा गिरंतीति गिरः ॥ गृहनिगमयति ॥ कर्त्तरि क्तिप् ॥ वेदरूपां वाचमुच्चारयंतः पुनश्चाइत्यर्थः ॥ तदा तु नर्त्तितं गम्यत्ययः ॥ यथा यथा स्थितं निर्विकारमिति यावत् ॥ मतिमतिरूपं ॥ विद्वत्सु ॥ लभार्थस्य विदेः कर्मणि छांदसं रूपं ॥ अथवा विज्ञेदेन इत्यस्मादंतर्भाविण्यर्थो छत्प्रत्यये विदस्योदायोति ॥ शायवत्तयाज्ञापयति वसुधनादिकमिति विद्वद्सु लब्धवित् ॥ औदार्यवत्तयाज्ञापितवित्तं वा ॥ महामहान्तं ॥ महच्छब्दगततकारनकारयोर्लोपश्चोदसः ॥ श्रुते विश्रुते प्रसिद्धं ईदं अन्वयन ॥ पुस्तुता वित्यतो लुङि ॥ कुटादितेजडिहा ॥ गुणाभावे र्छांदस इति भावे अडागमे

तृतीया॥ मरुः मरुवा॥ भ्रमानो पुत्रुक्तः अनवद्यैः निदेशैः अभिद्युभिः अभितोः प्रकाशो ज्ञानं येषां तेः महाभूतैः॥ अक्षिपूर्वोत्तरिचरा
व्यातक्षिदिबउहेयणादेशोच अभिद्युभिरिति रूपं॥ इन्द्रस्य परे मेश्वरस्य काम्यैः प्रियैः गणैः देवगणैः सहसहस्रवत् सहोवायुस्तद्वान्
सहस्रस्यथाभवति तथेति वा॥ अस्मिन् सुव्याख्याने क्रियाविशेषणहानिपुंसकत्वं॥ इन्द्रस्य स्यादृतिः॥ इन्द्रं व्यस्ययात् परमेश्वरं अवेति॥
अवेत्यति॥ वायुरिन्द्रो देवाश्च महाभूतानि हानवद्यहान्मरुवाभिमानिहारति प्रियहान्मरुगवंतमर्चयंतौति भावः॥ प्रसिद्धे द्विविधयेतु अन
वद्यैरभिद्युभिरिन्द्रस्य काम्यैः रुहिगणैः क्रियमाणो मरुवः सहस्रवत् बलवत् यथाभवति तथा अतिरायेन इन्द्रं अवेत्यति॥ चक्षुःपश्य
तोत्या दिवत्करणे कर्त्तृत्वोपचारः॥ ३॥ ॥ चतुर्थी॥ परिजन्मन्॥ परिजो ज्मां भूमिं वर्तत इति परिज्मा तस्य संबुद्धिः हे परिजन्मन् सर्वगत
परितो ज्मां वर्तत इत्यर्थे परिज्मा राब्दात्तस्थितोऽनिप्रत्ययः॥ केचिन्तु परिपूर्वोदजगतावित्यस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिप्रत्ययेधा

अनवद्यै नभिद्युभिर्मरुवः सहस्रवदवेति॥ गणैरिन्द्रस्य काम्यैः॥ अतः परिजन्मा गहि दिवो वारोचनादधि॥ समस्मि
नृजते गिरः॥ ॥ अनवद्यैः॥ अभिद्युभिः॥ मरुवः॥ सहस्रवत्॥ अवेति॥ गणैः॥ इन्द्रस्य॥ काम्यैः॥ ॥ अतः॥ परिः
जन्मन्॥ आ॥ गहि॥ दिवः॥ वा॥ रोचत्॥ अधि॥ सं॥ अस्मिन्॥ नृजते॥ गिरः॥ ॥

तकारस्य खादसे लोपे परिज्मनिति व्याचक्षते॥ उणादौ तु दवन्मभजन्पुबन्प्रीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्अर्यमन्विनश्चि
नपरिजन्मातरिभ्वन्मघवन्नितीति सूत्रे जवतिः सौत्रो धातुः परिपूर्वः ज्मादेशः॥ परिजवति सर्वतो गच्छतीति परिज्मनिति परि
ज्मन् राब्दः॥ कनिप्रत्ययां तो निपातित इत्युक्तं॥ अतः प्रागुक्तदिशा सर्वयज्ञभोक्तृत्वादेव दिवः स्वर्गात्॥ रोचनात् दीप्यमानात् सूर्यमंड
लाद्वा अधि अस्माकं समर्पणमधिकृत्य इह यज्ञस्थानं आगहि आयाहि॥ गमेर्बहुषुं छंदसीति शपोलुक्॥ हे हिंसादनुराजोपदेशो
स्यादिनामकारलोपः॥ अतो हे रिति हे लोपो न भवति॥ तस्मिन् कर्त्तव्ये अक्षिध्वदशापादिति मकारलोपस्यासिध्ववद्भवेन अकारो
तवाभात् आगहीति रूपं॥ आगती हेतुं तर्वास्तीत्युच्यते॥ अस्मिन् यज्ञस्थाने गिरः स्तुतिवृत्ताः वाचः सम्यक् परममुख्यवाच्यत्वात् नृ
जते प्राप्नुवन्ति अत आगहि॥ यद्यपि च जिभजीवर्जन इति चंजतिर्वजने पठ्यते॥ तथापि धातुतां मने कार्यत्वाद्दोषः॥ ॥ ॥ ॥

श्रीराम
१६

पंचमी॥ इतो वा अवी कनात् सुलोकाद्वा पार्थिवात् पृथिवी संवर्धिनः पातालाद्वा महः महतः॥ अकारतकारलोपश्छोदसः॥ रजसः रे
जकादिष्णुलोकाद्वा॥ एतेषु लोकेषु स्थितमिति व्युत्पन्नं॥ साति लापस्वनूपे॥ सन संभक्तौ॥ अस्मात् किन्प्रत्यये जनसनेत्याह सातिः सं
भक्तिः संभजनं लाप इत्यनर्थतिरे॥ एतादृशो इन्द्रं अधीमहे स्मरामः॥ ईकभरणे॥ सुमोवा॥ इन्द्रं ध्ययन इति धातोः॥ याचयामहे वा॥ या
ज्ञाकर्मसुपाठात्॥ अत्र सक्ते देवता विवाद निरासो भाष्यादौ व्यक्तः॥ ॥ इति षष्ठं स्कन्धं॥ ६॥ ॥ वर्ग १२॥ ॥ इन्द्रमिदादिदशर्चमैन्द्रं
स्कन्धं॥ तत्रैयमाद्या॥ बृहत् बृहन्॥ बृहच्छब्दात्परस्यामः सुपोऽस्तुति लुक्॥ इन्द्रमित् इन्द्रमेव॥ गार्धिनः गाथाः गानानि तदंतः सामवे
दिनः॥ त्रीत्यादिवादिनिः॥ उज्ञातारः॥ अर्के रित्यग्रे अरणादिहापि सामान्ति योज्यं॥ साम्ना अनूजनं अस्तु वन्॥ पुस्तुतो लुङ् सार्वका
लिकः॥ सदास्तुवंतीत्यर्थः॥ एवमग्रेपि॥ अर्किणः॥ अर्काः रुचः तदंतः बह्वृचाः॥ अर्केभिः॥ अर्केः अर्कशब्दिनाभिः रुग्भिः इन्द्रमनूषत॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादिधि॥ इन्द्रं महो वारजसः॥ व० १२॥ सू० ६॥ इन्द्रमिदाधिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः॥ इन्द्रं वा
णीरनूषत॥ इन्द्रमिधुर्योः सचासंमिश्र आवचोयुजा॥ इन्द्रो वजीरिण्ययः॥ ॥ इतः॥ वा॥ साति॥ इमहे॥ दिवः॥ वा॥ पार्थि
वात्॥ अधि॥ इन्द्रं॥ महः॥ वा॥ रजसः॥ १२॥ ॥ इन्द्रं॥ इतः॥ गार्धिनः॥ बृहत्॥ इन्द्रं॥ अर्केभिः॥ अर्किणः॥ इन्द्रं॥ वाणीः॥ अनू
षत॥ ॥ इन्द्रं॥ इतः॥ हुर्योः॥ सचा॥ सं॥ मिश्रः॥ आ॥ वचः॥ युजा॥ इन्द्रः॥ वजीरिण्ययः॥ ॥

वाणीः वाण्यः सुपोऽस्तु लुक्॥ पूर्वसवर्णेति पूर्वसवर्णदीर्घः॥ अन्याश्च यजुराद्या वाण्यः इन्द्रमनूषत सर्वरास्तुवंति॥ करणे कर्त्तृत्वोपचारः॥ यदा
अधुर्युप्रभवय इत्यध्याहृत्य वाणीभिर्नूषतेतियोजना॥ ॥ ११॥ ॥ द्वितीया॥ इन्द्र इन्द्रं इन्द्रं एव वचोयुजा वचोयुजोः॥ सुपोऽस्तु लुक्
त्यादिना आकारदिवाः॥ वाङ्मात्रेणैव योगिनोः रुर्योः अश्वयोः॥ रुर्ये॥ सचास्तु रेवेनैव आसमेतात्संमिश्रः विमिश्रितः॥ वसंछादसं॥ तार
ध्वनिप्रयत्नमंतरेण रथयोगवद्भाभवाभ्यामुत्तरथमादृशित्यवत्॥ अध्यास्तु॥ इन्द्रः परमेश्वरः॥ भक्तदेहवचोयुजा वचोयुजोः॥ यदवकाशुव
र्तिनोः॥ हुर्योः मनोबुध्याश्च रुर्योः संमिश्रः॥ भक्तदेहाख्यं नथमध्वनिमुद्रितियोजना॥ किंच स इन्द्रः वजीरिण्ययः॥ परमेश्वरस्तु वजीरिणा
नूषत॥ वज्रगते वमुकीडाया आभ्यां धातुभ्यां ओणादि के इत्ययेति लोपे वजेति रूपं सौतद्वन्वजीति सिद्धेः॥ हिण्ययः॥ हितश्वरमणीयश्चेति
हिण्ययः॥ हितशब्देन लोपः॥ वमुकीडाया मित्येतोऽप्यप्रत्ययान्तलोपश्चानिपातनात्॥ ॥ ३॥ ॥

द्वितीयवर्गे आया ॥ हे वृषन् अस्मिन्नेव कश्चेति वा । वृषसेवन इत्यतः कनिन्युषि वृषित क्षिराजीत्यादिना कनिन् प्रत्ययः । स्त्रादावन् स
र्वप्रद । सर्वशब्दपर्यायास्त्राशब्दोपपदात्तुदा अदान इति धातोः वनिप् प्रत्ययः । त्वं नः अस्मदीयं अमुं अपरोक्षमोक्षगतमिति यावत् ।
चतुर्चर्चणीयं भक्षणार्थं आनंदमित्यर्थः । चरगतिभक्षणयोरित्यस्मात्कर्मण्युप्रत्ययः । अस्मभ्यं अस्मदर्थे अपावृधि अविद्यावृत्तम
पावृणु । यतस्त्वमेवाप्रतिष्कृतः अप्रतिहं इहः । कुत्र आप्रवणे । आप्रवणमगमनं । वैशेषिक्ये हेतुप्रत्यागतौ नेत्यप्रतिष्कृतः । अप्रति
हं इति फलितोर्थः ॥ यास्कस्तु अप्रतिष्कृतो अप्रतिस्वमितः । अस्माभिर्यद्यत्रार्थे तेन सर्वत्र नेति शब्दोच्चारयतीति व्याख्यातव
न् । प्रसिद्धेदपक्षे तु चतुर्हविः अपावृधिस्वीकारेण सफलीकुतु । यदा चतुर्मेघं । वज्रश्चतुर्वराहश्च मेघ इति मेघनामसुपाठात् । नः

सतो वृषन् अमुं चतुर्सत्रादावन्नपावृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ तुं जे तुं जेय उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।
न विंधे अस्मसु स्तुतिं ॥ ॥ सः नः । वृषन् । अमुं । चतुं । सत्रादावन् । अपावृधि । अस्मभ्यं । अप्रति
स्कृतः ॥ ॥ तुं जे तुं जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्म । सुस्तुतिं ॥ ॥

अस्मदर्थे मेघजातं अस्मभ्यमपावृधि उद्धाटयेतियोजनं । अपावृधीत्यत्र वृत्रवरण इत्येतो लोहिशिष्टं तस्योत्पिच्छेति हि ।
स्वादिभ्यः स्तुः । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । श्रुश्रुणुष्टुवृभ्यश्छंदसीति हे धिरादेशः । तस्य हि वात्पूर्वस्य गुणाभावात् । सति चे वृंधी
ति रूपं ॥ ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ तुं जे तुं जे । तुं जतिर्गतिकर्मदानकर्माच्च । उभयाप्यत्र भावे घञ् । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं । त
या क्रियमाणे गमने क्रियमाणे दाने वा । धातूनामनेकार्थत्वात् प्रेरणा योवा । स्तोत्रेषु त्वयैव प्रेरणे जाते सति ये उत्तरे उत्तमाः स्तो
माः स्तुतिविशेषाः तेपि अस्मद्विन्दस्य तव सुस्तुतिं सुस्तुतिं न विंधे न विंदते । न प्राप्तुवन्ति । भगवतोऽनंतगुणत्वेन सर्वविषयकहा
भावादिति । वर्णव्यत्ययतप्रत्ययलोपादिना छंदसं रूपं ॥ ॥ इति द्वितीया ॥ ॥ २॥ ॥

तृतीया॥ एकस्य वर्षस्य यः प्रतिवीरोऽपरो वृषो वर्तते सर्वस इत्युच्यते । तं सर्वं प्रतियो विभीः युधायागच्छति सर्वसगः । वंसगो वृषा वृष
सः युधा इव युधानो व । युधेत्यत्रोष्ठं रसि बहुलमिति शिखक । गवां युधानियथा कर्षति एवमीशानः प्रभुः अप्रतिश्रुतः पूर्वोक्तदिशा अप्र
तिहं देः इंद्रः कृष्टीः प्रजाः ओजसा सामध्ये न इयति गमयति । प्रेरयतीति यावत् । रुगताविति धातोः जुहोत्यादौ पठितस्य रापः श्लोदि
ते हलादिशेषे उबदत्तं न प रत्तं अतिपिपत्योश्चेत्यकारस्येत्वं अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । सति चैवं इयतीति चूपं ॥ ॥३॥ ॥ चतुर्थी
य इंद्रः एक एव चर्षणीनां प्रजानां वसूनां वित्तानां च पंचक्षितीनां देवगंधर्वदेते यपितृमानुषभेदेन पंचविधानां प्रजानामपि । अत्र षष्ठे
तानां द्वितीयार्थत्वं ज्ञेयं । इत्यतिनियमयति । इत्यंजराग इति दिवादिषु पठितो रागाद्योऽपि धातूनामनेकार्थत्वादे श्वर्यं कर्मापि भवति ।

वृषा युधे व वंसगः कृष्टी रियत्यो जसा । ईशानो अप्रतिश्रुतः ॥ य एकश्चर्षणीनां वसूनामिज्यति । इंद्रः पंचक्षितीनां ॥
इंद्रो विश्वतस्परिह्वामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ ॥४॥ ॥ सूक्त ७ ॥ ॥ वृषा । युधाऽइव । वंसगः । कृष्टीः ।
इयति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिश्रुतः ॥ ॥ यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इत्यति । इंद्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ॥
इंद्रः । वः । विश्वतः । परिह्वामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ ॥१४॥ ॥

तथान्वुक्तधातोः यपितस्पर्षावधातुकमपि दिति डिः ह्यदिनिदितामित्यादिना गलोपः । तेषां राजा भवतीति फलितोर्थः । सः कृष्टी
रियतीति पूर्वेणान्वयः । अत्र चर्षणीनां पंचक्षितीनामितिसामान्यविशेषभावादपो ननु कार्यं ध्येयं ॥ ॥४॥ ॥ पंचमी ॥ हे ज
नाः विश्वतः सर्वतः सर्वत्र स्थितं सर्वगतं इंद्रं जनेभ्यः वः युष्मस्यं । युष्माकमर्थायेति यावत् । परिसम्यक् ह्वामहे बलरूपतया
एकत्र स्थातुमाह्वयाम इत्यर्थः । आहूतश्चासौ केवलः सुधः इंद्रः नः अस्माकं अस्तु । इष्ट इति शेषः । केचयेचन इत्येतौ कलश
त्यये केवल इति चूपं । विश्वतस्पर्षीत्यत्र पंचम्यापनाचमर्थमिति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । हे अः रापि बहुलं छंदसीति संप्रसारणपूर्वस्य
सुगुणावादेशोऽपि ह्वामह इति । जनेभ्य इति श्रवणादहे जना इति संबोधनलाभो ध्येयः ॥ वर्गः १४ ॥ सूक्त ७ ॥ द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ॥

वर्ज्या ॥ हेन्द्रोतासः वृत्तेरिताः वयं वज्रं ॥ वज्रशब्दस्य तानानंदार्थकत्वात् तानानंदं रात्रिं चोतिवाज्ञाननिमित्तं रात्रिमिति बाधः ॥ घना ॥ वतीये क
वचनो तं भावप्रधानं च ॥ घनादुदत्तेन आददीमहि लक्ष्मिम् ॥ वृत्तेरण्येव ज्ञानरात्रिर्मतो भवामः ॥ होतासः वृत्तेरिता एव युधिस्थः स्पृधः
तस्य संबन्धियुधानि वा संजयेमतत्र जयवतो भवामः ॥ उद्दो ॥ दान इत्येतो लिङ्गस्मिन् पदो नमपुनश्च बहुवचने मरिचिः जुहोत्यादिना दंशे
श्चाविति द्विमी वसी युडिः लिटः सलोपोनेत्यस्येति सलोपे स्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपे च व्यवहितान्धे त्याङ्गे न्ये आददीमहीति रूपं ॥
स्पृधसंघर्ष इत्यतः कर्तरि क्तिपि बहुलं छंदसीति नेफस्य संप्रसारणे वृत्ताने अकारलोपे च स्पृध इति प्रथमा बहुवचनरूपं ॥ ॥ ३॥ ॥
चतुर्थी ॥ हेन्द्रोतासः युजा युनक्तीति युक्तं तेन सरवा ॥ तस्य सादेनेति यावत् ॥ शूरेभिः शूरेः ॥ अस्तुभिः ॥ असुसेपण इत्यतस्तस्मादी
त्यकस्तुप्रत्ययः ॥ क्षेपुभिः सुयोधभिर्भृत्यैः सह वयं पृतन्यतः युध्यतः शत्रून् सप्तस्याम ॥ अतिरायेन पुनः पुनर्वासहामहे ॥ किंच व

शपः

हेन्द्रोतास आ वयं वज्रं घनाददीमहि ॥ ये जेम संयुधिस्थः ॥ वयं शूरेभिर्नस्तुभिरिन्द्रोतया युजा वयं ॥ सप्तस्य
मपृतन्यतः ॥ ॥ इन्द्रोतासः ॥ आ ॥ वयं ॥ वज्रं ॥ घना ॥ ददीमहि ॥ जयेम ॥ स ॥ युधि ॥ स्पृधः ॥ ॥ वयं ॥
शूरेभिः ॥ अस्तुभिः ॥ इन्द्रोतासः ॥ युजा ॥ वयं ॥ सप्तस्याम ॥ पृतन्यतः ॥ ॥

यंच हयावदधीनसत्ताकारत्यर्थः ॥ युनक्तीति युगिति टीका ॥ युजेस्तादीलिकः किञ्चेति किंप्रचोः कुः आगमशासनमनित्यमिति युजेर
समास इति लुप्तनाशित इति केचित् ॥ अपरे तु धातुनामनेकार्थत्वेन समाध्यर्थस्याप्योगार्थत्वे कारणा यस्मिन्ननिर्देशः ॥ अत्र पक्षे लु
प्तोऽनवकाश इत्याहुः ॥ अन्ये तु युजेरसमास इति सूत्रे विभाषाग्रहणमंडूकसूत्रानुवर्तते ॥ तेन युक्तमं विधर्मं चायुगित्यादिप्रयोग
उपपद्यते ॥ लुप्तभावपक्षे कुत्वेन निर्देशोपपत्तिरित्याहुः ॥ पृतन्यत इत्यत्र पृतनाशब्दः संग्रामनामा ॥ पृतनामास्मिन् इच्छेतीत्यर्थे सुप
आत्मनः क्यजितिक्यन् ॥ सनायंता धातव इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्राप्तिपदिकयो रिति सुपो लुकि क्यचिच्चेत्यनुवृत्तौ क्यध्वरपृतन
स्य च लोपस्याकारलोपे क्यजंता लुटः शत्रादेशे शपि अतो गुण इति परचूपत्वे च निर्वृत्तात्पृतन्यत्वात् शस्तिपृतन्यत इति रूपं ॥ सास
त्यमित्यत्र हर्मणे ॥ धात्वादेः षः सः ॥ धातोरेकाचो ह आदेः क्रियासमभितारे यङ् ॥ यङो चिच्चेति तस्य लुक् ॥ सन्यङोरिति द्वित्वं ॥ हलादिशे

श्रीराम
१९

प्रः दीर्घा कित इति दीर्घः ॥ प्रार्थनाया यङ् लुगंता लुङ् चर्करी तंचेति यङ् लुगं तस्य परस्मैपदित्वादादेव द्वावयोर्विधानात् परस्मैपुनुर्यो
बहुवचनं ॥ शपो लुक् ॥ नित्यं ॥ इति सकारलोपः ॥ यासु इपरस्मैपदे द्वास्तौ डिच्चेति यासुट् ॥ लिटः सलोपोनेत्यस्येतियासुट् स पदोत्तम
कारस्यपिलोपः ॥ एवंच सासस्यामेति रूपं ॥ ॥ ५॥ ॥ पंचमी ॥ नुयस्मात् असावेन्द्रः विष्णुः महान् गुणैरनंतः परश्च कालतोऽनंत
श्च ॥ प्रथिना प्रथिना योर्न आकाशवददेशतोऽप्यनंतश्च ॥ पृथ्वारिभ्य इन्न न जेति पृथुशब्दात् भावे र्मन् प्रत्ययेन वृत्तो हलादेशेति वृत्तानस्य
नभावोऽस्ति इति टिलोपे प्रथिमन् शब्दात् परस्याङो भवादलोपोनेत्यकारलोपे छंदसमकारलोपे च प्राधिनेति रूपं ॥ तथा ॥ शवः ॥ सुरव
लात्मकश्च ॥ तत्तस्मात् महत्वं ब्रह्म हं वज्रिणे ॥ वज्रिनामो विष्णोरे वास्तुजानीयादित्यर्थः ॥ जीवस्य ब्रह्मतां स्मरेदिति तात्पर्यार्थः ॥ ॥ ५॥
व० ५॥ ॥ अथ द्वितीयवर्गप्रथमा ॥ समाहः संहवेन ॥ वाराब्धेऽप्यर्थः ॥ बहप्रापण इत्येतो च अर्थे कविधानमिति कप्रत्यये यजादिसौ

महाधु ईद्रः परश्च नुमहि ब्रह्मस्त्वज्रिणे ॥ योर्न प्रथिना शवः ॥ १५ ॥ समो हे वाय आशतनरस्तोकस्य सभितो ॥
विप्रासो वधियायवः ॥ ॥ महान् ईद्रः ॥ पनः ॥ च ॥ नु ॥ महिः ॥ हं ॥ अस्तु ॥ वज्रिणे ॥ योः ॥ न ॥ प्रथिना ॥ शवः ॥ १५ ॥
सं ॥ ओहे ॥ वा ॥ ये ॥ आशत ॥ ननः ॥ तोकस्य ॥ सभितो ॥ विप्रासः ॥ वा ॥ धियायवः ॥ ॥

प्रसारणे आङासहगुणे समित्युपसर्गयोगे च समो ह इति रूपं ॥ समो हे वौ ब्रह्मयात् ॥ वृत्तेरण्ये नापि अन्येन उदाः परिणता अपरित्या
वत् ॥ तोकस्य अपत्यस्य ॥ ज्ञानमेव हि जीवतोऽपत्यं ॥ सभितो वाप्ते सति इन्द्रं विष्णुं आशत अश्रुवतं प्राप्ताः ॥ शरणमिति शेषः ॥ य इति श्रवणान्त
इति लक्ष्यते ॥ ते वा त एव नरः पुमांसः ॥ अन्ये पशव इत्यर्थः ॥ किंच ये धियायवः ॥ धियायुक्ताः ॥ युनि श्रणे अन्येऽपि द्वयत इति चिन् ॥ दुश्शिय
हणात्सावेधा लुकार्धधातुकयो रिति प्रासगुणाभावः ॥ तृतीयाया अलुक् ॥ भगवद्भूतिनः ॥ ते वा त एव विप्रासः विप्राः ॥ भगवदज्ञानिन
स्तु ईद्र इत्यर्थः ॥ ॥ १॥ ॥ अथ द्वितीया ॥ तस्य ईद्रस्य देवस्य यः कुक्षिः सोमपातमः अतिरायेन सोमपाः ॥ समुद्र ईद्रपनता कन
इव पिबते क्षनते ॥ यदीयसोमं पिबति तस्मै सर्वान् कामान् ददाति ॥ पिबिते वन इति धातोः ॥ किंच तस्य काकुदो जिक्वाच ॥ ककुदिति
ना लुनाम ॥ तत्र भवत्यर्थे अण्प्रत्यये कृते आदि वृत्तौ अण्प्रत्ययाकारस्य लोपे काकुदिति रूपसिद्धेः ॥ बहुवचनं तु बहुमुखेणुसत्त्वे

नबहुवा इयं। उर्वीः उर्व्यः वक्षः। आपोन आप इव तर्पका इत्यर्थः॥ ॥२॥ ॥तृतीया॥ यस्मै विरूपी विशिष्ट बलवान्। तस्य विर
पिनी बलिष्ठस्य तव संवधिनी गोमती वा इत्युता देवता वेदेः स्तुत्या महीमतीया स्तुता सा धीवर्णी। सापि एवमेव हि कुक्ष्या दिवदेवरा
गुपेय जने पका फलवती। शारवान् कल्पे तु शारवे ववन दात्री भवतीत्यर्थः॥ ॥३॥ ॥चतुर्थी॥ हे इन्द्र ते दाभुषे त्वं यजते मावते
ज्ञानिने दातुः ते तव विभूतयः ऐश्वर्याणि तु तयः न ह्यः। सद्यश्चित्सद्योपि। प्राक्सद्यो वृध इत्यत्रोक्तं दिशानित्यमितियावत्। संत्य
वहि॥ ॥४॥ ॥पंचमी॥ अस्मै इत्यपरमे श्वरस्य काम्या काम्यानि उक्थं उक्थानि सोमपीतये सोमपानार्थं इन्द्राय सोमपानं स्यान्नेव हीति।
एव हि शब्दयो रित्यन्वयः। स्तोमः स्तोमविशेषाश्च इन्द्राय सोमपीतये। गेया इति शेषः। स्तुत्या प्रसन्न एवपि बतितनव भिल्लीषेण। आत्मा

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिबते। उर्वीरपो न काकुदः॥ एवा ह्यस्य स्तुता विरूपी गोमती मही। पका शारवान दाभु
षे॥ एवाहिते विभूतयः तु तय इन्द्रमावते। सद्यश्चित्संति दाभुषे॥ एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शोषा इन्द्राय सोमपीतये॥
व० १६॥ ॥स्तु० ८॥ ॥इन्द्रे हि मह्यं धंसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः। महा अभिष्टि रोजसा॥ ॥यः कुक्षिः सोमपातमः।
समुद्रः इव पिबते। उर्वीः। आपः। न। काकुदः॥ ॥एवा हि। अस्य। स्तुता। विरूपी। गोमती। मही। पका। शारवा। न। दाभुषे॥
एवा हि। ते। विभूतयः। तु तयः। इन्द्र। मावते। सद्यः। चित्संति। दाभुषे॥ एवा हि। अस्य। काम्या। स्तोमः। उक्थं। च। शोषा।
इन्द्राय। सोमपातये॥ १६॥ ॥इन्द्र। आ। इहि। मक्षि। अंधसः। विश्वेभिः। सोमपर्वभिः। महान्। अभिष्टिः। रोजसा॥ ॥

स्य कास्त्र हेत्यादेरिति भावः॥ ॥५॥ ॥इन्द्रस्ते द्वितीयो वर्गः॥ वर्ग १६॥ ॥स्तु० ८॥ ॥इन्द्रे हि स्यपि दशर्चमैन्द्रं स्तुतं॥ तत्राद्या॥ इन्द्र
आ इ हि इति विभागः। ओमा उग्रेति परचपे। इन्द्रे हीति संहिता। हे इन्द्र महान् ओजसा सामर्थ्येन हेतुना सर्वजगत् इन्द्राधीनं यस्य व
र्तते तादृश इति फलितोर्थः॥ महान् ओजसा अभिष्टिश्च त्वं विश्वेभिः विश्वैः सोमपर्वभिः + अभिष्टिः अभितः सर्वविषया इष्टिः इडा
यस्य सौ अभिष्टिः। अभिष्टि रिति वाच्ये शकं। वादिषु परचपे वक्तव्यमिति पत्रपेणाभिष्टिरित्युक्तं। सामर्थ्येन + सोमपातः सोमपानं देवैः सह
सोमशब्दोपपदात्तपापान इत्येता अर्चनप्रत्यये आत्मा लोपेन सोमपर्वति सति। एहि। एत्यचं अंधसः अंधसा हविरादिना अनेन मक्षि
मई सुखे प्राप्नुयसि। मदिहर्षे। यस्य येन तु भिन्ननग॥ ॥१॥ ॥

श्रीराम
२०

स्यपि

अष्टममपि दशर्चमैन्द्रं स्तुतं। तत्राद्या॥ हे इन्द्र सानसि। सानो लोभः। घणसंभक्ता वित्ततो भो वेद्यमि उपधा वृहो निष्पन्नस्य सानशब्द
स्य संभजनापरपर्यायलाभार्थकत्वात्। सानो स्यास्तीत्यर्थे मत्वर्थे सिप्रत्ययः। लोभमुक्तं। सजिहानं। जिहना पुत्रादिना सहितं। जितय
इत्यस्मादनेनोपि दृश्यत इति कविपि न स्वस्थः। अति कृति उगागमे जिह्वमिति रूपं। सदा सहं। सदा सहो यस्य सः सदा सहः न सदा बलव
त्। सहर्घ्ये अर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः। वर्षिष्ठं वृधतमं। सुमर इति यावत्। वृधराब्दादिष्वस्य वेप्रियस्तिष्ठ रस्किरोतु बहुल गुणध
तप्रदीर्घवृत्तकाणां प्रसङ्गस्फुरवर्हिगर्वर्ध्रपुद्गाधि वृंदा इत्यनेन वृधराब्दस्य वर्षादेशो वर्षिष्ठमिति रूपं। तुतये नक्षत्रे रक्षानि निजं न
थिं विनं ज्ञान इति रूपं। आपर आहूत। ह्यहो भः। छंदसि हस्येति वक्तव्यमिति हकारस्वभकारः। देहीतियावत्॥ ॥१॥ ॥द्वितीया॥ ये
न इविणे न विनेन होतासः वृत्तेरिता वयं मुष्टि हस्यया मुष्टिघातेन असीन्वास्वरा नूनि उणधामहे निनुं ध्रः। किंच येन ज्ञान विनेन वृत्ता वृ

ऐन्द्र सानसि रथिं सजिहानं सदा सहं। वर्षिष्ठं मृतये भर॥ जियेन मुष्टि हस्यया निवृत्ता उणधामहे। होता सो न्यर्वत॥
आ। इन्द्र। सानसिं। रथिं। सजिहानं। सदा सहं। वर्षिष्ठं। तुतये। भर॥ ॥जियेन। मुष्टि हस्यया। निवृत्ता।
उणधामहे। हाऽउतासः। नि। अर्वता॥ ॥

शानि अज्ञानानि निनुणधामहे। येन विनेन च अर्वतातुरगेण तुरगादिभिः कांश्चिदसीन् निनुणधामहे। तादृशं विनं आपरेति पूर्वोक्तान्
यः। हाय वरत्यत्रा प्रत्ययो नरपदयोश्चेति युष्मदस्मदो न पर्यंतस्य तादृशः। युष्मदस्मदो न दिशो इत्यत्र विभक्ता वित्तस्यानुवृत्तेः प्रत्यये
नरपदयोः परतः युष्मदस्मदो रस्य कारादेशा प्रसिः। अविभक्ता वित्तपिदकारस्य उादने अति चेत्येति ज्ञातं। अर्वतेः कप्रत्ययेन स्वार्थे र
उभावे ज्वर हनेत्यादिना वकारस्योदकृते वनिष्पन्नस्य तु तशब्दस्य तृतीयातेन युष्मदस्मदो न समासे हाऽउता इत्यत्र उटि परतः हादसे एते धस्य
इत्युदने प्रसक्ताया वृधेन भावे वनिष्पन्ना इति प्रातिपदिकात् आजमेरसु गिति असुगागमे होतास इति रूपं। धातुना मने कार्यवा दवति प्रणाय
विभवतीति हरेति तादृशनिष्कारयानं युक्तं। अधि शव नग इत्यस्य स्वरितेनोक्तं तु तमपुत्रबहुवचनेन तस्य महि उादेशो वाङ्मि करणे दे है आहुतमस्य
पिच्छेत्यागागमे तस्मान्नेयोगेन उतमपुत्रस्य पिच्छेनादिना लोपाभावे च एनरेरिति ऐहो निनुणधामहे इति रूपं। उपसर्गस्यात्रिः श्रवणा धातोर
प्याहृतिर्या॥ ॥२॥ ॥

द्वितीये प्रथमा ॥ हेतुविद्युन्ममहाकीर्तिरेद्रं रभस्वतः शब्देवतः स्तोतुनितियावत् यथाश्वतः यथाश्विनः अस्मान् राये सप्तमेषा महेश्व
र्यत्पेतत्र ह्यिसुचोदयसम्पत्कप्रेरय। बुद्धिरेरणे। हृदिषयबुधियुक्ता। कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ द्वितीया ॥ इन्द्रविश्वसंपूर्ण आयुर्वस्थासौ विश्वा
युः नित्यत्वं अस्मै अस्मासु सुपा सुलुगित्यादिना अस्मदो से इत्यादि शेषे नोपेनूपे। गोमतगोयुक्तं वाजवत् अन्नादि सहितं अक्षितं अक्ष
यै पृथुबृहत् अतिबृहत् श्रवः शानं श्रवसा श्रवणेन जानता धेतोः श्रवः शब्देन शानमुच्यते। संधे हि सम्पदे हि ति वर्णव्यत्ययः ॥ १२ ॥ ॥
तृतीया ॥ इन्द्रं अस्मै अस्मासु बृहत् श्रवः महतीं विद्यां सहस्रसातमं अतिरायेन सहस्रजान सहितं बहुलाप्तप्रदं युम्नं कीर्तिचं ताः
प्रसिद्धाः रधिनीः यथोदेहः अस्मा मस्तीति रधिनीः इषः अन्तानि अविकलेन युक्तमजं च धेहि। वर्णव्यत्ययः। अवसे चोदय च अभित्यादि

अस्मा सुतत्र चोदये इन्द्राये रभस्वतः। तुविद्युन्मयरास्वतः ॥ संगोमहिन्द्रं वाजवदस्मै पृथुश्रवो बृहत् विश्वायुधे अक्षितं ॥ अ
स्मै धेहि श्रवो बृहत् युम्नं सहस्रसातमं। इन्द्रतो रधिनी रिषः ॥ वसो इन्द्रं वसुपतिं गीर्तिर्गणं तवृमिनये। होमं गंतारं मृतये ॥ सुते
सुते न्यो कसे बृहद् बृहत् एदरिः। इन्द्राय श्रवमर्चति ॥ १३ ॥ ॥ अस्मान्। सुतत्र। चोदय। इन्द्राये। रभस्वतः। तुविद्युन्म।
यरास्वतः ॥ ॥ संगोमहिन्द्रं। वाजवदः। अस्मै इति। पृथु। श्रवः। बृहत्। विश्वः। आयुः। धेहि। अक्षितं ॥ ॥ अस्मै इति। धेहि।
श्रवः। बृहत्। युम्नं। सहस्रः। सातमं। इन्द्र। ताः। रधिनीः। इषः ॥ वसोः। इन्द्रं। वसुपतिं। गीः। तिः। गणं तव। वृमिनये। होमं। गं
तारं। मृतये ॥ ॥ सुतेः। सुते। नि। ओ। कसे। बृहत्। बृहते। आ। द्रव। अरिः। इन्द्राय। श्रवम्। अर्चति ॥ ॥ १४ ॥ ॥

नोक्तस्य पुनः पुनः कथने पि प्रार्थना रूपतान् पौनःपुन्येन नुक्ति दोषः ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ वसोः। वसुशब्दे देववाची। वसो वसुतां देवानां ये वसवः ते
सांपाति देवदेवभूतं। वृमिनये वृमिर्मेयं इन्द्रं प्रभुभक्तान् प्रतिगंतारं गीर्तिर्गणं तवृमिनये। सुतं तो वयं सुतये असी कृति ध्ये होम आक्यामः भूराव
इत्यस्य छान्दसं रूपं ॥ १५ ॥ ॥ पंचमी ॥ अरिः यः अविनाशी। रीडः क्षय इत्यतो वा कर्ते रिदि प्रत्यये अरि शिभिर्भिधे। आत्मनोऽविनाशो यः
पुत्रुषः सः बृहत् महत् शसं सुरवंप्रति तच्चोदियेति। सुते सुते प्रति सोमसवनं ओकसे ग्रहाय। सतामिति योग्यतया न्वयः। सतामा
श्रयाय बृहते पूर्णाय इन्द्राय इत्पुनर्भिराये वन्त्यर्चति। द्वितीयाये चतुर्थी। इष्टानिष्ट प्राप्तिपरिहानकामः परमेश्वरमेवाच्येदिति
भावः ॥ ॥ १५ ॥ ॥ नवमस्तु द्वितीयो वर्गः ॥ ॥ वर्ग १८ ॥ ॥ सक्त ॥ १॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तृतीया ॥ हे सोमपाः इन्द्रकेशिना कोशिनो प्रलेखकेशवतो रथणा वृषणा सेवको युवाजो कक्षप्राकक्षप्रा कक्षपति अश्वो गसि वध्यमान न
जुहुच्यते वृषालन रनपायो कप्रत्ययः पुष्टह तुनाकक्षपति पूनको हृति अश्वो युष्टयुष्टव न जो पश्वो दसः अंतर्पी तणिच रथयो
जय अथत दनं तरे इहो पगम्यन अस्माकं गिरां सुति उपवाचा उपश्रुति उपश्ररणं चरं कुतु मदीय सुति गिनः श्रुतिवर्धः ॥ ३ ॥
चतुर्थी ॥ हे इन्द्र एहि आगच्छ स्तोमां सुति अभिस्वन स्वीकारानुसानेण खनं कुतु अभिगृणीहि स्तोतारः साधु कृतमित्येव स स्मृत्य
रासा वाचमुच्चा नय आनुव नुवादे पुनर्हृषीन्महत्तनं राब्दे कुतु हे वसो वसति सर्वत्राति वसुः सर्वस्व वहिने तवर्तमान वसते तु
प्रत्ययः न अस्मदी ये ब्रह्म चस्तुति यज्ञं च स चाह वसुवेनेव वा रथय प्रवतेय ॥ ४ ॥ ॥ पंचमी ॥ पुतुनिः सिधे रात्रूणां वहुनिषेध

युष्वाहिकेशिनाहरी वृषणा कक्षप्रा अथान इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ एहि स्तोमा अभिस्वराभिगृणी ह्यानुव ब्रह्म
च नो वसो सचे इयज्ञं च वर्धय ॥ उक्थं मिंद्राय रां स्पं वर्धनं पुतुनिः सिधे रात्रौ यथा सुनेषुणो रारणात्सरवेधुच ॥ तमि
सखित् ईमहे तं राये तं सुवीर्ये स राक्र उत नः रा कर्दिद्रो वसुदयमानः ॥ १९ ॥ ॥ युष्वा ॥ हि केशिना हरी इति वृषणा क
क्षप्रा अथ नः इन्द्र सोमपाः गिरा उपश्रुतिं च न आ इहि स्तोमान् अभिस्वन अभि गृणीहि आनुव
ब्रह्म च नः वसो इति सचा इन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ उक्थं मिंद्राय रां स्पं वर्धनं पुतुनिः सिधे राक्रः यथा सुनेषु नः
ननपात् सरवेधु च ॥ तं इत् सखित् ईमहे तं राये तं सुवीर्ये सः राक्रः उत नः रा कर् इन्द्र वसुदयमानः ॥ १९ ॥

काय दनुजोत कायेति यावत् निनुपसर्गपूर्वकाले धतेः किप् उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं छांदसं इन्द्राय पनमेश्वराय तस्यैव वर्धनं च
धिकने प्रकाराभितियावत् उक्थं उक्थनामकं च गजा तं रां स्पं रां सनीयं स राक्रः यथा स्तोमेषु सुतेषु सत्सुरारणात् प्राररणात् राणा
दे राब्दे करोति वृत्तिस्तु स्थितः सुति प्रवर्तयति एवं नः सरवेधु अस्मत्सख्याय चरनपात् राब्दमकरोत् अस्मा सुस्थितः सरवाह मा
स्मृतिप्रारण दित्यर्थः नपाते यद्गु किं लेटिति पदकानलोपनरणत्वात् इति नृपं ॥ ५ ॥ ॥ षष्ठी ॥ ये इन्द्र सखित् निमित्तसप्तमी सखित्वाथं
नित्यं शरणमीमहे गताः इन्द्र गतो राये विचार्यतमीमहे प्राप्नुमः सुवीर्ये साधु वीर्यार्थं च तमीमहे शरणं प्राप्नुमः स राक्रः राक्षसुरवन्
पतेन राक्राब्दवाच्यः राक्षसो क्रीडमुक्रीडायां आभ्यां उपत्यये टि लोपे राक्ते तिसिधेः उत तस्मात् रा कर् अ रा कर् अ उभा वश्वो दसः

श्री राम
२२

तत्तत्प्राप्तिं संपादने रात्रौ भवत्येव किंच स इन्द्र नः अस्मभ्यं व सुविने दयमान इत् दयदान गतिरक्षणेषु इत् एव सर्वदा वर्तत इति शेषः अत
श्वतमीमहे इति भावः ॥ वर्ग १९ ॥ अत्र सक्ते प्रथमो वर्गः ॥ द्वितीये आद्या ॥ हे अद्रि वः प्राणा प्रवर्तक हे इन्द्र विष्णो अद्रि वः पर्वत छेदक हे
द्रपु रंदन आद्रः पर्वो दनतेः किप्रत्ययः वृत्तवर्तन इत्यतो उ सुन्यप्रत्यये आडो रुचः द्वितीयाथेतु अद्रि राब्दो पपदा दह श्वते उ सुन्यप्रत्ययः
नलोपः तस्य संबुद्धिः हादातमित् तदुत्तमेव हाता स इत्यत्र व युष्मद आह दोदहो रिति हाभा वश्वो दसः यराः सुविनं विस्पष्ट जग
दिरव्यातं सुनिनजं सुसुनिनजं अजगति क्षेपणयोरित्यतः अकारप्रत्ययः निः अत्र निषेधार्थः आक्षेप्ये अनपहारी च यस्मादेवं नपत्
दीर्यगवां नानां व्रजं समृद्धं स्वर्पभूतं अपवृद्धि अपगतावनर्णं कुतु नः अस्माकं राधः रथि च कणुष कुतु कु नोव्य सये नस्तु विकरणे ॥
॥ १९ ॥ ॥ द्वितीया ॥ हे इन्द्र दद्यायमाणं वर्धमानं वृद्ध्यभृद्घधातोस्तोमो ज्येष्ठादिना चानशु प्रत्यये आने मुगिति मुमागमे कं द्वादिभ्यो

सुविनं सुनीनजं मिंद्रहादातमित्यराः गवामप व्रजं वृद्धि कणुष राधो अद्रि वः नहि तारो दसी उभे दद्याय
माणमिन्वतः जेषः स्वर्वती रपः संगो अस्मभ्यं धनुहि ॥ सु विवृतं सुनिः अजं इन्द्र हादातं इत्
यशः गवां अप व्रजं वृद्धि कणुष राधः अद्रि वः ॥ नहि तारो दसी इति उभे इति कृपा
यमाणं इत्यतः जेषः स्वः वतीः अपः सं गाः अस्मभ्यं धनुहि ॥

यमित्यकि अकृत्सर्व धातुकयो रिति दीर्घे च नृपं सर्वगत मिति यावत् हा हां रोदसी यावा पृथिव्यो न दभिमानिन्यो श्रीम
मी अपि उभे सहिते नहि न्वतः नैव प्राप्नुतः हि न्वया साविति धातोः ब्रह्मसादेन विना न प्राप्नुत इति भावः किंच स्वर्वती सु
रवती अपः प्रजाः स्वर्गिणो मुक्ता श्व जेषः अजयः वरीकृतवानिति यावत् जिज्ये लउः धे जे मध्यम पुत्रो शिपि परतः
लेटो डटा विति अश्वामे विह्वलं जेटीति शिपिनस्पष्टे धातोर्गुणेशादेशो रोपो तु हे विसर्गं च जेष इति रूपं एवं विधेः अतस्वयम
स्मभ्यगाः ज्ञानानि स धनुहि यद्वा समिति गो विशेषणं संगः प्रसिधाः गाः धनुहि धनुर्कपने कं पयगमय अस्मान् प्रतिप्रापयेति याव
त् ॥ २० ॥

तृतीया॥ हे आशुत्कर्ण आसने तातुं पुनरिति आशुत्कर्णो यस्य तस्य संवृद्धिः॥ बहुश्रवणकर्णोति यावत्॥ हवं अस्मदीयमास्मानंशुधि
श्रुणु॥ श्रुश्रवणे॥ कृत्वा श्रुदंसीति हो धिरेदेशः॥ विकरणोपः॥ नुचिद अद्यैव मे मयि गिरः वेदेषु पावाचः॥ दधिष्व॥ धृधारणे॥ धिरे॥ वे
दविदं मां कुर्वीति यावत्॥ हे इन्द्र इमं स्तोमं मत्कृतं स्तुतिविशेषं युजश्चित्तयोगादपि समाधि लक्षणात् अंतरं संनिकृष्टं प्रियमिति या
वत्॥ कृष्कुड॥ नुचिद कर्णोदसं॥ संहितायां देर्घ्यं॥ ॥३॥ ॥चतुर्थी॥ हियस्मात्पुनरुपतमं वृषः शक्तिमान् अतिशयेन वृषो वृषं
तमः तं॥ छंदो नकारागमः॥ शक्तिमतमं॥ वाजेषु युधेषु हवनश्रुतं आत्मानस्य श्रोतारं च॥ ताहां विप्रविप्रः॥ जीर्णमः॥ तस्मात्पुन
रुपतमस्य तव सहस्रसातमां॥ सहस्रं स नोतीति सहस्रसा॥ पुण्डरीने उः स्त्रीत्वं॥ यद्वाडा प्रप्रत्ययः॥ अतिशयेन सहस्रसा सहस्रसा
तमा॥ बहुलाभकृतमां उति न क्षो॥ अवते रोषादिकेति प्रत्ययेनितुञ्जे निरुभावे क्रितीत्यनुवर्तमानपक्षेन त्वेति उदिकृतेति उति

आशुत्कर्णश्रुधीहवं नुचिदधिष्वमे गिरः॥ इन्द्रस्तोममिमं मम कृष्णायुजश्चित्तं॥ विप्रहि तावृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं॥
वृषंतमस्य हूमरु उति सहस्रसातमां॥ आतुन इन्द्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब॥ नव्यमायुः प्रस्तुतिरुधी सहस्रसातमां॥
आशुत्कर्णश्रुधीहवं॥ नुचिदधिष्वमे गिरः॥ इन्द्रस्तोमं॥ इमं॥ मम॥ कृष्णायुजः॥ चिद॥ अंतरं॥ विप्रहि॥ तावृ
षंतमं॥ वाजेषु॥ हवनश्रुतं॥ वृषंतमस्य॥ हूमरु॥ उति॥ सहस्रसातमां॥ आ॥ तु॥ नः॥ इन्द्र कौशिक मंदसानः॥
सुतं॥ पिब॥ नव्य॥ आयुः॥ प्रस्तुतिरुधी॥ सहस्रसां॥ कृष्णि॥

इतिवर्णसंक्षेपः॥ हूमरु आश्रयामः॥ प्रार्थयाम इति यावत्॥ हे अश्वत्थ इत्यतो नुचिदकर्णादिछंदसं॥३॥ ॥पंचमी॥ हे कौशिक
ब्रह्मांडकोशस्तु इन्द्रविष्णो॥ कोशराज्यात्तवार्थेष्टक॥ हे कौशिक अदितिदेव्या जन्मसमये कुशो गृहीत त्वहेतुना कौशिकशब्दो कृ
द्रपुरंदर॥ कुराशब्दात् गृहीत इत्यर्थेष्टक॥ तस्यैकादेशादिवृद्ध्यां ताकारलोपाः॥ मंदसानः॥ मंदो मंदः॥ आधिक्ये अधिकमिति वृ
चनात् नित्यसुखं॥ तस्य सानो लाभो यस्य सानो मंदसानः॥ नित्यसुखी त्वं न अस्माकं सुतं सोमं तु क्षिप्रं अपिब॥ नव्यं॥ नुस्तुतो॥ अत्र
यदिति वृत्त्ययः॥ स्तुत्यं आयुश्च नः अस्मत्प्रस्तुतिरतिप्रकृषेण देहि॥ मां सहस्रसां सहस्रलाभयुक्तं वृषिं ज्ञानिनं कृष्णकुड॥ ॥५॥ ॥

श्रीराम
२३

गायंति हे लेखदपि द्वादश्वर्णमैंद्रं सरुमनुषु वृष्टं दस्ते॥ सुतोक्षिमानिनीतु ब्रह्मणी॥ तत्राद्या॥ हे शतक्रतो बहुज्ञानं अर्कं अत्र अति संसुखं अ
तिशयेन सुखं च पिपासां वा॥ गायत्रिणः॥ गायत्रं सामविशेषः॥ तदंतः॥ सामगाइति यावत्॥ गायंति॥ अर्किणः॥ अर्कः॥ वृचः॥ तदंतः॥ रुग्रेनः॥ सा
प्रचंति॥ वृचस्तुतो॥ वृचिः॥ शंसीत्यर्थः॥ किंच ब्रह्मणः॥ विरिंचाः॥ उदंशमिव शक्रैकतुमिव॥ उदितमिति यावत्॥ हां एमिने व्रजान्॥ धातुना
मनेकार्थतादिमिव व्रजानार्थः॥ यद्वा उदंशमिव शक्रैकतुमिव॥ उदयच्छमित्यर्थः॥ तस्योदितत्वेन संभवतीत्युदितत्वेन व्रजानमित्यर्थः॥ ए
मिरति लिङात् सनेपदे द्वादसं॥ ॥५॥ ॥द्वितीया॥ हे अस्पृष्टगृहशक्तिमन् यत्र यस्मात्तव कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सामर्थ्यं॥ कृत्वा ये तदेकं
केन्यहन इति कृत्वा भावे हन्॥ लक्षणायां सामर्थ्यं लाभः॥ सानोः॥ सानुं॥ आनुहत्॥ सानुपदस्य गिरिर्गवां विवेपि अत्रतदयोगादुच्चा
दुच्चमभे वदित्यर्थः॥ भरितोप्यधिकं चाभवत्॥ तत्तेन कानणेन वृष्टिः वर्षति॥ ससेचक इन्द्रो भवान् अर्थसर्वपदार्थान् चेतति॥ चिती

गायंति हा गायत्रिणो चं स्य कर्मर्किणः॥ ब्रह्मणस्तारातक्रतो उदंशमिव रमिरे॥ यत्सानोः सानुमातुह
द्र्यस्पष्टकर्त्तव्यं॥ तदिन्द्रो अर्थं चेतनियं येष्ववृष्टिरेजति॥ ॥गायंति॥ हा॥ गायत्रिणः॥ अर्चंति॥ अर्कः॥
अर्किणः॥ ब्रह्मणः॥ हा॥ शतक्रतो इति शतः॥ क्रतो॥ उद॥ वंशः॥ द्रव॥ एमिने॥ ॥यत्॥ सानोः॥ सानुं॥ आ॥
अनुहत्॥ भरि॥ अस्पष्ट॥ कर्त्तव्यं॥ तत्॥ इन्द्रः॥ अर्थं॥ चेतति॥ येष्वेन॥ वृष्टिः॥ एजति॥ ॥

संज्ञाने॥ जानाति॥ अत्र एव यूथेन मुक्ता मुक्त समूहेन एजति॥ एजति रवदीप्यर्थः॥ नहि पूर्णशक्तितामैतनेषां सर्वं तं
सर्वं सैव यं युज्यत इति भावः॥ मद्वा यत्र यस्मात्कारणात् इन्द्रस्य परमेश्वरस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं॥ तस्य स्पष्टो दसो लोपः॥ सानोः॥ सानुं॥ उ
च्चावचं ब्रह्मो देवता जार्त आनुहत् प्राप्तं॥ परमेश्वरः॥ तेषु सिद्धाकरोति तेन कानणेन कर्त्तव्यं तेषु भूमि अस्पष्ट॥ स्वरा अज्ञातद्वयो असे
रायेन स्पष्टमभ्यदित्यर्थः॥ न त्वन्यातर्गतं तया विना साक्षादश्वन कर्त्तव्यं मंदं शोयते॥ तत्तत्त्वसर्वकर्म कर्त्तव्यं देव अर्थं अशेषार्थान् च
तति जानाति॥ वृष्टिः॥ वर्षिता॥ यथैव न स्वीयन् प्राणां समूहेन एजति॥ एजकपने॥ कर्त्तव्यं चैव तदस्यर्थः॥ ॥२॥ ॥ ॥ ॥

प्रष्टुः॥ हे गिरिः गिरिर्विनीयः। व्याख्यातपदमेव पुरस्तादाह। विश्वेति च। इमाः मदीयाः गिरः स्तुतिरूपा वाचः विश्वतः विश्वस्मिन्कावे
 सर्वदेनियवत्। वृधायुः। वृधः आयोऽजो यस्यासौ वृधायस्तं। व्यस्येनो कानः। सर्वजाभिर्न हातां परितृताः भवन्तु। किंच वृधयः वृधि
 रूपाः वृद्धिप्रकाशिन्यः। जुष्टाः सेव्याः नः गिरः जुष्टयः अनुभवन्तु। तस्मान्ननुपश्वसन्तु॥ वर्गे॥ ॥२०॥ स्तु॥ ॥१०॥ ॥
 ॥ इन्द्रं विश्वा इत्यष्टवै मेन्द्रं। एतदप्यनुष्टुप् पदं दत्तं। तदेवनात्तैव। तत्राद्या॥ समुद्रव्यचसं। सम्पुष्टिस्तानां गुणानां व्यचिर्व्यस्य
 सोऽसमुद्रव्यचः तं। समुत्पूर्वादेन्द्रं। गुणानां योग्यतया न्वयः। व्यचः शब्दो व्याप्तिरिव व्यक्तेन पिबान्वकः॥ नधिनां नधितमं। वाजानां अश्व
 नोपतिं। सत्यतिं सतोपतिं इन्द्रं विश्वा गिरः सर्वाः वेदवाचः अवी वृधन् प्रकाशितवत्यइत्यर्थः॥ नित्याभि वृधस्पर्श धीकृतेन योगात्प्रकाशार्थो
 जगत्स्वयः॥१॥ ॥ द्वितीया॥ हे रावसस्पते। रावसः सुखस्पतेव लस्पवापते। इन्द्रं ते सख्ये सति तदनुग्रहे सति वा वाजिनो युध्वन्तो
 परिहा गिरवो गिरः इमा भवन्तु विश्वतः। वृधायुमनु वृधयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः॥२॥ इन्द्रं विश्वा अवी वृधन् समुद्रव्यचसंगिरः।
 नधी तमं नधीनां वाजानां सत्यतिपतिं॥ सख्ये तदेन्द्रं वाजिनो मापये मशवसस्पते। हा मभि प्रणो नुमो जेतारं मपराजितं॥ पू
 र्वीन्द्रं स्परातयो न विदस्यंस्तयः। यदि वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं॥ ॥ परिहा गिरवो गिरः इमाः भव
 न्तु विश्वतः। वृधः आयुः। अनु वृधयः। जुष्टाः सवन्तु। जुष्टयः॥२॥ ॥ इन्द्रं विश्वा अवी वृधन् समुद्रव्यचसंगिरः।
 नधिऽतमं। नधिनां। वाजानां। सत्यपतिं। पतिं॥ सख्ये। ते। इन्द्रं। वाजिनः। मा। अपे। मशवसः। पते। हा। अभि। प्र। नो नुमः। जे
 तारं। अपराऽजितं। पूर्वीः। इन्द्रस्य। रातयः। न। वि। दस्यंति। उतयः। यदि। वाजस्य। गोऽमतः। स्तोतृभ्यः। मंहते। मघं॥
 वयं। मापे। ममापे। जिभीभये। व्यस्येन लुग्विकरणो। एतदर्थं पृथेष्वा जेतारं स्वयमपराजितं हां अभि प्रणो नुमः। प्रकर्षेण पु
 नः पुनः नुमः। पुनस्तुतो। धातोः क्रिया समभिहावेयडिः तियडः। यडो विचेतस्पलुकिपूर्वं॥२॥ ॥ यदि इन्द्रं गोमतो वाजस्य व्य
 स्येन गोमतं नैमघं यशश्च मंहते मंहति। मंहदो नै। ददति। तर्हि इन्द्रस्पते तवनातयः दानाजिउतयः अनानिपूर्वीः पूर्वाः प्रथमा
 जि। महतेन कारणेन श्रेष्ठानीत्यर्थः। किंच न विदस्यंति न विदस्यंते। दसुविभेदने। नभिस्यंते। ननश्यंतीति वार्थः॥ दसुक्षय इति धा
 ता॥ ॥ इति एकादशोऽस्ते तृतीयाष्टकः॥ ॥३॥ ॥

चतुर्थी ॥ पुरांशरीशरश्चपुराणांशं वनस्पपुराणां च भिक्षुः भेत्तायुबातनुणः कविः सर्वज्ञः अमितोजाः अमितमोजोयस्यासावमितोजा
विश्वकर्माणो धर्ता सर्वकर्मणां प्रेनकः वज्रोस्तानानंदवान् वज्रायुधवान्वापुडुष्टुतः पुरुषिः बहुभिः स्मृतः इंद्रः अजायतयज्ञे अस्मि
न्यक्तोऽभवत् ॥ ४१ ॥ ॥ पंचमी ॥ हे अद्विवः प्राणप्रवर्तकविष्णोर्त्तंगोमतः मनुषः संबधमाजार्थो ब्रह्मवक्षितः गोसं बधिर्नो बल
स्य मिथ्याज्ञानस्य वेदवाचामन्यार्थबुद्धेरितियावत् । यद्विलं मूलकारणं अज्ञानं तदअपावः अपावृतवानसि तत्तत्प्रदर्शनेनैसादित
वानसीत्यर्थः ॥ अपरपूर्वादव अवरणइत्येतो लुद्धमध्यमपुडुषैकवचने शिष्यस्य धातोर्युणो अडागमे छादसादिकरणलोपे संयोगांत
सकानलोपे रेफस्य विसर्गे अपाव इति सिद्धेः ॥ अतश्चाज्ञानमिथ्याज्ञानयोर्नाशो सति देवाः सत् प्रकृतयः पुडुषाः ॥ अविभ्युषः प्रथमाथेदि
तीया ॥ अक्षिप्तीवांसः संसारभयोपेताः तुज्यमानासः त्वयैव प्रथमाणां श्वहो आविषुः दैत्यैर्दुष्टगिराछाद्यमानं सद्गिरा अरक्षन्निव

पुरां सिंदुर्युवाकविर्मतीतो जाअजायत । इंदो विश्वस्य कर्मणो धर्तो वज्री पुउस्तुतः ॥ तं वलस्य गोमतो पावचद्रिवो बिलं ।
 हां देवा अविभ्युषस्तु ज्यमाना स आविषुः ॥ ॥ पुरां । सिंदुः । युवा । कविः । अमितः । ओजाः । अजायत । इंदः । विश्व
 स्य । कर्मणः । धर्तो । वज्री । पुउस्तुतः ॥ तं । वलस्य । गोमतः । अप । अवः । अद्रिः । वः । बिलं । हां । देवाः । अविभ्युषः । तुज्यमाना
 सः । आविषुः ॥ ॥

प्रकाशितवन्त इति यावत् । बलतोर्विपरिवर्तनार्थं वा त्मनसोऽर्थवैपरीत्येन विषयीकरणं बलमिति बलशब्दे विपरीतज्ञानवाची
ध्येयः ॥ यद्वा बलस्य स्वार्थवैपरीत्येन विषयीकृत इत्येवार्थः । तानस्येति शेषो ध्येयः ॥ पुनंदनपक्षे तु हे अद्विवः पर्वतखेदकत्वं गो
मतः गोमयि युक्तस्य + स्या + बलस्य बलस्य पूर्वदेत्यस्य विलं गिरि कूटधस्तन विवर्णअपावः अपावृतवानसि । तददेवास्तु ज्यमानास्तु या
प्रत्यमाणाः अविष्युषः अभिभीवांसस्तां आविषुः अभीत्येव हां परितोऽगुरु पुरित्यर्थः । अवरक्षणे लुङ् । इंद्रेण गोस्ववर्ष्ये ज्ञे कृत्वा सुनगति
चरितुं विस्मृष्टा सुगोषु पणयो नाम देव्याः गौ न क्षाधे न्रियुक्तां सरमारव्यां देव शुकीं स्वस्वहादिकं मृषाभूतमेव । का प्रलोभ्यतां हितागाः अपहृत्य गि
रौ धस्तनविलेचस्वोपितवन्तः । इन्द्रस्य पादताडनेन सरमाभुखासयसि निःसृते सति तत्कृतं पयः पनादिव्यापारं ज्ञात्वा भयेन राजगोघातांतामेव दो
त्येन पणिनां सकाशां प्रेष्य गोस्वरानं शाहो दैत्यान् संहृत्य गाः निःसार्य गोस्ववर्ष्यं ज्ञमकरोत् । तददेवाः दैत्यभये ते तांस्तु परिबाधयोरक्षा भेति भावः ॥

त्रिंशत्तयस्यस्यस्यसुप्रत्ययेतस्मलिङ्गुद्भावेर्द्विर्वचनादोअभिधीवांसद्विन्त्सं॥ ॥५॥ ॥

श्रीराम
२४

षष्ठी ॥ हे अग्ने शुक्लं जगत्तु भवेण ज्वलन्ते नियावत् । शो विषा ज्योतिषा तेजसा युक्तस्तु विश्वाभिः सर्वाभिः । देवस्तुभिः देवाकृतेः सहनः स्मृ
कंदमंस्तोमंस्तुर्न जुषस्व । जुषीति सेवनयोः । दणुत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ दादशे सुक्ते द्वितीया वर्गः ॥ ॥ सुसमिधो न इत्यादि दादरा च माग्नी सु
क्तं गा यत्री चंदे इत्के प्रत्यर्चयि-न देवता के । तांश्च देवताः अग्निं विशेषादयः । तत्राद्या ॥ हे होतः पावक अग्ने । व्याख्यात पदानि । सुसमिधः
सुदीप्तस्तनः हविष्मते अस्मन् राजमानाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । देवान् आवह । आहूय यक्षिन्वयज च । यजते र्व्यस्येन । लुग्विकरणे । शिषः
कुसपते । देवान् आवहेति बहुव्रीहि । सादना र्था ॥ १ ॥ ॥ द्वितीया ॥ तन्नूनपादित्यग्निं विशेषनाम् । विख्योस्तन्नूनपाद्व्यस्य पौत्रपय
यहान्तनुभ्यो देहेभ्यो जातया वाचा व्यज्यमानेन तन्नूनपादितनामज्ञेयं । हे कवे तन्नूनपाद्व्यस्य पौत्रपयैर्मानस्य देवता प्राप्स्यर्थेनः अ

अग्नेरुक्तेणोविषाविश्वाभिर्देवहूतिभिः। इमंस्तोमं जुषस्व नः॥ २३॥ सुऽसमिधो न आवह देवां अग्ने हविष्मते।
 होतः पावक यक्षि च॥ मधुऽमंतं तन्नपाद्यत्तं देवेषु नः कवे। अथा कृणुहि वीतये॥ नराशंसं मिह प्रियमस्मि न्यत्त उ
 पकुर्ये। मधुजिह्वं हविष्कृतं॥ अग्ने सुखतमे न रथे देवा इल्लिता वह। असिहोता मनुहितः॥ ॥ अग्ने। रुक्तेण। शो
 विषा। विश्वाभिः। देवहूतिभिः। इमं। स्तोमं। जुषस्व। नः॥ २३॥ सुऽसमिधः। नः। आ। वह। देवान्। अग्ने। हविष्मते।
 होतरिति। पावक। यक्षि। च॥ मधुऽमंतं। तन्नपाद्यत्तं। देवेषु। नः। कवे। अथा। कृणुहि। वीतये॥ नराशंसं। इह।
 प्रियं। अस्मिन्। यज्ञे। उप। कुर्ये। मधुजिह्वं। हविः। कृतं॥ अग्ने। सुखतमे। रथे। देवान्। इल्लितः। आ। वह। असिहोता। मनुहितः॥

स्मदीयं मधुमेतं मधुस्वाहुयुक्तं हविरादितदंतं यज्ञं अद्यैव देवेषु कृणुहि । कुतः देवान् प्रापय ॥३॥ ॥ तृतीया ॥ इह सर्वप्राणि
नां प्रियं मधुमेतीजिरायस्यतं मधुजिह्वं हविष्कृतं हविष्कर्तारं नराणां सं । शंसस्तुते । नैराशां स्यतयानराणां सनामकं अग्निवि
शेषं हरिं च अस्मिन्नयज्ञे उपरुये आकुर्यामि ॥३॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे अग्ने ईहितः स्तुतः त्वं सुखतमेन धे सुखतमेन न धेन अतिरा
येन सुखकारिणा पथेन देवानां बह । यस्मात् त्वं होतासि मनुर्हितः मनुराव्यपयिष्ये विमनुसराव्यः । मनुष्यां मनुष्यैः हितश्चासि । अ
ध्यास्व तु देवाः इन्द्रियाभिमानिनः । न ध्यो देहः । न वयध्याश्रुते वसस्तमा ॥ अन्यत्समानं ॥४॥ ॥

श्रीराम
२६

पली ॥ हे शत ईद अहं तव रात्रिभिः दाने निमित्तैः सिं धुय तदी सार्धं उद्यन्ति विशेषः नदी प्रत्यायं प्रत्यागमं ॥ आगत्य पुनरावदन् स्तुतिरप्य
वैर पदे स्तां सम्यक् स्तुवं अजातोस्मि यद्यप्य सर्वदा त्वमावेदन् अहं सिं धुं प्रत्याय निमित्तो जना ॥ हे गिर्वणः गिरां संभजनीय वेद गिरां हे तां
स्यते ॥ हि तो या धैषली ॥ तं तां ये विदुः ते कारवः के तोरः कृतिजः तं तानुपतिष्ठतां मे वै स्वा म पूजयन् ॥ उपान्यं प्रकनण इत्युप पूर्व स्य तिसृते रा
त्मने पदं ॥ सुषामादि वादि दुष्ट इति षतं ॥ ६॥ ॥ सप्तमी ॥ हे ईद हं मायि नं शक्ति मेतं ॥ ग्री स्यादिष्य श्वेति माया शब्दादिनि प्रत्ययः ॥ सुष्ठं
शोषकं ॥ सुषोषण इत्येतान् अणत्वं ॥ रुचमि नियावत् ॥ अध्यात्मं तु तमो सेयं ॥ माया किः शक्तिः अनातिनः इन वध इत्येतो लङ् ॥

तवाहंशररातिभिः प्रसार्यसिंधुमावदन्। उपातिष्ठंतगिर्वणोविडुष्टेतस्यकारवः॥मायाभिः। ईंद्रमायिनं
हं। गुह्यं। मवातिरः। विडुष्टेतस्य। मेधिरास्तेषां। श्रवांस्युतिन॥ ईंद्रमोशानमो। जसाभिः। स्तोमा। अनूषत। सह
स्त्रयस्यरातयः। उत। वासंति। भूयसीः॥ २१॥ ॥ स्तुतं ११॥ ॥ तवा। अहं। शून। नाति। ऽभिः। प्रति। आयं। सिं
धुं। आ। ऽवदन्। उपातिष्ठंत। गिर्वणः। विडुः। ते। तस्य। कारवः॥ ॥ मायाभिः। ईंद्र। मायिनं। हं। गुह्यं।
अव। अतिनः। विडुः। ते। तस्य। मेधिराः। तेषां। श्रवांसि। उत। ति। र॥ ॥ ईंद्रं। ईशानं। ओजसा। अभि।
स्तोमाः। अनूषत। सहस्त्रं। यस्य। रातयः। उत। वा। संति। भूयसीः॥ ॥ वर्ग २१॥ ॥

नवानसि। किंचयेमेधिराः मेधानताः। तृतीयवर्णस्यातिशयार्थत्वात् अत्राश्रयत्वेन हस्वपेक्षया ईकारस्य तृतीयत्वात्। तस्य ते तं
वापि दुः। तेषां श्रवांसि। श्रूयत इति कर्मव्युत्पत्त्या विद्याः उत्तिन उच्चैस्तरां देहि ॥ ॥७॥ ॥ स्वरसमी ॥ यस्य ईं इस्य सहस्रं उतक
ततोपि भूयसीः ॥ यस्य रः रातयः दानानि सति। तमीशानमिंद्रं हां ओजसा ओजः प्रभृतिभिर्गुणैः सहस्रो माः स्तुतिविशेषाः अ
भ्यनूयत सदास्तु वैति। उस्तु तौ लु उगलने पदि प्रथमपुत्रपुत्रव हुवचनं ॥ ॥८॥ ॥ इत्येकादशं सप्त ॥ ११॥ तृतीयोऽनुवाकः ॥ १२॥

पेचमी ॥ हेमनीषणः बुधिमतेतृतिजः यत्रस्थाने अमृतस्य देवतासमुदायस्य चक्षुषीं दर्शने कवति । चक्षुः ॥ अग्रे देवाभावात् ॥
 सः । उदस्युभयधेतित्युदः सार्वधातुकत्वेन वाचक्षदर्शन इति धातुं न न वा । तत्तु । घृतपृष्टं घृतस्त्वानात्माश्चिमतेव तेमानं देवस्य
 नंदे वस्त्वाने । आनुषकसर्वतः । बहिः स्तृणीत विस्तारयत । अध्यात्मंतु । घृतपृष्टं । घृतः शुभो विष्णुः पृष्टे उपरिभागे यस्य तत्
 घृतपृष्टमित्यर्थः । हेमनीषिण देवाः । अत्र मनसि अमृतस्य मृतिहीनस्य विष्णोश्चक्षणो भवति घृतपृष्टं तत् घृतपृष्टं यत्र मनसि
 हता बहिः शब्दितं वेदवाक्यं स्तृणीत तेन मनः संयोजयते ॥ ५ ॥ ॥ घृही ॥ घृतवृधः । घृतनूपेण यथा धृताननूपेण हरिणा वृधः वृधा
 अस्तश्चतः संगहीनाः । सश्चतेः संगार्थः किंप्र । ह्रस्वश्चेगुक् । द्वारो देवीः द्वारो देव्यः श्रियो दास्यः अद्य अस्मिन्नहनि नूनं विश्वितं । ओ
 र्येति यावत् । यद्येव यद्यु यजनरूपप्रयोजनाय नोमानसयज्ञे वा स्य यज्ञे वा विश्वयंतां वर्ततां । यद्वा घृतवृधः ताने नृपा वृधाश्चेति घृत

स्तृणीत बहिरा नुषक् घृतपृष्टं मनीषिणः । यत्रा मृतस्य चक्षुषं ॥ विश्वयंता मृता वृधो द्वारो देवी रसश्चतः । अद्या नूनं च
 यद्येव ॥ २४ ॥ नक्तोषा सा सुपेशा सा स्मिन्यज्ञ उपर्ये । इदं नो बहिरा सदे ॥ ॥ स्तृणीत । बहिः । आनुषक । घृतपृष्टं ।
 मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षुषं ॥ विश्वयंतां । घृतवृधः । द्वारः । देवीः । अस्तश्चतः । अद्या नूनं । व । यद्येव ॥ २४ ॥
 नक्तोषा । सुपेशा । अस्मिन् । यज्ञे । उपर्ये । इदं । नः । बहिः । आसदे ॥ ॥

वृधः । द्वारः । मुमुक्षुणो साक्षाद्द्वारभूताः सर्वतः संगहीनत्वेनास्तश्चतः । देवीः देव्यः कीडादिगुणोपेताः भगवतः स्त्रीरूपविशेषाः अ
 स्मन्नं अद्येव यद्येव नो बाह्याभ्यंतरयज्ञे विश्वयंतां वर्ततामित्यर्थः । अत्र प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादुल्लंघनानुपरोधादिसोक्तदिशाः व्यव
 धानेन सति हेतुत्वेन स्त्रीत्वस्य भावेन स्त्रीलिंगत्वं । गुहां प्रविष्टा वित्यादावुक्तदिशा रूपबहुल्येन बहुवचनं । फलमत उपपत्तेरित्या
 नोक्त्या येन भगवत्पुत्रमुख्यमोक्षसाधनत्वं वोपपादनीयं ॥ त्रयोदशोक्तं प्रथमो वर्गः ॥ ॥ द्वितीयवर्गो आद्या । सुपेशा सा सु
 पेशा सोपेन नूपयुक्ता । नक्तोषा नक्तोषसो । नक्त्युषः कालाभिमानि देवते पापाद्यसंगतप्रकाशनरूपनिमित्ताभ्यां नक्तोषः श
 द्दितभगवद्रूपविशेषो वा नः अस्मार्क अस्मिन् यज्ञे इदं बहिः अस्मिन् बहिषि आसदे आसादनाय । संपदादिता इति किंप्र । ससि

सो उपरुपे उपरुयामि । अस्तु यन्ति को विगति विद्यतः कप्रत्यये अनिदितां हन उपधायाः । कृतीति न लोपेन समासेशको
धादिनेन पनरूपेन केति विष्टवर्थे पक्षे व्युत्पत्तिर्ज्ञेया । तथा वराकानां विष्टयः कस्तु न्यस्ये ग्रहि ज्योति स प्रसारणे पूर्व रूपे च उप
इति न्ये । स्त्री तं प्राग्वद्विदं ॥ १ ॥ ॥ द्वितीया ॥ सुजिहो शोभना जिह्वा यो सो । कवी सर्वज्ञो । देव्या देव्यो । इत तेन देवसंबंधिनो ।
गार्हपत्या हवनीयो तद्रव विष्टगुणोपविशो यो च उपरुये । आगत्य च तौ नः अस्मदीयं इमं यत्तं देवेषु सदा यजनां प्रयच्छतामिति । य
जते लेखि अडागमशिषकृत्पतामि ॥ २ ॥ ॥ तृतीया ॥ इहो ईदृश्यते हेतुना इला श्रीः । ईउस्तु तावि + यक्षतां + त्यतः । अकार प्रत्यय
टाप्रत्ययो । ईकारस्य रुस्वता । सरस्वती ब्रह्मणी । व्युत्पादितमेतत्पुरस्तात्पावकानः सरस्वती सत्रा मही महत्तेन हेतुना महीत्युक्ता
ता सुजिह्वा उपरुये होतारा देव्या कवी । यज्ञेनो यक्षतामिमं ॥ इला सरस्वती महीति स्त्री देवी मयो भुवः । बर्हिः सीदंतु स्विधः ॥
इह तृष्टारमग्नि यं विश्वरूपमुपरुये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ अवास्तु जावनस्पते देवदेव्यो हविः । प्रदातु रस्तु चेतनं ॥ ॥
॥ ता । सुजिहो । उप । रुये । होतारा । देव्या । कवी इति । यज्ञे । नः । यक्षतां । इमं ॥ इला । सरस्वती । मही । तिस्त्रः । देवीः । मयोः
भुवः । बर्हिः । सीदंतु । अस्विधः ॥ इह । तृष्टारं । अग्नियं । विश्वरूपं । उप । रुये । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ अवास्तु ।
वनस्पते । देव । देवभ्यः । हविः । प्र । दातुः । अस्तु । चेतनं ॥ ॥

अथोपरुपात्मिकाभूदेवी वायुभायी भारती वा । एतज्जिह्वा इलादिनामानो भगवदीयस्त्रीरूपविशेषाश्च मयो भुवः । सुरवाश्रयभू
ताः । अस्विधः अविनाशाः तिस्त्रः देवी देव्यः । देवशब्दार्थोक्तोऽग्निमील इत्यत्र । बर्हिः बर्हिः प्रसीदंतु उपविशंतु ॥ ३ ॥ ॥ चतुर्थी ॥ त
ष्टारं ते जस्विने बलवंतं वा । त्रिषदीष्टा विद्यतस्तनु प्रत्ययः । उपधाया अकानः अनिद्वेच । अग्नियं अग्रभवं प्रधानं । अग्रशब्दात्प्रत्ययः
विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि तस्तु नियस्मादिति व्युत्पत्त्या विश्वरूपकर्तृत्वं । विश्वं पूर्णं त्रिपैयस्येति वा विश्वरूपं । इह यज्ञे उपरुये । सत्तमस्माकं
केवलौस्तु अस्माकमेव पालयितामित्यर्थः । प्रसिद्धं वरुणि अग्रवादि यथा योग्यं ध्येयं ॥ ४ ॥ ॥ पंचमी ॥ हे वनस्पते वनसां वनानां वा भज
नीयानां वापते । कर्मण्यस्तु अकार प्रत्ययो वा । तत्पक्षे पारस्करादिहे समासे सुडागमः । देवतं देवभ्यो हविरवस्तु देहि तिमच प्रदत्तः यजमानस्य

चेतनं ज्ञानमस्तु । वितीसं ज्ञाने भावे ल्युट् ॥ ५ ॥ ॥

तृतीया ॥ इन्द्रवायुः भगवति कृतव्युत्पादना विमोक्षो वायवाया हि इन्द्राया हास्तत्र । ब्रह्मसोपतिश्चैति वाहत्याः पाचः पतिर्गि
ति वाहृहस्पतिः । तद्ब्रह्मोश्चैरदेवतयोः करपत्योः सुद्रुलोपश्चेति तलोपसुडागमो । तथाचकोपव्युतिः । एष उदेव ब्रह्मस्पतिर्वाग्निश्च
हतीतस्या एष पतिस्तेनैति । मित्रा मित्रौ । साहचर्याद्बुधो मित्रशब्देन गृह्यते । इत्येते कनाम्ना द्वयोर्बुधोऽस्ति दत्तः । मित्रं हुव इत्यत्र मित्रा
बुधो राश्यावपि निबुद्धौ । अग्निं । पूषयति पूषति द्वापूषणं । पुष्यपुष्टावित्येतौ पयश्चैति भवानंतर्भावाभ्यां कनिष्ठप्रत्ययेऽपधादीर्घत्वं ।
भगं समग्रेऽवयोश्चिह्नं । आदिस्त्वसात्पृथिवीरसमाददातीति वाहो तोरादित्यान् । रूपबहुवाद्बुधवचनं । आद्येऽर्थे अव्ययात्पुष्टिस्तत्र
योगविभागादादिपदात्तत्वं । आउः पूर्वात्तराण्यदान इत्यनेन प्रत्ययेऽपि लोपे आदित्य इति भवति । या प्रापण इत्यतः अकारप्रत्यये आ
कारलोपे य इति रूपं । आदित्यसौम्यश्चेति आदित्य इति विशेषः । तथा हि भुतिः । एते ही दे सर्वमाददानायंतीति । माभिः वेदप्रमाणैः

इन्द्रवायुब्रह्मस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगं । आदित्यान्मातुतंगणं ॥ प्रवोभिर्यं तद्वंद्वो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रुक्ता
मध्वश्चमूषदः ॥ ॥ इन्द्रवायु इति । ब्रह्मस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं । भगं । आदित्यान् । मातुतं । गणं ॥
प्र । वः । भिर्यंते । इन्द्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रुक्ताः । मध्वः । चमूषदः ॥

मुतं प्रतिपादितमिति मातुतं । उराब्दे क प्रत्ययः । गणं समूहं । अरुषतेत्यनुवृत्त्या न्वयः ॥ ३ ॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे देवाः मत्सराः मद
कारिणः । मत्समदंसंति अंतर्णीति निचसारयंतीति व्युत्पन्नैः । मत्पूर्वात्सृगतावित्यतोऽकारप्रत्ययः । मादयिष्णवः मद
करणश्रीलाः । पयतान्मदिहर्ष इत्येतौ गेभ्यु दसीति श्रीलाथेऽप्यु प्रत्ययः । द्रुक्ताः द्रवणरूपाः । द्रुगतावित्यतोऽप्रत्ययः । उ
कारस्याकारः । मध्वः मधवः । यणादेशः । स्वादवः । चमूषदः । चम्वो चमसे सीदंतीति तथा । चमसस्त्राः । इन्द्रवः सोमाः वः सुष्यद
र्थे प्रभिर्यंते संपाद्यंते । तान्पिबेत्याशयः । अध्याल्लं । हे देवाः मत्सराः मदकारिणः मादयिष्णवः मदकरणश्रीलाः । द्रुक्ताः चंद्राः म
ध्वः मधवः । चमूषदः शिरोलक्षणचमसे स्त्रिताः । तावा एताः श्रीधरी छिद्यः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राण इति श्रुतेर्मनसः शिरः स्त्रु
नकत्वात् । इदं तद्विरपस्य बलिश्चमस इति श्रुत्या चमूषादित्यचमसः शिरो हेयः । इन्द्रवः इकारस्य कामवाचिहात् इकामं इष्टं दंदती

तीन्द्रवः मनोवृत्तयः वः अर्थे भिर्यंते समाधीयंत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीराम
२८

पंचमी ॥ हे देवाः हविर्भूतः अवस्यवः । अवनमात्मन रक्षणीत्यवस्यवः । कृष्णं दसीति कृष्णप्रत्ययः । वृत्तवर्हिषः विसृजतवर्हिषः अरं
तः अरं अरं कर्तावः । अतिरायन कर्मणां कर्तारः । अलंकृताः भूषयितो रिति वा । लकारस्य रेफादेशः । कण्वासः कण्वाः वयमिति
यावत् । अस्मदोद्दयोश्चैकस्मिन्नेपि मेधातिथौ बहवचनं । कण्वप्रभृतीनां बहूनां । मृषिता कण्वप्रभृतय इति वार्थः । तां ईलने स्तुवंति
ईडस्तुतौ । उस्पलश्छंदसि ॥ ५ ॥ ॥ षष्ठी ॥ हे अग्ने घृतपृष्ठाः । घृतमिव स्निग्धं पृष्टं येषामिति वा घृतः शुभः हरिः पृष्टं येषामिति
वा । निदोषहरिणा समान्ददा इति यावत् । मनोयुजः सान्धैर्मनोमात्रेण रथे योज्याः । बाहकत्वाद्बह्वयः । बहवर्तिनः । अश्वाः सोमपीत
ये तां देवांश्चैव संप्रसावहंति । य इत्यस्य उन्नमनेऽन्वयः ॥ ६ ॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे देवाः मत्सराः मदकारिणः मादयिष्णवः मदकरणश्रीलाः । द्रुक्ताः चंद्राः म
ध्वः मधवः । चमूषदः शिरोलक्षणचमसे स्त्रिताः । तावा एताः श्रीधरी छिद्यः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राण इति श्रुतेर्मनसः शिरः स्त्रु
नकत्वात् । इदं तद्विरपस्य बलिश्चमस इति श्रुत्या चमूषादित्यचमसः शिरो हेयः । इन्द्रवः इकारस्य कामवाचिहात् इकामं इष्टं दंदती

ईलनेतामवस्यवः कण्वासो वृत्तवर्हिषः । हविर्भूतो अरं कृताः । घृतपृष्ठामनोयुजो ये तावहंति बह्वयः । आदेवा
सोमपीतये ॥ २६ ॥ तान्यजत्रानृतावृधो र्गनेपतीवतस्काधि । मध्वः सुजिह्वायय ॥ ये यजत्रा य ईडयोस्तेनेपि बह
जिह्या । मधो र्गनेवषड्कृतिः ॥ ॥ ईलने । तां । अवस्यवः । कण्वासः । वृत्तवर्हिषः । हविर्भूतः । अरं कृताः ॥
घृतः पृष्ठाः । मनः युजः । ये । ता । बहंति । बह्वयः । आदेवान् । सोमपीतये ॥ २६ ॥ ॥ तान् । यजत्रान् । वृ
तवृधः । अग्ने । पृष्ठाः । वतः । कृधि । मध्वः । सुजिह्वा । पायय ॥ ये । यजत्राः । ये । ईडयाः । ते । ते । पिबंतु । जिह्
या । मधोः । अग्ने । वषड्कृतिः ॥

ये य एव विधा अश्वाः तेः यजत्रा विसृजं यजतः स्तोत्रमिति वा । वृत्तवृधः । वृत्तेन सम्यग्ज्ञानरूपेण हरिणा अधितात् । तान् देवा
न्पतीवतः कृधिकुड । यत्तं प्रत्यागतान्पतीभिः सह योजय । पती सहितान् कृत्वा लक्षणैश्चैरिहानयेति भावः । आनीय
बहसुजिह्वं मध्वः मधुस्वादुसोमं पायय ॥ विष्णुपृष्टं तु यजत्रानि त्रैकर्मणि । इज्यानि त्रिवारयेयं ॥ १ ॥ ॥ द्वितीया ॥ हे अग्ने य
जत्रा यजतः पूर्ववदिज्या इति वा । ईडयाः स्तुत्याः ये ये देवाः संति । तेने सर्वं वषड्कृति । संप्रदादिता इवैक्षिष । वषड्कृती स्तुता ते तव
द्वितीयया जिह्या मधोः मधुपिबंतु । अत्र द्वितीयस्त इति रावः पृष्ठं नः । अनुदानत्वात् । आद्यः प्रथमीतः द्विः वर्तत इति ज्ञेयं ॥ २ ॥

तृतीया ॥ होता विप्रः अग्निः उपबुधः प्रकाशान्तरा दुषो ब्रह्म तद्बुधेन इत्युपबुधः ब्रह्मविदः तन्त्रविश्वान् देवान् सोमपान् सूर्यस्य
रोचनात् सूर्यसंबधेनाति प्रकाशमानेन रोचनपदोक्तस्वर्गात् इहयज्ञे प्रति आकीवक्षति आवहेत् ॥ आकीमित्याउः धे मिपातः
वहते लैटिवक्षोतीति रूपं ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे अग्ने मित्रस्य धामभिः मित्रं दुव इत्यनोक्तदिशामित्रनाम्ना विष्णोः धाम
भिः अपिष्ठानभतेः विश्वेभिः विश्वैः देवैः इंद्रेण वायुना च सह सोम्यं सोमं च पंमं धुपिव ॥ इंद्रवायोः प्राधान्यात् सूर्यमुक्तिः
॥ ४॥ ॥ पंचमी ॥ हे अग्ने मनुर्हितः होता त्वं यज्ञे पुसीदसि यज्ञानामधिष्ठाता भवसि ॥ तस्मात् सत्तनः इमं अध्वनं यज देवेभ्यो

आकीं सूर्यस्य रोचनां विश्वा देवा ५ उपबुधः ॥ विप्रो होते ह वक्षति ॥ विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इंद्रेण वायुना ॥ पिबामित्र
स्य धामभिः ॥ त्वं होता मनुर्हितो मे यज्ञे पुसीदसि ॥ सोमं नो अध्वनं यज ॥ युश्वास्तु धीनभे हरितो देव रोहितः ॥ ताभिर्दे
वा ५ इहा वह ॥ व० २७ ॥ सू० १४ ॥ ॥ इंद्रसोमं पिबतु नाला विरां हिंदनः ॥ महारासस्तदोक्तसः ॥ ॥ आकीं सूर्यस्य
रोचनात् विश्वान् देवान् उपः ५ बुधः ॥ विप्रः होता इह वक्षति ॥ विश्वेभिः सोम्यं मधु अग्ने इंद्रेण वायुना
पिव ॥ मित्रस्य धामभिः ॥ त्वं होता मनुः इहितः अग्ने यज्ञे पुसीदसि सः इमं नः अध्वनं यज ॥ युश्वा
हि अनुधीः रथे हरितः देव रोहितः ताभिः देवान् इहा आ वह ॥ २७ ॥ ॥ इंद्रसोमं पिबतु नाला
आहा विरांतु इंदवः महारासः तत् ओक्तसः ॥

देह सोमिलोपे च साष्टपूतणमिति सेममिति साधु ॥ ५ ॥ ॥ षष्ठी ॥ हे अग्ने देव रथे अनुधीः अनुणाः अग्निसप्रभाः
अश्वतर्यः युश्वा संयोजय ॥ अधवा अनुधीः लोहिताः अश्वान् अयुश्वा हरितो हरिदृणाः द्वा सप्रभाः अश्वनरी अयुश्वा रो
हितो रोहिन्मृगी वायुश्वा ताभिश्च त्रीभिः रोहिर्द्वीयुक्तेन नथेन देवानिहयज्ञे आवह ॥ ॥ चतुर्दशस्तु ॥ १४ ॥ व० २७ ॥ ॥
इंद्रसोममित्याद्यपि द्वा रात्रं स्वरुं नृतये ॥ अवांत न देवता भेदस्तत्र तत्रेत्यः ॥ तत्राद्या ॥ हे इंद्र गतिहेतुना गतिहेतुत्वेन निमित्तेन न
तुशब्दितेन मार्गेण गतिव्यावत् ॥ अनुना पुण्योद्वादिमासर्लिगावगतिहेतुत्वे हेतुना अनुनामकं नृतुं देवतासह नृतुनं कृत्वा

श्रीराम
२९

षष्ठी ॥ स्वस्वीयं भागं प्रति आजिहीते आगतिमाप्नोति वा सुष्ठु आसमेतात् हीयते केनापि नापहीयत इति वा स्वाहेत्युक्तः स्वीयः यज्जनः
यजमानस्य गृहवर्तमानं यज्ञं इंद्राय कृणोत न करोतु ॥ इंद्राय यज्ञेति व्यावृत्तः ॥ तत्तनमनयनाश्वेति तु इत्यस्य नाला देवाः ॥ स्वाहाका
रं यजतीति वाक्ये ॥ तौ तमप्रयाजस्य यज्ञे स्वाहायस्यमाणा ॥ न तत्रेदं सर्वं धोस्तीति मते इंद्राय इंद्रस्य सर्वं धियज्जनो गृहवर्तमा
ने यज्ञं कृणोत न प्रवर्तयति त्रियोजना ॥ किंच तत्र यज्ञे देवान् उपहृये ॥ स्वाहेत्यस्यायेऽर्थे स्वराब्दे कर्मण्युपपदे आहुः पूर्वात् आहा
ङ्गतावित्यतः कर्तर्यकारप्रत्ययः ॥ स्त्रियां टाप् ॥ द्वितीये तु आहुः पूर्वात् आहा कस्याग्निरत्यतः कर्मण्यकारप्रत्यये टाप् ॥ तृतीये सु
आहुः पूर्वात् अहरण इत्यतोऽप्रत्यये टाप् ॥ प्रसिध्वाहायायथायोगमवयवाधो ज्ञेयः ॥ ॥ चयोदशो सूक्ते द्वितीयो वर्गः ॥ व० २९ ॥

स्वाहायज्ञं कृणोत न इंद्राय यज्जनो गृहे ॥ तत्र देवा ५ उपहृये ॥ व० २५ ॥ सू० १३ ॥ ॥ ऐक्षित्येन दुबोगिरो विश्वेभिः
सोमपीतये ॥ देवेभिर्वा हियक्षिच ॥ आहा कण्वा अदूषत गृणंति विप्रैर्धियः ॥ देवेभिरग्न आगहि ॥ ॥ ७ ॥
स्वाहा यज्ञं कृणोत न इंद्राय यज्जनः गृहे ॥ तत्र देवान् उपहृये ॥ २५ ॥ ॥ आ ऐभिः अग्ने दुवः
गिरः विश्वेभिः सोमपीतये ॥ देवेभिः याहि यक्षिच ॥ ॥ आहा कण्वाः अदूषत गृणंति विप्रः
ते धियः देवेभिः अग्ने आ गहि ॥ ॥

॥ ऐक्षित्येन इत्येतद्वा दवाचं वैश्वदेवं स्वरुं ॥ तत्राद्या ॥ हे अग्ने दुवः सर्वकामदो गन्धानः ॥ दुहप्रपूतण इत्यतोऽप्रत्ययः ॥ अस्मदीयाः
स्तुतिरूपा गिरः प्रति सोमपीतये ऐक्षिः प्रसिध्वा ॥ विश्वेभिः विश्वेदेवैः सह आयाहि ॥ आगत्य यक्षिच यज ॥ ११ ॥ ॥ द्वितीया ॥ हे विप्र
मधाभिन् ॥ विप्रसोवाधियाय व इत्युक्तेः ॥ अग्ने कण्वाः कण्वसंबधिनः ॥ यमिति व्यावृत्तः ॥ तं आदूषत आदूषत वंतः ॥ हे अशब्दे ल
ट् ॥ तेन वधियो बुद्धी गृणंति स्तुवंति ॥ तमतिरायित बुधिमानसीत्यादिद्वेण स्तुवंतीत्यर्थः ॥ सर्वं देवेभिः देवैः सह आगहि आ
गच्छ ॥ इत्युगमियमां उ इति गमेच्छादिशाभावे अनुनासिकलोपे नृपं ॥ भाष्यरुदव्या कृते यमक ॥ २॥ ॥

वृत्तुसंवेधि पात्रेण सोमं पिबेति वृत्तुशब्दस्यार्थत्रयं ॥ वृत्तावित्यतः कनणोक्तप्रत्ययः । तदोक्तसः । तत् वृत्तुपात्रं ओक्तयेव
 तत्तदोक्तसः वृत्तुपात्रस्तथाः । मत्सरासः प्राग्बत । इंदवः सोमाः सामाविरीतु । तदुदस्तथाभवेतु ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ हेमनुतः वृ
 तुना प्राग्बत । पोत्रात् पावनहेतुना पोत्रदेवताहेतुना च पोतनामैकानां भवता संवेधिपात्रात् । तृतीयार्थे पंचमी । पोतपात्रेण पि
 बत । सोममिति शेषः । पीताचयज्ञं पुनीतनं । पावयते सस्यत एत एत घनाश्चेति तनादेशः । ततश्च ययं हि यस्मात् सुदानवः
 शोभनदानशीलाः स्तु । ददते नुः । तस्मादभिमनंदते सभिप्रायः । स्तुतिपुष्पादिहातृषत् ॥ २॥ ॥ तृतीया ॥ हेनेष्टः । नेत्
 तहेतुनानेष्टः वृत्तिदेवताहेतुना चनेष्टुपदोक्तविष्णो रंद्र अग्ने तृष्टर्वा । नयते स्तुतिवृत्तुषु गगमश्च तृष्टु तं गुणः । ग्ना

मनुतः पिबत वृत्तुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । ययं हि स्वा सुदानवः ॥ अभियज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिबत वृत्तुना ।
 तं हि नतधा असि ॥ अग्ने देवा इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परिभृष पिब वृत्तुना ॥ ॥ मनुतः । पिबत ।
 वृत्तुना पोत्रात् । यज्ञं पुनीतन । ययं । हि । स्तु । सु । दानवः ॥ अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति ।
 पिब । वृत्तुना । तं । हि । नतधाः । असि ॥ अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । सादया । योनिषु । त्रिषु । परि । भृ
 षा । पिब । वृत्तुना ॥ ॥

वः गमनशीलत्वात् ग्नाः नद्यः । गमेर्यङ् लुङ्ङि च । ग्नाः यस्य संतीति ग्नावाव तस्य संबुद्धिः ग्नावन् । मनुवसोः संबुद्धौ
 छंदसीति तु । ग्नावः नेदीदेवीभिः सहित । वृत्तुना प्राग्बत । पिब । सोमं पीतातो यज्ञमभिगृणीहि साधु नयमिति प्रशंसा वाक्यं ब्रूहि ।
 तं हि यस्मात् नतधाः नतिधातमस्य त्रयस्य दितमेतत् । तस्मादस्मभ्यं नतिदेहीति भावः । विष्णोर्लु । नविष्ट
 तं इष्टा ईशितायस्यासेनेष्टे सेवं व्यस्यत रं च ध्येयं ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे अग्ने देवान् इहा यज्ञे आबह । आगतं च त्रिषु तिस्रषु
 योनिषु स्तुतिषु उत्तरवेदिसदः प्राग्बतौ पुस्तदय उपवेशय । देवोपवेशने नो यज्ञं परिभृषय । पिबतु नेत्युक्तार्थः ॥ ४॥ ॥

पंचमी ॥ इन्द्राधसः राधसोर्थ इष्टसिध्दर्थे चतुर्ननु चतुर्देवता अनु चतुर्देवताभिः सहैतियावत् । ब्राह्मणावब्रुवन्ति ब्राह्मणाः संपात्रे
ण सोमं पिब ॥ इयस्मात् तव तवैव सरयं अस्तु तं अस्मिन् तस्मादस्मत्सखा तं सोमं पिबेति ॥ ५॥ ॥ पद्ये ॥ हे मित्रावनुणो धृतं व्रतं जग
द्रक्षणादिकं कर्म याभ्यां तो धृतं व्रतं युवं युवमिव चतुर्पात्रेण सोमं पीबेति शेषः । चतुर्देवतया सहैतियावत् । दुर्लभं दुर्लभं अस्तु त्वं स्वक
र्मणि निश्चितं दक्षं दक्षार्थं यजमानं यज्ञं च आशार्थं नियमयतः । ततस्तदीयसोमपानेन प्रसन्नो पुनस्तं प्रवर्तयत इति भावः । अत्र
तत्रेत्यादौ संहितायां नृस्वहं दीपं तनया पदरे दस्तयोरैक्यं द्योतनाय । तत्रैक्यं विष्णुरूपयोः स्वदूषैक्यं मित्रावनुणयोस्तुमत्यैक्यं

ब्राह्मणादिन्द्राधसः पिब सोममृतं अनु । तवेधिसख्यमस्तु ॥ युवं दक्षं धृतं व्रतं मित्रावनुणदुर्लभं । चतुर्नायज्ञ
माशार्थे ॥ ५०२८ ॥ द्रविणो दा द्रविणसो ग्राव हस्तासो अध्वने । यज्ञेषु देवमीलते ॥ द्रविणो दा ददातु नो वस्तुनिया
निश्चिपिबे । देवेषु तावनामहे ॥ ॥ ब्राह्मणात् । इन्द्राधसः पिब । सोमं । अनु । तव । इत् । हि ।
सरयं । अस्तु तं ॥ युवं । दक्षं । धृतं । व्रतं । मित्रावनुणा । दुः । दक्षं । अनु । यज्ञं । आशार्थे इति ॥ २८ ॥ ॥
द्रविणः दाः । द्रविणसः । ग्रावः हस्तासः । अध्वने । यज्ञेषु । देवं । ईलते ॥ द्रविणः दाः । ददातु । नः । वस्तु
नि । यानि । निश्चिपिबे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ॥

ज्ञेये ॥ ६ ॥ अत्रस्तु प्रथमो वर्गः ॥ २८ ॥ ॥ द्वितीयवर्गे आद्या ॥ द्रविणो दाः होता । द्रविणसः होतृकाश्च अध्वने अध्वनेषु । अ
ग्नेयं यज्ञमध्वनमित्यब्रुवन्त्यादितमेतत्पदे । यथाविध्यनुष्ठितेषु यज्ञेषु ग्रावहस्तासः सोमसवनार्थं ग्रावहस्ताः सैतः देवैश्च
अग्निभिः सहितैर्प्रधानाग्निवैल्ले तस्तु वेति ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ द्रविणो दाः होता देवतात्वाद् अग्निन च द्रविणो ग्राह्यः । यानि वस्तुनिश्चिपि
बे श्रूयन्ते । प्रसिद्धानीति यावत् । तानि नः अस्मभ्यं ददातु । तानि च वर्यं देवेषु देवनिमित्तमेव वनामहे संभजामः स्वीकुर्मः । न
तु स्वदेहोषणार्थमित्यर्थः ॥ यद्वा तानि देवेषु देवभ्यः वनामहे । वनतिन च दानार्थः । द्रष्टव्यं ॥ २९ ॥ ॥

॥आहावहं हिति न बर्चमेद्रं सुतं ॥ तत्राद्या ॥ हे इन्द्र वृषणं वृषितानं वाहातानं सोमपीतये सोमपानाय सूत चक्षसः सुत उरणि सम्यग्वि
षयकवणि चक्षोः सितं संप्रिये वांते सूत चक्षसः ॥ उरी शब्द पर्याय उर शब्दः ॥ सुत उरी कुर्वति विषयाति विस्तृता पीति व्युत्पत्त्या सम्यग्विस्तु
विषयकतं सूत शब्दस्य ज्ञेयं ॥ वात बहनयः अश्वः आबहुतु ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ हे हरी इन्द्र संबध्यं यो योरथे इमा धानाः घृतस्सुवः
घृताद्रीः सति ॥ ऋगु प्रसवण इति धातोः विच् ॥ तस्मादिन्द्रं सुखतमेन रथे स्थितमिति शेषः ॥ सुखतमेन रथेनेति वा ॥ इह यज्ञे उपवक्षतः
उपवहतं ॥ अध्यात्मंतु ॥ हे हरी मनो बुधी इन्द्राये इमाः धानाः घृतस्सुवः ॥ स्नेहसाम्याव घृतं भक्तिः तया सुवः सुताः आद्रीः भक्तिमुक्ता इ

आहावहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये ॥ इन्द्रा सुत चक्षसः ॥ इमा धाना घृतस्सुवो हरी इहोपवक्षतः ॥ इन्द्रं सुखतमेन रथे ॥
इन्द्रं प्रातर्हवामह इन्द्रं प्रयत्यध्वने ॥ इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ उपनः सुतमागहि हरी सिरिन्द्रं के शिभिः ॥ सुते हिता हवामहे ॥
॥ आ ॥ हा ॥ वहतु ॥ हरयः ॥ वृषणं ॥ सोमः पीतये ॥ इन्द्र ॥ हा ॥ सूत चक्षसः ॥ इमाः ॥ धानाः ॥ घृतः सुवः ॥ हरी इति ॥ इह ॥ उ
प ॥ वक्षतः ॥ इन्द्रं ॥ सुखतमे ॥ रथे ॥ इन्द्रं ॥ प्रातः ॥ हवामहे ॥ इन्द्रं ॥ प्रयति ॥ अध्वने ॥ इन्द्रं ॥ सोमस्य ॥ पीतये ॥ उप ॥
नः ॥ सुतं ॥ आ ॥ गहि ॥ हरिः ॥ इन्द्रं ॥ के शिभिः ॥ सुते ॥ हिता ॥ हवामहे ॥

नित्यावत् ॥ धानाः बुधे वृत्तिविशेषाः संति ॥ तस्मादिह सुखतमेन रथे शरीरे इन्द्रमुपवक्षतः ॥ वहते लोहि अडागमेशिपिउत्तक
तृषतेषु च ॥ उपवहतमित्यर्थः ॥ २॥ ॥ तृतीया ॥ वयमिन्द्रं प्रातः प्रातः सवने हवामहे ॥ अध्वने यज्ञे प्रयति प्रवर्त्तमाने ॥ माध्यं
ने सवन इति यावत् ॥ इन्द्रं हवामहे ॥ सोमस्य पीतये ॥ तृतीय सवने सोमपानस्य पर्यवसानादस्माधारण्येन व्यपदेश इति सोमपीति
शब्देन तृतीय सवनग्रहः ॥ सोमपानार्थं इन्द्रं हवामहे आह्वयामः ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे इन्द्रं के शिभिः प्रलंबकेशयुक्तेः हरिभिः
अश्वैः नः सुतं सोमं उपागहि उपागच्छहि ॥ हियस्मात् हा हां सोमं सुतेषु सति हवामहे तस्मात् ॥ ४॥ ॥

श्रीराम
३९

पंचमी ॥ हे इन्द्र सवने इमं स्तोमं सुतं इन्द्रं सवने च सुतं सोमं च उपागहि ॥ आगत्य च तृषितो गौरो नमः गविशेष इव सोमं पिब ॥ ५॥ षोडश
स्तुते प्रथमो वर्गः ॥ ॥ द्वितीय वर्गः आद्या ॥ हे इन्द्र इमे इन्द्रवः इन्द्राः सुतासः अभिपुताः सोमासः सोमाः ॥ अधि बर्हिषि तदुपरि सं
ति ॥ तान् सोमान् सह सेव लार्थं पिब ॥ हरिपक्षे यजमानस्य बलार्थं मिति वा तृतीय बलाभिव्यक्त्यर्थं वेति ॥ बलाभिव्यक्तिर्भक्त्या सील
दानं ज्ञेयं ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ हे इन्द्र अग्रियः अग्रः शीतमः श्रोतृणामतिशयेन सुखप्रदः अयं स्तोमः सुतः ते हृदि स्पृक् हृदये गमि
स्तु ॥ अतः सुत्याप्रीतस्तं सुतं अभिपुते सोमं पिब ॥ २॥ ॥ तृतीया ॥ वृत्रहा इन्द्रः मदाय यजमानस्य हर्षाय स्वगुणवत्कृपे वा सोमपी

समं नः स्तोममागच्छुपेन्द्रं सवनं सुतं ॥ गौरो न तृषितः पिब ॥ ३॥ इमे सोमास इन्द्रवः सुतासो अधि बर्हिषि ॥ तां इन्द्र सह से
पिब ॥ अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदि स्पृक् सुतं शीतमः ॥ अथ सोमं सुते पिब ॥ विश्वमिह सवनं सुतमिन्द्रो मदाय गच्छति ॥ वृत्रहा
सोमपीतये ॥ समं नः काममापुण गोभि नश्वैः शतक्रतो ॥ स्तवामहा स्वाध्वः ॥ सू ॥ १६ ॥ वर्ग ३९ ॥ ॥ सः ॥ इमं नः स्तोमं
आ ॥ गहि ॥ उप ॥ इन्द्रं ॥ सवनं ॥ सुतं ॥ गौरोः ॥ न ॥ तृषितः ॥ पिब ॥ ३० ॥ इमे सोमासः ॥ इन्द्रवः ॥ सुतासः ॥ अधि ॥ बर्हिषि ॥ ता
न् ॥ इन्द्रं ॥ सह से ॥ पिब ॥ अयं ॥ ते ॥ स्तोमः ॥ अग्रियः ॥ हृदि ॥ स्पृक् ॥ अस्तु ॥ शीतमः ॥ अथ ॥ सुतं ॥ सुते ॥ पिब ॥ विश्वं ॥
इत् ॥ सवनं ॥ सुतं ॥ इन्द्रः ॥ मदाय ॥ गच्छति ॥ वृत्रहा ॥ सोमः पीतये ॥ सः ॥ इमं नः ॥ कामं ॥ आपुण ॥ गोभिः ॥ अश्वैः ॥ शतक्रतो इ
इति शतं क्रतो ॥ स्तवामहा ॥ सु ॥ आध्वः ॥ ३९ ॥ ॥

तये विश्वं सर्वं सवनं सर्वेष्वपि सवनेषु सुतं सोमं प्रतिगच्छति ॥ ३॥ चतुर्थी ॥ हे शतक्रतो सवनेः अस्माकं इमं गवदि विषयं कामेभ्य
क्षिलायं गोभि नश्वैः ॥ गवाश्वं दत्वा आपुण संपूरय ॥ पुण प्रीणन इत्येतस्य पूर्यर्थं तं ॥ धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ वयं स्वाध्वः स्व
ध्वयः ॥ सु ॥ आ ॥ इत्युपसर्ग इत्यपूर्वकस्य धी शब्दस्य बहुवचने ॥ यणादेश्छांदसः ॥ नञा ॥ मिर्षिष्ठमनित्यमिति नभसुधियोपि
नियमिनेधस्या नित्यत्वात् ॥ सुवसुधियोपि नित्यग्रहणात् ॥ इह यजिनेधस्या प्राप्ते वा ॥ सुधियोपि नित्यत्वात् ॥ सुवसुतो
लो ॥ ॥ ४॥ ॥ षोडशस्तुते द्वितीयो वर्गः ॥ ॥ सूक्तानि १६ ॥ ॥ वर्गः ३९ ॥ ॥ १६ ॥ ॥

॥ इन्द्रावतुणयो रित्येतदपिन वचनेन्द्रावतुणो । तत्रास्या ॥ अहं सम्प्राजोः सम्प्राजोः । राज्ञी दीप्ताविति धातोः क्तिञ् इन्द्रावतुणयोः । अकञ्
वनं । इन्द्रावतुणकत्ते कनक्षणां आवृणो प्रार्थये । तातो चेंद्रावतुणो नोस्माकं ईदृशो भावप्रधानो । ईदृशाय । अविकारेण वा वस्त्वानोयेतियाव
त । मृत्तातः नक्षेता ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ हे इन्द्रावतुणो वर्षणीनां प्रजानां धर्तारो धर्तारो धारको युरो । भावतो ज्ञान युक्तस्य विप्रस्य हव आ
कानं प्रति अवसेत स्य नक्षायै गंतारो स्तुः । हितस्मादागच्छतमिति ॥ २॥ ॥ तृतीया ॥ हे इन्द्रावतुणो । अस्मान् नरायो वितस्य विषये अनुका
मयधेष्टे आतर्पयेथां तृप्ताकुतुभं । वयं च तो वां युवाने दिष्टं क्षिप्रैर्महे । शरणमिति शेषः । शरणं प्राप्नुम इत्यर्थः ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे इ
न्द्रावतुणयो र हं संन्नाजोर व आवृणे । तानो मृत्तात ईदृशो ॥ गंतारा हि स्तेषां वसे हव विप्रस्य भावनः । धर्तारो वर्षणीनां ॥
अनुकामं तर्पयेथां मिन्द्रावतुणानाय आ । तातो नो दिष्टमीमहे ॥ युवाकुहि रा चीनां युवाकु सुमतीनां । भूयाम वाजरात्रां ॥
इन्द्रः सहस्रदात्रां वतुणः शं स्यानां । कतुर्भ वत्युक्थ ॥ ३॥ ॥ इन्द्रावतुणयोः । अहे । सः राज्ञोः । अचः । आ । व
णे । ता । नः । मृत्तातः । ईदृशो ॥ गंतारा । हि । स्तुः । अवसे । हव । विप्रस्य । भावनः । धर्तारो । वर्षणीनां ॥ अनुकामं । त
र्पयेथां । इन्द्रावतुणा । नायः । आ । ता । वां । ने दिष्टं । ईमहे ॥ युवाकु । हि । रा चीनां । युवाकु । सुमतीनां । भूयाम । राजः
दात्रां ॥ इन्द्रः । सहस्रः । दात्रां । वतुणः । शं स्यानां । कतुः । भवति । उक्थ ॥ ३॥ ॥

द्रावतुणो वयं युवाकु । लुप्तपत्नी कं बहुवचनांतं । युष्मदश्वकुः । युवयोः संबंधिनीनां राचीनां राक्षानां साधवो यूयमित्येवं
रूपाणां । तथा युवाकु सुमतीनां युष्मत्संबंधि बुद्धीनां सर्वदा विषया भूयाम भवेम । विकरणस्य लुक् । किं वाजरात्रां अने
प्रदातृणां सर्वदा विषयाः भूयाम । सर्वपूज्याः भवेमिति । आतो वनिष् ॥ १॥ ॥ पंचमी ॥ इन्द्रः सहस्रदात्रां वतुणो रं स्यानां स्तु
स्यानां च कतुर्भवति । कतुरिव । कतुर्मेधाकर्म मध्ये प्रधानस्तथा प्रधान इत्यर्थः । उक्थः । उक्थेः शस्त्रैः लुप्तः । एवं वतुणो
प्रीतियोज्य ॥ १॥ ॥ सहस्रदात्रां वतुणः । शं स्यानां । कतुः । भवति । उक्थ ॥ ३॥ ॥

श्रीराम
३२

तृतीया ॥ सः इविणोदाः अग्निः पिपीषति । पी अपने । सोमं पातुमिच्छति । सोमाश्च तस्मै प्रतिष्ठत प्रतिष्ठत । तदुद्देशेनैव प्रतिष्ठिताः संति ।
अतस्तांस्तस्मै जुहोत जुहुत । किंच नेष्टा न नेष्टुः पत्नीनेतृत्वेनेष्टुनाम कतुहिजः । लक्षणाया तत्संबंधिपात्रात् । पंचमी तृतीयाये ।
नेष्टुपात्रेण नृनुभिः नृनुपात्रैः । नृनुदेवताभिः सहेति वा एनं अग्निं इध्यत अशीषत । पूज्यते नेति शेषः ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे इविणो
दाः अग्निं नृनुभिः नृनुपात्रैः तदेवताभिः सह सां तुरीयं चतुर्थं वा नमपि यद्यस्मान् सां यजामहे । अध अध तस्मात्तनः अस्मभ्यं ददि
र्भव । दददने किं प्रत्ययः । दाता भवस्म ॥ १॥ ॥ पंचमी ॥ अश्विना । निनुक्तमेतदश्विना यजन्ती रिष इत्यत्र हे अश्विनो दीयन्ती दीह
न्ती । अतिरायेन दीप्ताग्नि स इशा विति यावत् । दीपो दीप्तावित्येतो यदुर्गतात् उ प्रत्यये टिलोपे दीह दिति सिद्धेः । सुविब्रता । सुचि

इविणोदाः पिपीषति जुहोत प्रवतिष्ठत । नेष्टा नृनुभि रित्यत ॥ यत्ता तुरीयं नृनुभि र्देविणो दो यजामहे । अधस्मानो
दिद भव ॥ अश्विना पिबते मधुदी सग्नी सुचिब्रता । नृनुनायत्तवाहसा ॥ गार्हपत्येन संस्य नृनुनायत्तनी रसि । देवा पूदेव यते
यज ॥ १॥ ॥ इविणः । दाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्टात् । नृनुः । भिः । इध्यत ॥ यत् । ता । तुरीयं ।
नृनुः । भिः । इविणः । दाः । यजामहे । अध । स्म । नः । ददि । भव ॥ अश्विना । पिबते । मधु । दी सग्नी इति दीदि । अग्नी । सुवि
ब्रता । नृनुना । यत् । वाहसा ॥ गार्हः । पत्येन । संस्य । नृनुना । यत्तः । नीः । असि । देवान् । देवः । यते । यज ॥ ॥ वर्गः ॥ २॥ ॥

पवित्रं कर्म ययोस्तौ सुचिब्रतो । यत्तवाहसो यज्ञानां प्रवर्तको युवां नृनुना पूर्ववत् । मधुसोमं पिबते ॥ १॥ ॥ षष्ठी ॥ हे संस्य अज
सत्त रूपव्यासत्त रूपसंयतत्त हेतुना संस्ये व्युक्त । हे अग्ने हे विष्णो । मं पूर्वतत्तनु विसार इत्यतो प्रत्ययः । तं गार्हपत्येन पात्रेण नृनुना नृ
नुपात्रेण नृनुदेवतया सहेति वा । सोमं पीतेति शेषः । यज्ञनीः यज्ञानां प्रवर्तकोसि । सच तं देवयते देवान् एतीति व्युत्पत्त्या देवयन् य
जमानः । इणः शत्रु प्रत्ययः । तस्मै तत्तया यजनाय देवान् यज । अत्र स्तुते सर्वत्र नृनुदेवतया सहेत्युक्तं नृनुदेवताः द्वादशमासाधिपयुक्
रावादिषु द्वादशसु यथा कर्म केशवादि द्वयं यदुत्तुष्टेयं । मासाधिपत्वं च विष्णोः सुपर्णा विप्रारति श्रुति सिद्धे । सुसंघो कायो बलः ॥ १॥
पंचदशस्तु द्वितीयो वर्गः ॥ ॥ स्तु १५॥ ॥ वर्गः १५॥ ॥

द्वितीयवर्ग आद्या ॥ वयं इंद्रावनुणयोरित् इंद्रावनुणयोरिव अवसानक्षणेन सनेम विज्ञाने वासदा आमुमः ॥ निधीमहि च वि य
 स्थापयामन् । सदा ता विद्रावनुणो विंतयामेतिरा । किंच अस्माकं प्रनेचने विसर्जनं अर्थिने दानमुतस्यदेव ॥ १ ॥ ॥ द्वितीया ॥ हे इंद्रा
 वनुणो अहं चित्राय भद्राय राधसे संसिध्यं वां युवां हुवे आह्वयामि । युवां अस्मान् सुजिग्युषः जितवतः कृतंकुतं । अत्रेद्रावनुण
 त्यत्रसंहितापदयोर्वैरूप्यतास्यं युवंदक्षं धृतवतेत्यनेन ॥ २ ॥ ॥ तृतीया ॥ हे इंद्रावनुणो नु अद्य वां नु नुमः । नुस्तुतिः । कर्त्तुर्थक लकारादेशस्य
 कसीति प्रत्ययस्य लोपेन धातुमात्रमिदं शोभार्कं स्तुतेन कर्त्तुं वेतवैवस्यानं अभितिज्ञापनाय ॥ कर्त्तुर्थक प्रत्ययाभावकत्वाभावावस्य लु
 तानवात् । लोपः स्वार्थे इति चिन्तनव्याकरणोक्तेरिति ज्ञेयं ॥ धीषु अस्मदुक्षिषु वां सिषासंतीषु साधयंतीषु । सम्यक्प्रकाराय

तयो रित् व सावयं सनेम निच धीमहि । स्यादुत प्रनेचने ॥ इंद्रावनुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मा सुजिग्युष
 स्तुतं ॥ इंद्रावनुण नु नु वां सिषासंतीषु धीषु । अस्मभ्यं शर्मयच्छतं ॥ प्रवामि श्रोतु सुस्तुतिरिंद्रावनुणयां हुवे । या
 मधाते सधस्तुतिः ॥ सू० ११ ॥ व० ३३ ॥ ॥ तयोः । इन्द्रावसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रनेचने ॥
 इंद्रावनुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतं ॥ इंद्रावनुणा । नु । नु । वां । सिषासंती
 षु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्म । यच्छतं ॥ प्र । वां । अश्रोतु । सुस्तुतिः । इंद्रावनुणा । यां । हुवे । यां । मधाते इति । सधस्तुतिः ॥
 ॥ ३३ ॥

तीषु सतीष्वितियावत् । साध्यतेः स्वार्थे सन् । धातुलोप इडावर्गः खोरसौ वातुदीपो । अस्मभ्यं शर्म सुरवं यच्छतं । यतः वां अस्म
 दुभ्यः प्रकाराय तितस्मात्सुखं गृहं अस्मभ्यं दत्तमिति भावः ॥ ३३ ॥ ॥ + श्व + चतुर्थी ॥ हे इंद्रावनुणो । वैरूप्यतास्यं प्राग्वत् । अहं यां
 सुस्तुतिं हुवे आह्वयामि । संपादयामीति यावत् । तृतीयार्थे वा द्वितीया । ययास्तुत्या वां हुव इत्यर्थः । सा सुस्तुतिः शोभनास्तुतिः वां प्राश्रोतु प्रा
 श्रोतु सम्यगाश्रोतु । अशुभ्यासो लोट । तस्यां च नेम स्वार्थे ॥ किं नु यां सधस्तुतिः । सधेति सहस्रवृत्तयोः । अर्थसहितास्तुतिं मे सदेव नृपा
 येव धेवेभ्ये । प्रवर्तयध इति यावत् । नृधेवृषौ । व्यत्ययेन शब्दिकरणं । अंतर्गतं तणिजर्थं च । सावां प्राश्रोतु इत्यन्वयः ॥ ११ ॥ ॥ सप्तदशोक्तौ
 द्वितीयो वर्गः ॥ ॥ सूक्तानि १७ ॥ ॥ वर्गाः ३३ ॥ ॥

चगर्थ
२३

मंजरी

सोमानमिति न वचंस्ते॥ अत्र च ब्रह्मणस्पत्यः। चतुर्थ्या मिन्द्रश्च सोमश्च। पंचम्या दक्षिणा च। शिष्टाश्च तस्वः सादसस्पत्यः। अस्यानारागी
सी च॥ तत्राद्या। हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो वेदस्पते। पारस्करादितास्तु इ। विष्णोवायोवा। तेनोऽस्मान्प्रतिकानुपयात् सोमानं स्वरणं सौ
म्यं शब्दं कृणुहि कुतः। यः शब्दः प्राक् कक्षीवंतं रुधिमामिति यावत्। प्रतिदत्तः तादृशो कः कक्षीवान्। यः ओसिजः उसिकः सुतः॥ १॥
द्वितीया॥ यः नेवान् विनवान्। रयेर्भता विनिरयि शब्दे यकारस्य मनुपिपतः संप्रसारणपूर्वत्वे आहुणः। यश्च अमीव हारो गहा।
वसुवित् ज्ञानारव्य वसुनो वेत्ता। ज्ञानव्यं सर्वं जानातीति यावत्। यश्च पुष्टिवर्धनः भक्तानामेवं भूतो यः तुरः वेगित्वहेतुना विष्णुर्बोधु

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवंतं यजोसिजः॥ योरेवान् यो अमीव हा वसुवित् पुष्टिवर्धनः।
सनः सिषक्तु यस्तुरः॥ मानः शंसो अननुषः धूर्तिः प्रण ऊर्मत्यस्य। रक्षाणो ब्रह्मणस्पते॥ ॥ सोमा
नं। स्वरणं। कृणुहि। ब्रह्मणः। पते। कक्षीवंतं। यः। ओसिजः॥ यः। नेवान्। यः। अमीव। हा। वसु। वि
त्। पुष्टिः। वर्धनः। सः। नः। सिषक्तु। यः। तुरः॥ मा। नः। शंसः। अननुषः। धूर्तिः। प्रणक्। मर्त्यस्य।
नक्ष। नक्ष। ब्रह्मणः। पते॥

वा। तुरहनण इत्यतः कप्रस्य यः। सः नः अस्मान् सिषक्तु समवेतु। पच समवाये श्रुविकरणं। अस्माभिः संयुक्ता भवेदितिया
वत्॥ २॥ ॥ द्वितीया॥ अरशब्दो अलं शब्दपयी यः। तुष हिंसायां किप्। अति हिंसकस्य मर्त्यस्य धूर्तिः। धूर्तिं सायां क्तिन्।
हिंसकः। शंसः वचनं। उपद्रवकारि वचनमिति यावत्। नः अस्मान् मा प्रणक्। पृची संपर्कः। न प्रविशेत्। मा प्रापयेदित्यर्थः॥
हे ब्रह्मणस्पते हे नेवायो नः अस्मान् नक्ष। यथा तद्द्वेनोस्मान् प्राप्नुयान् ध्यानस्यार्थः॥ ३॥ ॥

श्रीराम
२३

तृतीया ॥ सदस्यस्यति विनायतो न सिध्यतीत्येतदेवोपपाद्यते । यस्मात्तु विभुः सदस्यस्यतिः हविः कृतिर्यजमानं उभोति हविः कृताय
जतस्तिष्ठिकरोति । यस्माच्च अध्वरं यज्ञं प्रांचं उरुमं प्रकृतया अंचति प्रवर्तत इति व्युत्पत्तेः । कृणाति करोति । यस्माच्च देवेषु देवो विष्णो
णि होत्रा होत्राणि देवादानानि । कृत्यते स्त्रन प्रत्यये यजादिना ह्यं प्रसारणं । न आनिर्दिष्टमन्यमिति कृति चोति निवेधा प्राप्तिः ॥ व
हुल्यहणाद्वा गुणः । गच्छति प्राप्नोति स्वीकरोतीति यावत् । तस्मात्ते न विनायतो न सिध्यतीति । अत्र वृद्धि करणं सफलीकरणं ।
उत्तमकरणं तु देवोपभोग्यतापादनं । त्रयाणां पूर्वपूर्वं प्रति चोत्तरोत्तरो हेतुः ॥ ३३ ॥ चतुर्थी ॥ अत्रयस्यति तमिति च ग्राह्यं ॥ य

आहुभोति हविः कृतिं प्रांचं कृणात्यध्वनं । होत्रा देवेषु गच्छति ॥ नराशंसं सुधृष्टमपश्यं सप्रथस्तमं । दि
वोन सप्रमरवसं ॥ वर्गः ३५ ॥ ॥ सूक्त १८ ॥ ॥ आत् । क्रुभोति । हविः । कृतिः । प्रांचं । कृणाति । अध्वनं ।
होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ नराशंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथः । तमं । दिवः । न । सप्रः । मरवसं ॥ ॥ ३५ ॥

स्वनराशंसस्य सप्रग्रह रूपं मरवसं । मरवशब्दपर्यायो मरवसुशब्देन पुंसकलिंगः । यद्वा सप्र अग्निगृहं मरवसं यत्तु श्रद्धि
स्वर्गादप्यतिशयेन प्रियमिति शेषः । प्रियं न प्रियमेव प्रतीयते तं सुधृष्टमं सुधृष्टतमं । समाने लोप इति सूत्रात् निष्पातका
रलोपः । अतिशयार्थे मप्रत्ययो वा । प्रगल्भतमं । सप्रथस्तमं । प्रथसा अतिशयितगुणविस्तानेण सहितं । प्रथरव्याने ततो सुनु ।
अतिशयिने तमम् । नराशंसं नरेः ब्रह्मादिकः पुतुषेः शंस्यते स्तूयत इति नराशंसं विष्णुं अहमपश्यमिति । अष्टादशे सूक्ते द्वितीया
वर्गः ॥ वर्गः ३५ ॥ ॥ सूक्तानि १८ ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

श्रीराम
३४

प्रतित्यमित्यपि न वचमग्निमा उत सूक्तं ॥ तत्राद्या ॥ हे अग्ने विष्णो प्रधानाग्ने च गोपी धाय नक्षगाय चातु भद्रं सम्यक्त्वा स्त्रोक्तलक्षणं स्ये
प्रसिद्धं अध्वरं यज्ञं प्रति । लक्षणे धंभता न्वाख्यान भागवोप्राप्तु प्रतिपर्यवचन इति वीष्वायो कर्म प्रवचनीयः प्रतिशब्दः । सर्वान्यस्य प्रतिप्रह
यसे आहूयसे यस्मान्न स्मान्मनुद्रिः सह आगहि आगच्छ ॥ १ ॥ ॥ द्वितीया ॥ हे अग्ने क्रतुं प्रत्यागंतुमिति शेषः । तत्र सकाशात्पराभ्यः तद्
न्यादेवो महो महान् नहि नैवास्ति । मर्त्ये सु नैवास्तीति किमुत । तस्मान्मनुद्रि नग्नागहि । पूर्वत्र प्रसीतं सर्वोत्तमं तं विष्णो वमोचय
थायोगे ज्ञेयं ॥ २ ॥ ॥ तृतीया ॥ यत्ते अद्रुहः नद्रुस्यतीति सतो अद्रो ग्धारः । विश्वे देवासः मनुतः । अग्निं हि महो महतः रजसः रंजकात्
स्वर्गादिति यावत् । न्यल्लोपनिमित्तापेक्षमी । स्वर्गमधिष्ठयिव विदुः । अरिबलमिति बोधः । तेऽनदृशनादिमद्रिः मनुद्रि रग्नागहि

प्रतित्यं चातु मध्वनं गोपी धाय प्रहूयसे । मनुद्रि रग्नागहि ॥ न हि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मनुद्रि रग्नागहि
हि ॥ येमहो नजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मनुद्रि रग्नागहि ॥ य उग्रा अर्कं मानुचु नना धृष्टास भोजसा । म
नुद्रि रग्नागहि ॥ ये बुभ्राघोर वपसः सुक्षत्रास्तो विशादसः । मनुद्रि रग्नागहि ॥ ३६ ॥ ॥ प्रतित्यं । चातु ।
अध्वरं । गोऽपी धाय । प्रहूयसे । मनुतऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ न । हि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः ।
मनु ॥ ये । महः । नजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मनु ॥ ये । उग्राः । अर्कं । आ । नुचुः । अनाधृष्टासः । भो
जसा । मनु ॥ ये । बुभ्राः । घोरऽवपसः । सुऽक्षत्रासः । विशादसः । मनुद्रिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ॥ वर्ग ३६ ॥ ॥

हि ॥ ३६ ॥ ॥ चतुर्थी ॥ ये उग्राः क्रूराः देत्यान् प्रतिभोजसासामर्थ्येन अनाधृष्टासः अनाधृष्टिताः अनसिद्धताः अर्कं आनुचुः प्राप्ता
अर्चगतिप्रजनयोल्लेखः । अर्कसूर्यविशेषेण संनिहिते मनुद्रिदेवैः नुत तहेतुना भगवदुपैः प्रसिद्धमनुद्रिश्चाग्ने आगहि ॥ ३६ ॥ ॥ पंचमी
ये बुभ्राः शोभाः घोरं देत्यान् प्रतिभूतवर्षो बलं येषां ते घोरवपसः । सुक्षत्रासः सैवनातानि सुक्ष्मस्मितः ज्ञानार इति वा । सुपूर्वात् हि निवा
स इत्यनेन वाक्ष्ये स य इत्यनेन वा उ प्रत्ययः । त्रेऽपल न इत्यनेन आतो नुपसर्गकः । आजातेरनुकुरिशादसः रम्य सुखसोक्तानः । यमतेति वा
नम्येति सुखे अर्चनीयव्युत्पत्तेः । अत्र चातुने । यवभृताः ये मनुतः तेऽमनुद्रि रग्नागहि ॥ ५ ॥ ॥ अत्र सूक्तं प्रथमं वर्गः ॥ ३६ ॥ ॥

द्वितीया आद्या ॥ ये देवासः सुराः मनुजानाकस्याधिरोचने दिवि देवास आसते ॥ मनुजिनग्न आगहि ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ यं पर्वतान् गिरिं नृदेवयंति ॥ इदं स्वर्गं गतो गमयंति ॥ एतौ लयंतीति यावत् ॥ तथा अर्णवं उदकं तं समुद्रं सागरं च तिरः तिरस्कृत्य वर्तते ॥ विष्णोर्गुणं पर्वतान् जन्मलक्षणं पर्वतान् पुत्रान् पुत्रपदान् त्वर्थे तत्प्रत्ययः ॥ इदं स्वर्गं तिर्यग्यंति ॥ अर्णवं जलादिभूतान् पारं तादुदन्वती ॥ समुद्रं हेतुना समुद्रमित्युक्तं प्रकृतिं तिरः तिरस्कृत्यंतीति ॥ नियमाद्येन समुद्रं तिरः तिरस्कृत्यंतीति नियमयंतीति व्याख्या ॥ ते मनुजिनः मनुजानामकैर्देवैः सह समुद्रं तर्गते ॥ पृथक्स्तिष्ठते वैश्वदेवैः पृथक्स्तिष्ठते वैश्वदेवैः सह

येनाकस्याधिरोचने दिवि देवास आसते ॥ मनुजिनग्न आगहि ॥ यं पर्वतान् गिरिं नृदेवयंति ॥ इदं स्वर्गं गतो गमयंति ॥ एतौ लयंतीति यावत् ॥ तथा अर्णवं उदकं तं समुद्रं सागरं च तिरः तिरस्कृत्य वर्तते ॥ विष्णोर्गुणं पर्वतान् जन्मलक्षणं पर्वतान् पुत्रान् पुत्रपदान् त्वर्थे तत्प्रत्ययः ॥ इदं स्वर्गं तिर्यग्यंति ॥ अर्णवं जलादिभूतान् पारं तादुदन्वती ॥ समुद्रं हेतुना समुद्रमित्युक्तं प्रकृतिं तिरः तिरस्कृत्यंतीति ॥ नियमाद्येन समुद्रं तिरः तिरस्कृत्यंतीति नियमयंतीति व्याख्या ॥ ते मनुजिनः मनुजानामकैर्देवैः सह समुद्रं तर्गते ॥ पृथक्स्तिष्ठते वैश्वदेवैः पृथक्स्तिष्ठते वैश्वदेवैः सह

अग्ने विष्णो प्रसिध्वाग्ने वा आगहि ॥ ३॥ ॥ तृतीया ॥ ये रश्मिभिः तेजोभिः सर्वं जातन्वंति व्याप्रवन्ति ॥ तथा ओजसा सामयेन समुद्रं तिरः तिरस्कृत्यंतीति ॥ ते मनुजिनग्न आगहि ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ अहं ता अभिहा प्रतिपूर्वपीतये प्रथमपानाय सोमं सोमं नृपं मधुस्वदुद्रव्यं सजामि निर्ममे ॥ तस्मान्मनुजिनग्न आगहि ॥ ४॥ ॥ एकोनविंशोऽसुक्ते द्वितीयोऽवर्गः ॥ ॥ वर्गः ३७ ॥ सूक्तानि ॥ १९ ॥ ॥ अद्याध्यायस्य मंत्राध्यायस्य टीका निरूपितान् ॥ समग्रही श्रुत्वा लानां बोधायनार्थितवचं ॥ १॥ ॥ इति श्रीमन्मन्त्रार्थमंजरीसु धौ इगुनुपादशिष्यराघवंद्रयतिकृतायां प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥ ॥ श्रीसीतारामार्पणमस्तु ॥ ४॥

श्रीराम
३५

End of Adhyaya I. Ashitaka. Mantra. Mantra.
by Rishabhacharya. Mantra. Mantra. Mantra.

चतुर्थी ॥ धातिहेत्यर्थे प्रसिध्वाग्ने वा आगहि ॥ ३॥ ॥ तृतीया ॥ ये रश्मिभिः तेजोभिः सर्वं जातन्वंति व्याप्रवन्ति ॥ तथा ओजसा सामयेन समुद्रं तिरः तिरस्कृत्यंतीति ॥ ते मनुजिनग्न आगहि ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ अहं ता अभिहा प्रतिपूर्वपीतये प्रथमपानाय सोमं सोमं नृपं मधुस्वदुद्रव्यं सजामि निर्ममे ॥ तस्मान्मनुजिनग्न आगहि ॥ ४॥ ॥ एकोनविंशोऽसुक्ते द्वितीयोऽवर्गः ॥ ॥ वर्गः ३७ ॥ सूक्तानि ॥ १९ ॥ ॥ अद्याध्यायस्य मंत्राध्यायस्य टीका निरूपितान् ॥ समग्रही श्रुत्वा लानां बोधायनार्थितवचं ॥ १॥ ॥ इति श्रीमन्मन्त्रार्थमंजरीसु धौ इगुनुपादशिष्यराघवंद्रयतिकृतायां प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥ ॥ श्रीसीतारामार्पणमस्तु ॥ ४॥

सघावीरो न रिष्यति यमिंद्रो ब्रह्मणस्पतिः ॥ सोमो हि नोति मर्त्यं ॥ त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोमं इदं मर्त्यं ॥ दक्षिणा पातु हंसः ॥ ३४ ॥ सदसस्पतिमद्रुतं प्रियमिद्रस्य काम्यं ॥ सनिं मे धामयाशिषं ॥ यस्माद्रुते न सिध्यति यज्ञो वि पश्चेतश्च न ॥ सधीनां योगमिन्दति ॥ ॥ सः ॥ घावीरः ॥ न ॥ रिष्यति ॥ यं ॥ इंद्रः ॥ ब्रह्मणः ॥ पतिः ॥ सोमः ॥ हि ॥ नेति ॥ मर्त्यं ॥ त्वं ॥ तं ॥ ब्रह्मणः ॥ पते ॥ सोमः ॥ इंद्रः ॥ च ॥ मर्त्यं ॥ दक्षिणा ॥ पातु ॥ अंहसः ॥ ३४ ॥ सदसः ॥ पतिः ॥ अद्रु ॥ तं ॥ प्रियं ॥ इंद्रस्य ॥ काम्यं ॥ सनिं ॥ मे धाम ॥ याशिषं ॥ यस्मात् ॥ रुते ॥ न ॥ सिध्यति ॥ यज्ञः ॥ विपः ॥ चितः ॥ च ॥ न ॥ सः ॥ धीनां ॥ योगं ॥ इन्दति ॥

नः स्वामी यस्याः सा इति राकंधादिनयापनूपेण दक्षिणा अत्र श्रीतेया ॥ दक्षिणे सन हो दारावित्यभिधानाच्चतुरहहेतुना श्रीतुवाहुरिहैयः ॥ ५॥ ॥ अष्टादशोऽसुक्ते प्रथमोऽवर्गः ॥ ॥ द्वितीयोऽवर्गः ॥ ॥ अहं ता अभिहा प्रतिपूर्वपीतये प्रथमपानाय सोमं सोमं नृपं मधुस्वदुद्रव्यं सजामि निर्ममे ॥ तस्मान्मनुजिनग्न आगहि ॥ ४॥ ॥ एकोनविंशोऽसुक्ते द्वितीयोऽवर्गः ॥ ॥ वर्गः ३७ ॥ सूक्तानि ॥ १९ ॥ ॥ अद्याध्यायस्य मंत्राध्यायस्य टीका निरूपितान् ॥ समग्रही श्रुत्वा लानां बोधायनार्थितवचं ॥ १॥ ॥ इति श्रीमन्मन्त्रार्थमंजरीसु धौ इगुनुपादशिष्यराघवंद्रयतिकृतायां प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥ ॥ श्रीसीतारामार्पणमस्तु ॥ ४॥

॥ श्रीसीतारामायनमः ॥ ॥ अयं देवायैत्येतदष्टवर्णमर्चयेत् ॥ तत्राद्या ॥ विप्रैः विप्रैः मेधातिथिप्रभृतिभिः अयं बुधैः स्वः रत्नधा-
तमः । न तं सुखं । न मेस्तु प्रसयोऽनुनासिकलोपश्च । न तं धत्ते न तं धाः । उधा अधारणपोषणयोः । अतिशयेन सुस्वधाः न तं धातमः ।
हेतुगर्भं । इमं स्तोमं स्तुतिं जन्मने सर्वजनकत्रे । जने मे निम्न । देवाय । अग्निमील इत्यत्रोक्तं । देवा कीडादिगुणविशिष्टाय विष्णवे । आ-
सया । अग्नेन । न केवलं । मनसा वचसापीति भावः । अकारि । अकृत । उक्तं कनकेषु । अस्य ते क्षिप्यं ते वृणा अनयेति आसासुखं ।
असुक्षेपण इत्यतः कनकेषु अंतःपुंसीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनस्य णो वृधान्प इत्यत्रा नित्यत्वेः । देवतांतन विषये तु जन्मने देवा-
यैत्येकवचनं बहुवचनार्थं । + अ. घ + जन्मनि जातेभ्यः । मानुषा एव हि ते जाता इति निगमात् । तदुपरीत्युक्तं न्यायेन मुमुक्षुहेतुसत्ता-
मेव देवतेन जातेभ्यः । देवाय देवेभ्यः ऋभ्य इत्यर्थः ॥ अन्यत्समानं । ऋभुनाम कस्येकतेपि विश्वावाज इति नाम्नोरन्ययोः साहचर्यादुभु-

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रैर्भिरासुया । अकारि रत्नधातमः ॥ य इन्द्राय वचोयुजा ततश्चुर्मनसा हरी । शमीक्षि युज-
माश्रित ॥ ॥ ॐ ॥ अयं । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रैः । आसया । अकारि । रत्नधातमः ॥ ॥ ये । इन्द्रा-
य । वचः । युजा । ततश्चुः । मनसा । हरी । इति । शमीक्षिः । यज्ञं । आश्रित ॥ ॥

न केवलं यथाणां ग्रहणं ॥ १ ॥ ॥ द्वितीया ॥ ये ऋभवः इन्द्राय इन्द्रस्यार्धे । वचोयुजा वचसा युज्येते इति वचोयुजा । वाङ्मात्रेण न ये यो यो
हरी वाजिनौ । मनसा संकल्पमात्रेण ततश्चुः चक्रुः । तत्तत्करण इति धातोः । ये शमीक्षि विष्णु निष्ठाक्षिः । शमीक्षि निष्ठाक्षिः ।
त्युक्तेः । स्त्रीलिङ्गं डीप् इयं छान्दसं । यज्ञं यज्ञभागं आश्रित । अशुभ्यासौ । अभुवतं । लेभिने । तेष्वः स्तोमो कारीति पूर्वणान्वयः ॥
अत्र ऋभवादिदेवतांतर्गतानि लिङ्गानि तत्तद्देवतांतर्गताभिर्भगवद्द्रव्येषु मुख्यानीति शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्जीवसुरव्यप्राण-
लिङ्गान्नेति चेदित्याहोस्तत्रैव क्त्वा नीति तत्तद्देवतांतर्गता रूपपेक्षया भेदाणां योजना सुश्रुता ॥ पृथक्किंतु भगवद्द्रव्यपक्षे तु ये भगव-
द्द्रव्यविशेषाः इन्द्रानुष्ठिताक्षिः शमीक्षिः प्रसन्नास्तदीयं यज्ञमाश्रित । उभुभिः कनकेषु रिद्राय हरी ततश्चुः इति । तदेवमग्रेपि ज्ञेयं । अथा-
स्तु ये इन्द्राय तं विषयीकृतुं भक्तानां हरी मनोबुध्या यो वचोयुजा वेदानुसारिणी ततश्चुः । तदीयाभिः शमीक्षिस्तदीयं ज्ञानं यज्ञं चाश्रितं ॥ २ ॥

तृतीया ॥ वृषभः नासत्याभ्यां । अश्विनो रेको नासत्यानामकः । तस्मात्तद्वयदि भावपि नासत्याबु चेत यथादस्त्राविति । अतएव भारतता
 स्ये नासत्यादस्याविवेकिः । अश्विनो नर्थ परिज्मानं ज्ञां भूमिपरितः चरतीति परिज्मानं सकलपृथ्वीगामिनं । अतिहृतगतिं सुखं सु
 खहेतुं रथं तक्षन् अतक्षन् अकुर्वन् । सबर्दुघां व कामन इति धातोः कर्मणि प्रत्यये सडागमे च सवरितिकाभ्यमुच्यते । सर्वकामदा
 ग्भी धेनुं बृहस्पतेः कामधेनुं तक्षन् अतक्षन् इति ॥ ३ ॥ ॥ चतुर्थी ॥ वृषभः वृत्तस्य ज्ञानस्य भवः आश्रया इति चतुर्वाब्दवाच्याः विष्णु
 रूपविबोधाः । वृत्तशब्दे निष्ठा लोपः । भूइत्यस्य रुस्वता । वृत्तं कर्मभूतं सत्यमेषामस्तीति वा वृत्तं यज्ञभागं भूताः । भूरासो प्रासा इति वा
 वृषभः प्रसिद्धदेवताश्च । वृषभुराब्दे यो वृणुत नृपावा । पृषोदरादिवात् । वृजुयवः । वृज् नृब्रह्महयोग्यान् आत्मनः स्वामित्वेनेषंतीति वृ
 जुयवः । सुप आत्मनः क्यच् शीलार्थक उ प्रत्ययः । अकृत्स्नार्थं धातुकयो रिति दीर्घः । वृजुभक्ता इति यावत् । अतएव सत्यमंत्राः अमोघमंत्राः

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तक्षन् धेनुं सबर्दुघां ॥ युवाना पितरा पुनः सत्यमंत्रा वृजुयवः । वृभवेद्वि
 ष्यकत ॥ ॥ तक्षन् नासत्याभ्यां । परिज्मानं सुखं । रथं । तक्षन् । धेनुं । सबः । बर्दुघां ॥ ॥ युवाना । पि
 तरा । पुनरिति । सत्यमंत्राः । वृजुयवः । वृषभः । विष्णो । अकत ॥ ॥

संतः पितरा पितरौ । सुधन्वारव्यं स्वपितरं स्वमातरं च । पितामात्रेत्येकत्रोचः । पुनः युवाना युवानौ अकत अकुर्वत । जीर्णो मातापि
 तरो पुनस्तदुणा वकुर्वन् । किंच विष्णो विष्णिं । द्वितीयायाः सुपांस्तु लुगित्यादिना पूर्वसर्वर्णः । वेतनेन विना बलाक्रियमाणं कर्म । ए
 एकं च मसं चतुरः कृणोते तेत्यादिवक्ष्यमाणदिशा अकृत देवानामर्थं अकुर्वन् । ठुक् अकरणे लुडात्मनेपदि विक्रणलोपः । अत्र वृजु
 सक्तवाद्यन्यगतलिंगानि तदंतर्गतापेक्षयनेयानि । शास्त्रदृष्ट्या नृपदेश इति न्यायात् । तत्रापि कथं नोचतापादकलिंगा पटनेति चेन्न । सर्वशक्त
 वृषसर्वव्यापारकर्तृत्वात् स्वतंत्रस्य चान्यराब्दलिंगानि भिन्नत्वं तदधीनतादर्थवदिति स्यात् । अमिहिति चेन्न ॥ ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामचंद्र ॥

॥ इहेंद्राग्नी इति षड्विंशतिः ॥ तत्राद्या ॥ अहं इहयते इन्द्राग्नी उपरुये ॥ यस्मात्तयोऽदिन्द्राग्नेऽस्ति इन्द्राग्नेऽनेव स्तोमं स्तुतिः ॥ ततो सोमं पातमा सोमपातमौ अतिरायेन सोमानीपातौ ॥ अतः सोमं चोपप्रत्युपहृत्य इति ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ हेनवः इति नः प्रकृतौ इन्द्राग्नीयतेषु प्रशंसत ॥ प्रकर्षेण स्तुतिं कुतः ॥ शुभतं भूषयत च ॥ शुभतुं भूषाभार्थं अंतर्णीतव्यर्थः ॥ किंच ताविं द्राग्नीगायत्रेषु गायत ॥ सामसु ॥ तृतीया ॥ योतौ प्रसिधौ ॥ मित्रस्य ॥ मित्रं न मे तन्मित्रं वदस्व ॥ हवेः प्रशस्तये प्रशस्ता यौ

इहेंद्राग्नी उपरुये तयोऽस्ति स्तोमं मुरमसि ॥ तामोमं सोमपातमा ॥ तायुतेषु प्रशंसते इन्द्राग्नी शुभतं नरः ॥ तायुतेषु गायत ॥ तामिन्द्रस्य प्रशस्तये इन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ सोमपा सोमपीतये ॥ उग्रा संता हवामहे उपेदं सर्वनं सुतं ॥ इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥ तामुहांता सदस्यती इन्द्राग्नी नक्ष उज्जतं ॥ अप्रजाः संतु अत्रिणः ॥ ॥ इह ॥ इन्द्राग्नी इति ॥ उपरुये ॥ तयोः ॥ इतः स्तोमं ॥ उज्जसि ॥ ता ॥ सोमं ॥ सोमऽपातमा ॥ ता ॥ यतेषु ॥ प्र ॥ शंसत ॥ इन्द्राग्नी इति ॥ शुभतं ॥ नरः ॥ ता ॥ गायत्रेषु ॥ गायत ॥ ता ॥ मित्रस्य ॥ प्र ॥ शस्तये ॥ इन्द्राग्नी इति ॥ ता ॥ हवामहे ॥ सोमऽपा ॥ सोमऽपीतये ॥ उग्रा ॥ संता ॥ हवामहे ॥ उपा ॥ इदं ॥ सर्वनं ॥ सुतं ॥ इन्द्राग्नी इति ॥ आ ॥ इह ॥ गच्छतां ॥ ता ॥ महांता ॥ सदस्यती इति ॥ इन्द्राग्नी इति ॥ रक्षः ॥ उज्जतं ॥ अप्रजाः ॥ संतु ॥ अत्रिणः ॥ ॥

भवतः ॥ देवेषु परमेश्वरस्य प्रशंसा लोकेषु ताप्यते ॥ तौ सोमपा इन्द्राग्नी सोमपीतये हवामहे ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥ उग्रा उग्रौ शूणां क्रूरो ॥ संता संतौ शस्तौ इन्द्राग्नी इदं सर्वनं इमं यत्सुतं सोमं च प्रतिहवामहे ॥ तदवधार्य इन्द्राग्नी इह गच्छतां ॥ गमे लोटे ॥ ४॥ ॥ पंचमी ॥ इन्द्राग्नी यो युवां महां तौ पूज्यौ ॥ सदस्यती ॥ सदसः यत्तग्रहविरोधस्य स्वामिनौ ॥ तौ रक्षः नक्षंति ॥ एकवचनं बहुवचनार्थः ॥ उज्जतं ॥ उज्ज आ जव इति धातु पाठे पि इह सामर्थ्यं द्विधा ॥ रतमित्यर्थः ॥ किंच अत्रिणः ॥ त्रीत्यादि त्रिणां त्रिणः अत्रिणः स्वर्गमोक्षदधिर्वाक्पितृमार्गदेवमार्गमनुष्यमार्गरथमार्गव्यहीनः ॥ तमोगतिरिति भावः ॥ रक्षः संबन्धिजनाः अप्रजाः संति ॥ ५॥

षष्ठी ॥ इहेंद्राग्नी युवां तेन प्रसिधेन सत्येन गुणपूर्णं न विष्णुना ॥ तत्प्रसादेनेति यावत् ॥ प्रचेतुने प्रकृष्टचेतने ॥ अधिक्यार्थे उकारः ॥ पदेगम्ये ॥ पदगतौ कर्मणि अकारे प्रत्ययः ॥ हरो ॥ अधिसम्यक् अनन्ययोगेन स्वभावतो जागृतं तद्विषयजागरणवृत्तेः ॥ एवं तावत्प्रभ्यं शर्मसुखं यच्छते ॥ विष्णुपक्षे तु ॥ इहेंद्राग्नी विष्णुपक्षे युवां तेन सत्येन प्रसिधेनेत्यादिना गुणो न स्वविषये जागृतं स्वसामर्थ्येनैव स्वप्रकाशोऽस्ति इति ॥ अत्रैशब्दस्य गुणपूर्तिवाचिता साद्रवैसाधुत्तवे चेत्यादि गुणवाचितात् साद्रिगुणैस्त्यः व्यास इति सखदोपपदान्नोते इति प्रत्यय इत्येवं रूपेण सत्यं नैया ॥ तानेखादिगुणवाचिर्तु सखद्वपर्यायत्वात् सत्यशब्दस्येति शेषः ॥ अस्मभ्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६॥ ॥ द्वितीयं सूत्रं ॥ २॥ ॥ प्रातर्युजैत्येकविंशत्युच्यते नानादेवत्वं ॥ तत्राद्याश्च तस्मात्तत्राश्विनः ॥ तत्राद्या ॥ हे होतः प्रात

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ॥ इन्द्राग्नी शर्मयच्छते ॥ ३॥ सू ॥ २॥ ॥ प्रातर्युजा विवो धया श्विनो वेह गच्छतां ॥ अस्य सोमस्य पीतये ॥ या सु रथा रथीर्तमो भादेवा दिवि स्पृशा ॥ अश्विना ता हवामहे ॥ ॥ तेन ॥ सत्येन ॥ जागृतं ॥ अधि ॥ प्र ॥ चेतुने ॥ पदे ॥ इन्द्राग्नी इति ॥ शर्म ॥ यच्छते ॥ ॥ ३॥ ॥ प्रातः ॥ युजा ॥ वि ॥ वो धया ॥ अश्विनौ ॥ आ ॥ इह ॥ गच्छतां ॥ अस्य ॥ सोमस्य ॥ पीतये ॥ या ॥ सु ॥ रथा ॥ नधि ॥ तमा ॥ उभा ॥ देवा ॥ दिवि ॥ स्पृशा ॥ अश्विना ॥ ता ॥ हवामहे ॥ ॥

युजा प्रातः सवने स्तुतिविषयत्वेन युज्येते इति प्रातर्युजौ अश्विनौ प्रसिधा श्विनौ ॥ तथा प्रातर्युजौ हं सोपासना रूपसमाधेः ॥ उल्लेखतत्र सारे चतुर्थे प्रातर्योगो महान्यमिति ॥ तद्विषयत्वादिष्णुरूपे अप्युपयोगाय योरुपेक्षोपचारात् प्रातर्युजा इत्युच्यते ॥ अश्विनौ अश्विना यजरी रिष इत्येवोक्तं मित्रुक्त्या विष्णु रूपविरोधो विवो धय ॥ सर्वदा विबुधा विवर्तमानो प्रार्थयन्ते नित्यावत् ॥ ता विह अस्य सोमस्य पीतये आगच्छतां ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ यो अश्विनो उचो देवो ॥ सुरथा ॥ शोभन नद्यौ ॥ रथि तमा अतिरायेन रथिनौ ॥ दिवि स्पृशा ॥ दिवि स्वर्गे वर्तमानौ ॥ तां तौ ॥ हवामहे ॥ आख्यामः ॥ ॥ २॥ ॥ तृतीये सूत्रे प्रथमे वर्गे द्वितीया च ॥ ॥

तृतीया ॥ हे अश्विनो या वां युवयोः सर्वे धिनी मधुमती स्वा दुह कारिणी स्रुतावती स्रुताविदवाणी तदतीतस्तुता कशा अश्विनो दिनी तथा
 अस्मदीये यज्ञं यज्ञं संबधिषुत सोमा दिवस्तु मिमिक्षतं स्पृशतं मिक्षस्पर्शने शुचिकरणं लोह ॥ यदमिह स्पृशेन्न इत्यतः स्वार्थिके स
 नंतस्पर्श ॥ ३॥ ॥ अनुयो ॥ अश्विनो सोमिनो यजमानस्य गृहे ॥ द्वितीया र्थे सप्तमी ॥ गृहे ॥ रथे न गच्छथः आगच्छथः ॥ तत वां युवयोः दूतके
 नास्ति दूर्न न हि वस्मादा गच्छते ॥ ४॥ ॥ पंचमी ॥ हिरण्येत्यादि च तस्यः आदित्याः ॥ अहं हिरण्यपाणिं ॥ हितं चरमणीयं च हितताडमणी
 यं च हिरण्यवर्णात्वादा हिरण्यं ॥ लक्षणया पाणिशब्दोक्तं सर्वावयवोपेतं रूपं यस्य तं ॥ हितशब्दस्य हिरादेशः ॥ रमेण्येक ॥ अनुनासिक
 लोपः निडुक्तत्वात् ॥ सवितारं जगत्स सवितृ हहेतुना सवितराद्योक्तं ॥ पू ॥ प्राणि प्रसव इत्यतः तनूत्तृवा ॥ उतयेन स्तार्थ उपकृते
 यो वां कशा मधुमुखश्चिना स्रुतावती ॥ तया युजं मिमिक्षतं ॥ नहि वामस्ति दूतके यन्ना रथे न गच्छथः ॥ अश्विना सोमिनो गृहे ॥
 हिरण्यपाणि मृतये सवितारमुपकृते ॥ सचेती देवता पुदं ॥ ४॥ अपां नपातं मवसे सवितारमुपस्तुहि ॥ तस्य व्रतान् भूमि ॥
 ॥ या वां कशा मधुमती ॥ अश्विना स्रुतावती ॥ तथा ॥ यज्ञं मिमिक्षतं ॥ नहि वां ॥ अस्ति दूतके ॥ यत्र रथेन ॥
 गच्छथः ॥ अश्विना सोमिनः ॥ गृहे ॥ हिरण्यपाणिं ॥ उतये ॥ सवितारं ॥ उप ॥ रथे ॥ सः ॥ चेत्ता देवता ॥ पदं ॥ ४॥ ॥
 अपां नपातं ॥ अवसे ॥ सवितारं ॥ उप ॥ स्तुहि ॥ तस्य ॥ व्रतानि ॥ उरमसि ॥ ॥

आरूपा मि ॥ कुतः ॥ सः सवितार पदं स्व रूपं स्वस्यान्यस्य च चेत्ता ॥ चिती संज्ञाने तनू ॥ एवं देवता देवः ॥ अन्ये तु देवता भासाः ॥ यदा
 भावे तत्प्रसयः ॥ देवस्य भावो देवता ॥ देवराजस्य प्रवृत्ति मिमितं कीडादिगुण जातं ॥ स एव तदधि न मेक गुण गुण्यभेदस्य उभ
 यव्यपदेवा दिति भक्तिपादीयाधिकरणे सिद्धत्वात् ॥ सिद्धसवितारियथा योगं राक्षोर्धो ज्ञेयः ॥ ५॥ ॥ तृतीये सूक्ते प्रथमो वर्गः ॥
 ॥ द्वितीय वर्गे आद्या ॥ हे होतः अपां नपातं ॥ अस्माज्जात पृथ्यात्मक देह हने व्यक्ततया अपां पोत्रेन अपां नपातं सवितारं ॥ अपां
 काये ब्रह्मोदेवने जाततया अपां पोत्रेन अपां नपातं सूर्यं च अवसे रक्षार्थं उपस्तुहि ॥ कुतः ॥ तस्य सवितुः हने न वेत्तव्रतानि क
 मणि उरमसि सर्व वयं कामयामहे ॥ वराकांतो ॥ गृहेत्येति संप्रसाचणं ॥ ॥ १॥ ॥

पंचमी ॥ हे वृषवः मदासः मदाहेतवः इंदवः सोमाः मधुसुता इंद्रेण सह राजभिः दीप्यमाने अश्विनो आदित्ये अश्वः युष्माकं ॥ द्वितीया र्थे वृषी
 युष्माकं समरमत संप्राप्ताः ॥ गेस्तु गतो ॥ लुडात्मने पादि ॥ उप ॥ पा लोपसादेशो ह्योदसो ॥ ५॥ ॥ अश्वि सुक्ते प्रथमो वर्गः ॥ १॥ ॥
 द्वितीय वर्गे आद्या ॥ उत अन्य च वृषवः स्यंतं पूर्वकृते जीर्ण मेकमेव चमसं पुनः नवान् नूतना न चतुरश्व मसान् अकर्त्त अकुर्वन् ॥ एवं ह्यु
 देवस्य निष्कृते शिरःपण मकृत ॥ अये भावो देवैः प्रेषितोऽग्निः ॥ वृष्टा च वृष्टना हतु ॥ इममेकं जीर्ण मेकं चमसं नवाने तस्य माणाश्चतुरश्व म
 सान् कुतुतेति ॥ तेऽनुन ॥ दीवा जीणिवाक रिष्यामश्च हारो दुष्करा इति ॥ पुन आग्निना वृष्टा च निषं धेकृते स्तोत्रं ॥ द्विजिकरणं परिसृज्य
 संवो मदीसो अग्नते द्रेण च मुलुहता ॥ आदित्ये सिंश्चराजीभिः ॥ १॥ ॥ उत स्यं चमसं नवान् वृष्टा देवस्य निष्कृते ॥ अकर्त्त
 चतुरः पुनः ॥ ते नो नतानि धत्त न ॥ त्रिरासा हानि सुन्वते ॥ एकमेकं सुतास्तिभिः ॥ अधारयंत वन्धय ॥ अभजंत सुकृत्य
 या ॥ भागं देवेषु यज्ञिये ॥ २॥ सू ॥ १॥ ॥ सं ॥ वः ॥ मदासः ॥ अग्नते ॥ इंद्रेण ॥ च ॥ मधुसुता ॥ आदित्ये सिं ॥ च ॥ राज ॥ शिः ॥ १॥
 उत ॥ स्यं ॥ चमसं ॥ नवान् ॥ वृष्टा ॥ देवस्य ॥ निः ॥ कृते ॥ अकर्त्त ॥ चतुरः ॥ पुनरिति ॥ ते ॥ नः ॥ नतानि ॥ धत्त न ॥ त्रिः ॥ आ ॥ साहानि ॥ सुन्वते ॥
 एकः ॥ एकं ॥ सुतास्ति ॥ सिं ॥ अधारयंत ॥ वन्धयः ॥ अभजंत ॥ सु ॥ कृत्यया ॥ भागं ॥ देवेषु ॥ यज्ञियं ॥ २॥ ॥ सू ॥ १॥ ॥ ॥
 चतुर्निर्मिणं च वृष्टा दीनां सुश्रूषणं नैः कृतमिति ॥ १॥ ॥ द्वितीया ॥ य एवं भूता वृषवः तेनः अस्माकं सुन्वते यजमाना यत्रिः त्रिकाले
 क्षपि सासा भिस्तसंख्यानि ॥ स्वार्थिको त्राण प्रत्ययः ॥ नतानि चतुर्वेदेति हासपुराणपंचरात्राख्यानि गायत्र्यादिसप्तछंदसि वा ॥ दे
 वतांतरपक्षे तु ॥ चक्रं रथो मणि सार्या निधिरभोगजस्तथा ॥ एतानि सप्त नतानि पूर्वेषां च कर्त्तव्यं नमित्युक्तं ॥ रत्नानि सुतास्तिभिः प्रशंसो
 तु सिरुणैर्बुक्तं ॥ एकमेकं वा धत्त न प्रयच्छत ॥ तराजस्य तनादेशः ॥ २॥ ॥ तृतीया ॥ जगतो धारक हेन स्वयं स्वरुतेन वन्तिनामानः ॥ धातुना म
 निकार्थता इह तिन वधुस्यर्थः ॥ वृषवः सुकृत्यया सुकर्मणा देवेषु देवानां मध्ये भूता यज्ञियं भागं यज्ञार्हं भागं अभजंत अभजन् ॥ अधारय
 त अधारयन् ॥ प्राप्ते यज्ञभागे अविच्छिन्नं यथा भवति तथा धत्त वन्त इत्यर्थः ॥ कालानरे स्तिुरी कृतवन्त इति फलितोर्थः ॥ ॥ ३॥ ॥
 अश्वि सु द्वितीया वर्गः ॥ ॥ २॥ ॥ सू ॥ १॥ ॥ ॥

तृतीये आद्या ॥ अखिन्नपत्राः निरंतरोपेतताटे कारव्यकणाभरणः ॥ अवैधव्यहेतुनानित्यसोमोगल्योपेताः ॥ नृपतीः नृपत्यः ॥ न
रोदेवाः प्रधानपुरुषतानेषांपत्यः ॥ नृणां पालयितृत्वाद्वास्त्रीवाद्वा विष्णोः स्त्रीति नवः तद्रार्थाश्च ॥ देवीः देव्यः ॥ अवसारक्षणकर्त्री
प्राणेन सार्कमहः महतः सर्वोत्तमस्पर्शः शर्मणा ॥ तत्तं बंधिमोक्षादिसुरवंदतेतियावत् ॥ नः अस्मान् अभि अभितः सचंतां न क्षंतु
सचनक्षणे ॥ ११ ॥ ॥ द्वितीया ॥ अहं इंद्राणीं इंद्रस्य पत्नी वसुणानी वसुणपत्नी आग्नायी अग्नेः पत्नी च सोमपीतये सोमपानाय स्व
स्तये सोमपीतया ॥ स्मभ्यं संत न सोरवं दानुमिति यावत् ॥ इहा पश्ये ॥ इंद्रवपक्षेतु स्वामि त्वे नं द्रादि सै बंधिनी मिति वा पालकतया
इंद्रादिपत्नी ते न वा इंद्राण्यादि राब्देः स्त्रीतनवो ग्राह्याः ॥ पुंयोगादोख्यायामिति उक्ते ॥ इंद्रवसुणभवरारवतु इम उहिमानप्ययवयवन

अभि नो देवी न वसा मरुः शर्मणा नृपतीः ॥ अखिन्नपत्राः सचंतां ॥ इंद्राणीं मुपश्ये वसुणानीं स्वस्तये ॥ आग्नायीं
सोमपीतये ॥ मही द्यौः पृथिवी च न इमं यत्तं मिमिक्षतां ॥ पिपृतां नो भरीमभिः ॥ ॥ अभि नः देवीः अव
सा मरुः शर्मणा ॥ नृपत्नीः ॥ अखिन्न पत्राः सचंतां ॥ इह इंद्राणीं ॥ उपश्ये ॥ वसुणानीं ॥ स्वस्तये ॥ अग्ना
यीं ॥ सोम पीतये ॥ मही ॥ द्यौः ॥ पृथिवी ॥ च ॥ नः ॥ इमं ॥ यत्तं ॥ मिमिक्षतां ॥ पिपृतां ॥ नः ॥ भरीमभिः ॥ ॥

मातुलानार्याणामानुगिति आनुगागमे इंद्राणीं त्यादिनूपं ॥ वृषा कप्यग्नि कुशित कुशीष्टाना मुदा त इति अग्नि राब्दस्य पैजा
देशे अग्नायीति रूपं ध्येयं ॥ २॥ ॥ तृतीया ॥ मही महती द्यौः पृथिवी विष्णोः स्त्री नृपवा श्रीभूमी वासु पृथिवी लोकाभिमानि
न्योनः अस्मदीयं इमं यत्तं मिमिक्षतां स्पर्शतां ॥ आगच्छतां ॥ आगत्य च भरीमभिः ॥ भूजोभावे इमं प्रत्ययो गुणश्च ॥ भरणे नः
अस्मात् पिपृतां पानयेतां ॥ दुःखेभ्य इति शेषः ॥ पृपालनपूरणयोर्लटि अंतर्णीति निबृ ॥ ३॥ ॥

द्वितीया ॥ वयं चित्रस्य राधसः उत्तमसिंहे रूपस्य वसोः वसुनः विभक्तारं सदा विभज्य दातारं यस्य यथा वसो गये न सैता वनोदा
 ताने नृचक्षसं नृणां जीवानां दृष्टारं अशेषपुण्यपापादि विरोधेः सह जीव चैतन्यसाक्षिणं चक्षिणोऽमुनः सवितारं हवामहे आ
 हवामः ॥ ३॥ ॥ तृतीया ॥ हे सखायः नृविजः आभस्मत्समीपमागत्य निषीदत कुतः नु इदानीनः अस्माकं असीष्टस्य दाता स
 विता स्तोम्यः स्तोतव्यः यः सः सविता राधो सिंहेः शुभनि अंजसा चोभयति शुभं शुभशोभाय इत्युक्ते ॥ ३॥ ॥ चतुर्थी ॥
 यथा प्रतीता एवेतः परं देवताः ज्ञेयाः हे अग्ने उवाची यज्ञागमनं कामयमाना देवानां पितृवात्पत्नीत्युक्ताः हरिस्त्रीतनूः पत्युनो
 यज्ञसंयोग इति नृनां श्रिते देवपत्नीश्च प्रागुक्तं निउक्त्वा त्वष्टारं हरिं प्रसिद्धं त्वष्टारं च सोमपीतये इहोपावह यज्ञे संनिहितान्कुर्वित्य
 विभक्तारं हवामहे वसोऽश्विचस्पराधसः सवितारं नृचक्षसं ॥ सरवायु आनिषीदत सविता स्तोम्यो नृमः दाताराधो सिंहेः जति ॥
 अग्ने पत्नी इहावह देवानां मुशतीनुप त्वष्टारं सोमपीतये ॥ आग्ना अग्न इहावसे होत्राय विष्टभारती वरूची धिषणा वह ॥ ५॥ ॥
 विभक्तारं हवामहे वसोः चित्रस्य राधसः सवितारं नृचक्षसं ॥ सरवायुः आनिषीदत सविता स्तोम्यः नृ
 नः दाता राधांसि शुभनि ॥ अग्ने पत्नी इहावह देवानां उवाची उप त्वष्टारं सोमपीतये ॥ आग्नाः
 अग्ने इहावसे होत्राय विष्टभारती वरूची धिषणा वह ॥ ५॥ ॥ ॥ ५॥
 र्थः ॥ ५॥ ॥ पंचमी ॥ हे यविष्टयुवन् अग्ने अधि यज्ञे गृणीहि न इत्युक्ते ॥ भगवदीयस्त्रीतनूः नदीश्च होत्रो आहूयमान
 तादाहानमं ग्राभिमानि वाहा होत्रे त्युक्ताः ॥ के अवाय इत्यनः कर्मणि कर्णे च प्रत्ययः ॥ संप्रसारणं च बहुलं ग्रहणात् वरूची वरणीय
 ता जगतस्त्राणां च वरूचीत्युक्ताः ॥ वृणातेः कर्मण्युकारः ॥ शयनेष्टप्रत्ययः ॥ रितात्किप् वरूचसात्री च वरूचीतां धिषणां बुधिसंरूपिणी
 सर्वबुधिरैका सर्वबुध्यभिमानिनी च भारती भरतस्य बायोः स्वामित्वसंबंधात् स्त्रीत्वसंबंधाद्भारतीत्युक्तो विष्टोः स्त्रीतनू भारतीदेवी
 च धिषणा मित्यस्योक्तं निमित्ताभ्यां श्रीदेवीमिति वाच्यः ॥ अवसे अस्मै द्रक्षणा य इह यज्ञे आवह भोजनं नतत्वात् अतिगुहादिति
 यावत् भवनो वायुः तनोतेः कर्मणि उः ॥ ५॥ ॥ तृतीये सूक्ते द्वितीयावर्गः ॥ ३॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ ॥

नितु क्ता

द्वितीया ॥ विष्णुर्भगवान् इदं विश्वं विचक्रमेविकांतवान् । कथं भवेत्तथापदं निरुधे । तदा अस्मज्जगत्पतेः पांसुरे पांसवोरेणवः पांसु
 स्वभिमानि देवाः रमन्ते ॥ इति पांसुरः पादः तस्मिन् रमेरधिकरणे उ । इदं विश्वं समूहं । पांसु वत्पतिष्ठति मिति यावत् ॥ ॥ ३॥ ॥
 तृतीया ॥ अदाभ्यः अस्तं तनीयः । अनिवारणीय इति यावत् । आसु युवपिरपिलपित्रपि च मश्नति तृतीया ध्याया उपपादीयस्वेव
 हलोर्ण्यदिति पत्यकरणगते अनुक्तं समुच्चयार्थं श्वकार इत्युक्तादाभ्य इति नानुक्ते र्भे धातुष पठितस्यापि चुरादौ बहुलमेत
 निररीनमिति वचनात् शिष्टप्रयोगाच्च क्षपयति बुधयति अवधारयतीत्यादिवत् धातुत्वं दृष्टव्यमिति मंजरीमुक्तेः । अतो च दंसेण्य
 प्रत्ययो ध्येयः ॥ पोरनुपधादिनिर्दंसेण्यदिति टीकापाठो लेखनदोषमूलः । यद्वा टीकायां मिति राद्देहेतुर्थः ॥ पवर्गोतादकारोप

इदं विष्णुर्विचक्रमेत्त्रेधा निर्दधे पदं । समूहमस्य पांसुरे ॥ त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदा
 भ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ ॥ इदं विष्णुः । विचक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदं । सं । उक्तं । अस्य ।
 पांसुरे ॥ त्रीणि । पदा । विचक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ ॥

धातुधातोर्यत्प्रत्ययो भवतीति विधानात् हेतोरेह दंसेण्यनुपधात्वाभावात् यत्प्रत्यया प्रासौ रहलोर्ण्यदिति पत्यप्रत्यय इति सक्ति
 प्रायो ध्येयः ॥ बहुल्यहणादुपधालोपः । अत उपधाया इति बुधेः ॥ विष्णुः त्रीणि पदा सर्वाणि विविधानि पदानि स्वर्पाणि
 वेदाख्यानि अतीतानागतवर्तमानका लारख्यानि सत्वरजस्तमोगुणारख्यानि भूलोकभुवर्लोकस्वर्लोककारव्यानि देवमानुषदा
 नवर्णजीवाख्यानि चेतनाचेतनमिश्ररूपश्रीभुक्तघटादिसालकदेहाख्यानि च गोपाः रक्षकः सन् । रक्षकत्वेनेति यावत् ॥
 उपलक्षणं । स्वर्गहृदिनाचेत्यपि ध्येयं । विचक्रमे अकांतः । एत एव महाभाहा ल्यो विष्णुः अतः कारणात् धर्माणि धृजौ
 मनिन् । गुणः । जगताधारकान्वाद्यादीन् धारयन् । वर्तन इति शेषः ॥ ३॥ ॥ एतत्पुटपयति राघवे इति धृत्वा सुगथं

Dr. Prasad, J. Govt. Sanskrit University, Hyderabad (Karnataka) 1902. Digitized by eGangotri

जरी लिखिता ॥ तदुत्तरं तस्मात्ताभा द्विदरहली श्रीनिवासायं कृता लिख्यते ॥ ॥ श्रीरुभमस्तु ॥ हरिः ॥ ॥ ३॥
 विष्णोः कर्माणीति ॥ हेतनाभ्यः पस्पृशे ॥ स्पृशाज्ञातदशाविति धातुः ॥ प्रत्यक्षायोग्यस्यार्थस्य दर्शने स्पृश
 धातुः प्रवर्तत इति न दर्थः ॥ तथा च यः प्राक्तेरदृश्य एव भगवान् योगिभिर्द्रव्यावभूव ॥ यश्च दृश्य सुख्य प्रा
 णस्य ॥ त्वयो दं द्रयुजावयमि तस्यां भुवि दं द्रशदृश्य प्राणे प्रयोग दर्शनान् ॥ युज्य सर्वदा योगार्हः ॥ सदा तेन स
 त्तुतः ॥ विष्णुप्राणयोर्नित्ययोगे स्य कस्मिन् बहुमुक्तांते उक्तांते भविष्यामीत्यादिभ्रुति शिष्यत्वाद् ॥ अत एव सरवा
 ॥ विष्णोः कर्माणि पश्यत एतौ व्रतानि पस्पृशे ॥ इदं स्पृशुज्यः सरवा ॥ विष्णोः कर्माणि ॥ चर्यत ॥ यतः ॥

॥ व्रतानि ॥ पस्पृशे ॥ इदं स्पृशुज्यः ॥ सरवा ॥ ॥ ॥

यतो विष्णोर्व्रतानि अशेषप्राणिकर्माणि जानातीति शेषः ॥ तस्य विष्णोः कर्माणि पश्यत ॥ जानीयात् यतो येभ्यश्च वि
 ष्णुकर्मस्थो व्रतानि अशेषप्राणिकर्माणि जानातीति ॥ तादृशानि अशेषप्राणिकर्मजनकत्वमहिमा विशिष्टानि वि
 ष्णोः कर्माणि क्रियाः पश्यतीति वाच्यं ॥ अशेषप्राणिजनकत्वरूपो अशेषप्राणिजनकवर्मवत्त्वरूपेव विष्णो
 र्माहात्म्यमनुपलभवाचितमिति शंकापरिहाराय पस्पृश इत्युक्तमिति द्रष्टव्यं ॥ प्राकृतानामनुपलभ्योपि योगिभि
 र्द्रव्यमानत्वाद्देव ॥ ॥ पञ्चमोऽंश इति साधना ॥

मरत्येतपिति॥तत्रोमरत्त्वतीयः॥इन्द्रस्यापिमरुदेतर्वाचा॥अतएवैन्द्रज्येष्ठामरुदणाइतिवक्ष्यति
जलोज्जरीतइतितकारस्यदकाररूपजस्त्वानाश्रयणनमरुत्वेतमित्युक्तं॥तदथाचमरत्वेतमरुदेत
मरुभिः सहितेइंद्रो सोमपीतयेआहवोहमे॥आहृतश्चैंद्रोहरिः॥प्रसिद्धश्चगणनमरुदणनस
मरुत्वेतहवामहेइंद्रमासामपीतये॥सुजर्गणनतेपतु॥इंद्रज्येष्ठामरुदणादेवांसुप्रपरा
तयः॥विश्वेममश्रुताहवै॥७॥मरुत्वेतहवामहेइंद्रोआसाऽपीतये॥सुजर्गणन॥तैप
तु॥इंद्रअज्येष्ठाऽमरुतऽगणाऽदेवासऽप्रपरातयः॥विश्वेममश्रुताहवै॥७॥ ॥४॥
जुहसहुतपतुत्पत्ता॥७॥इंद्रज्येष्ठाइति॥हेइंद्रज्येष्ठाइंद्रश्रेष्ठोयेषांतेइंद्रज्येष्ठाऽप्रपरातयऽपुपपु
ष्टोपुष्टिऽमरुत्वेतथाचपुष्टत्वापुष्टाविष्णुऽसं गतिऽमित्रेययोतेपुष्टरातयामरुदणाऽमरुतो
णाऽमरुदणाः॥सत्यसत्येकाहितेइतिबहुवचनैदवासऽदेवांसंविश्वेममश्रुताहवै॥इंद्र
स्वात्मादेतारोदितिपुत्रेकामयतीतिमित्रेवरेतीतिअतवेनीनात्वात्सचारीसन्नागत्यतच्छ्रेयोधिद्रान्वषीत
अकरात्॥यस्यातस्याः कदाचिदुतच्छिद्रमालोक्यगहीतयन्नइंद्रोयोगमापयतइतदरेप्रविष्टऽसन् एकगदमे
ददेसत्यधाधिनत॥एकैकमीपुनः सत्यधाधिनत॥एवेसत्यसत्यकाः सतेऽएकानपेचाऽसीस्याकाः सर्वेनाःते
चरुतिप्रसन्नेनेद्रेणरोदनमाकुरुतेत्यक्तत्वात्मरुतइत्युच्यते॥तच्चइंद्रानुयतेणमातृजातिप्रयुक्ताकरस्वभावम
पहायेदणदेवत्वेनस्वात्मसायं नीनाः सोमपाइतिषष्टस्वचभगवतइतिहससश्रवाभरुदणाइतिवदुवचनयुक्तमि

सुतगीतये

॥तीव्राः सोमास इति॥चतुर्विंशत्युचमिदंमुक्तं॥तत्राद्याऽश्रुवायव्या॥अत्रयच्छ्रेष्ठार्थाहार्यः॥हवायोयमेतीव्राः
तिग्माः आश्रुत्वाकार्यकारिणावोर्यचैतइतियावत्॥आशीर्वतः आशीर्यस्याशस्यमानार्थः स्तुतः स्तनसहसा
ध्यसाध्यधनभाववर्तः यजमानेष्टयाधकाइतियावत्॥सुताः अभिष्टुताः सोमासः सोमाः सति॥तान्प्रतिस्थिता
नप्रतिस्थितनामकान्॥यद्वाप्रकर्षणाभिमुख्यनस्तिताः प्रतिस्थितास्तान्त्वदपिमुरवाभितियावत्॥ये
तादृशास्त्रयागहि॥आगध॥आगत्यपिबच॥७॥१॥उभादेवाविति॥हेरोदेवायव्यो॥उभा॥उभो॥देवा
तीव्राः सोमासुआगेष्टाशीर्वतः सुताऽमावायानास्तितासिवाउभादेवादिविष्णुर्देवायव्यो
महे॥अस्यसोमस्यपीतये॥तीव्राः सोमासः आगहि॥आशीर्वतः सुताः उमावायेइति॥तान्प्र
स्थितान्पिब॥१॥उभादेवादिविष्णुः॥इंद्रवायुहवामहे॥अस्यसोमस्यपीतये॥७॥ ॥४॥
दिविष्णुनादिविष्णुर्देवो॥दिवीक्रीडेत्यादिधोतोर्ध्वस्यथकव्यगस्यथस्वबादीव्यतेषोऽशितिरपि॥उभयथापिज्ञानवान
कं॥विषयसत्तुमचेये॥देवशब्दसन्निधानसामर्थ्याच्चदेवानांमध्यमेऽतिलभ्यते॥तथाचसर्वदेवानांमध्य
दिविज्ञानविषयसंबन्धीतइतिदिविष्णुर्देवानांमध्यमेऽतिलभ्यते॥निर्धारणसामर्थ्यादाधिकज्ञाना
वितिलभ्यते॥एतादृशोइंद्रवायुवयमस्यसोमस्यपीतयेहवामहे॥ ॥४॥ ॥७॥ ॥४॥ ॥१॥

इंद्रवायु इति॥ मनोजुवामनोजुवो॥ नुवतिरत्र प्रेरणार्थः॥ वेगतर्थश्च॥ मनः प्रेरको मनोवेगिनो
वा॥ वियस्यती॥ अतएव सहश्राद्धा सहश्राद्धो॥ सहश्रुताष्टोपरिमितवाची॥ अक्षशब्देन
नज्जन्यः साक्षात्कारो लक्ष्यते॥ तथा च बहुज्ञानो पूर्णज्ञानावित्यर्थः॥ एतादृशा विद्रवायु
विप्रामेधा विनः॥ उत्तयेरक्षायै हवतो आह्वयति॥ ७॥ मित्रैव यमिति॥ त्वो मे त्रावरण

॥ इंद्रवायु मे नो जवा विप्रो हवत उत्तये॥ सहश्राद्धा वियस्यती॥ इंद्रवायु इति॥ मनः
॥ जवा॥ विप्रः॥ हवत उत्तये॥ सहश्रुता अक्षा॥ वियः॥ यती इति॥ ७॥ मित्रैव यमेवा
महोत्तरं सोमपीतये॥ जज्ञाना प्रतदक्षसा॥ ७॥ मित्रैव यो हवामहे॥ वरणी॥ सोमः पी
तये॥ जज्ञाना॥ एतदक्षसा॥ ७॥

वयं मित्रवरणे च सोमपीतये हवामहे॥ यो आह्वतो जज्ञानो जज्ञानो यज्ञे पुव्यक्तो सीतो च पूतदक्षसो
पूतदक्षो यज्ञमानो याभ्यां तो तथोक्तो॥ ७॥

॥ ७॥

॥ ७॥

॥ ७॥

॥ श्रीः॥ क्रतेयाविति॥ यो सकल वेदावगतव्याज्ज्ञानरूपत्वाद्वास्तुतनपरब्रह्मणा तत्समादित्यावत्॥
कृतवृद्धो तस्मिन्नेव विषये रत्नो ज्ञानादिना अभिरुद्धावितियावत्॥ ज्योतिषप्रकाशमानस्य प्रमाणं
प्रशिक्षस्य तियावत्॥ कृतस्य सत्यस्य॥ सत्यमेव हि प्रमाणप्रशिक्षमेवति॥ पवती विवेककारीतियावत्॥
अहेतुवो परमेश्वरविषयतुयो मित्रावरणारव्यरूपविशेषो कृतेन स्वात्मना कृते स्वस्वरूपविषयमेव कृतो

रुतेन यावत्तु रूधो रुतस्य ज्योतिषस्यती॥ तामित्रावरणाहवो॥ वर्गः॥ वरणः प्राविता र्थ
पैन्मित्रो विश्वो भिरुतिसि॥ करतो नः सुरार्थसः॥ ७॥ क्रतेन यो॥ कृतः रूधो॥ कृतस्य
ज्योतिषप्रकाशपती इति॥ तामित्रावरणाहवो॥ ७॥ वरणः प्राविता॥ अक्षवत्॥ मित्रा विश्वो
सि॥ उतिसि॥ करतो नः सुरार्थसः॥ ७॥

॥ ७॥

॥ ७॥

सकंदास्वस्वरूपज्ञानवेताविति व्याख्येयं॥ ७॥ वरणः प्राविता सवदीति॥ वरुणा विश्वात्सि॥ समस्तात्सिः
उतिसि॥ रक्षणे पाये॥ प्रकर्षणावितारक्षको भवत्॥ भवेत्॥ तयामित्रश्च॥ किंच तो मित्रावरणो नास्मि
सुरार्थसः॥ ज्ञो मनश्चि॥ सिमेतः॥ संसिध्वानीतियावत्॥ करतो॥ कुरतो॥ ७॥

॥ श्रीरामप्रसेन

पिप्राप्य सृष्टिदमस्तस्येति ॥ ७ ॥ जयतामिवेति ॥ हेनर प्रधानपुरुषत्वात् ॥ विश्वेदेवा यत्तदा मरुतमविष्णुं क
 युवाप्रति तत्सर्वार्थमिति यावत् ॥ पूरेयाधन ॥ याथ ॥ तदामरुतयुष्माकैतन्यतु ॥ चिन्तासंयामेजयतामिव ॥ धृष्ट्या
 धृषाप्रामाण्ये ॥ तावप्रधानश्च निर्देशः ॥ ततोभावप्रधानाद्गुणोदाहृतातीयायाः ॥ यवम्यावास्फुपीरुक्तानुमित्या
 दिनायादृश ॥ ततश्च धृष्ट्या उद्देशेन चैरीहृतिप्रवर्तते ॥ युधेजयतीन्धनिर्यथा चैरीत्यवर्तते तेषां सयाभा
 वात् ॥ एवं विष्णुवाचो ॥ सर्वार्थयुष्माकमपि सयाभावात् विष्णुवायुसर्वार्थयुगलमदृश्यादिषां भावतो च
 निरीपचैरीत्यवर्तते इति दृष्टव्यं ॥ ७ ॥ हस्कारादिति ॥ ये सर्वदेवा मरुतमिषां हस्कारात् ओहम्कत्वा गेत्यजति
 जयतामिव तन्यतु मरुतामेति धृष्ट्या ॥ यद्गुणं यातना नरः ॥ हस्कारादिघुतः स्पर्शतो जाता अवंतु न
 मरुतो मूलयतु नः ॥ ७ ॥ जयतां ॥ इवेतन्यतुः ॥ मरुता एति ॥ धृष्ट्या ॥ यत्तद्गुणं ॥ याथानानरः ॥ हस्का
 रात् ॥ विघुतः ॥ परिअतः ॥ जाताः ॥ अवंतु नः ॥ मरुतः ॥ मूलयतु नः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 दोषानिति ॥ परमात्मा स्वेन सह ज्ञानभक्त्यादिगुणान्करोतीति स्कारः ॥ अत्र सहकार इति भाव्ये सहस्य स इति मते
 त्यस्य सत्त्वं ॥ ७ ॥ तथापि हस्कार इति भाव्ये सकारस्थाकारलोपमेगीकृत्य हस्यासोत्कारश्चेति हस्कारो वायुः त
 स्मात् ॥ घुतदीप्तावतिधातोर्विशेषेण घातत इति विघुतः ॥ विशिष्टज्ञानेति यावत् ॥ भारती तस्याश्च स काशो मरिस
 म्यजाताः ॥ यस्मादतो विशिष्टज्ञानमत्वेन च निष्पत्त्या तन् अवंतु ॥ रक्ष्यतु ॥ नो अस्मान्मूलयतु ॥ सुखयेतु ॥ यथापि न
 स्मानवंतु चैसेकेनैवान इत्यनेन पूर्णत्वापुनर्न इति व्यर्थं ॥ तथापि तात्पर्यार्थे पुनर्वचनमिति ज्ञातव्यं ॥ वायुभारतीपुत्रश्च

हतरत्रमिति। हेरुदानवोतीवदानवशीलाः मरुतः सहसा। बलवता बलाभिमानिना चंद्रेण युजा योगवता सरव
 तियावता। सतेति शेषः। विद्यमानेन निमित्तेन शक्येण सहिता इति तात्पर्यं। वृत्रहतेति बाह्यस्य च। अध्यात्मतु चण
 तीति व्युत्पत्त्या सम्यग्ज्ञानावरणरूपत्वाद् वृत्रमज्ञाने अभ्यहितत्वान्मदीये हतनाशयत। किंच दुःशंसः दुःसुशंसने
 दुर्वाक्यं यद्वा दुष्टं शोसाय स्यात्सौ दुःशंसः दुर्वाक्यं न पुमान्नास्माकमाशुत। न शक्नुयात् अज्ञानमुसादयतुं इति।

॥ हतवृत्रैरुदानवैश्च इंद्रेण सहसा युजा मानो दुःशंस इति। विश्वान्देवान् हवामहे मरुतः सोमपीतये
 जुगाहि पृश्निमातरः ॥ ७ ॥ हतवृत्रैरुदानवैश्च इंद्रेण सहसा जुगाहामा नः दुःशंसः शीघ्रतः विश्वा
 न्देवान् हवामहे मरुतः सोमपीतये। उवाच। हि पृश्निमातरः ॥ ७ ॥ वर्गः ॥ १५ ॥ श्री ॥

कोनभवेत् ॥ विश्वान्देवान् नीतः। वैश्वदेवः स्तुचः। वयं विश्वान्देवान् मरुदणां च सोमपीतये हवामहे ॥ कु
 तः हि यस्मात् पृश्निमातरः पृश्निशृणो गोर्धुनाम सुपथ्यते। अतः पृश्निगोरपावावेदाभिमानित्वेन बाष्पपाशुलो
 काभिमानित्वेन घुरपा वा सारती सामातो येषां न पृश्निमातरो विश्वेदाः जुगाः दिव्यमातृसन्तत्वेन मरुतां साम
 योपेतत्वाच्च त्रुभिरप्रसंख्यत्वात् समाह्वयामहे इति संबंधः ॥ भारत्याः कार्यविशेषार्थं गोर्धुत्वे च सामां रिभवं
 दिति रददारण्यके प्रशिखं ॥ दुर्कचतुष्टये ॥ सर्वज्ञा पितुसा देवी विरिचैः सक्तिमत्पि ॥ तद्वदयतामात्मन अविन
 राधर्ममीक्षती। अनाद्यं न तसंबंधमुत्तयोरीपि ज्ञानती। नानासु विप्रशिध्यर्थं सागोसादिकमाव्रजेत् ॥ वृषाणां दिरपतोसे

तसर्वदेवमस्तदुत्तमत्वेन व्यत्यमानत्वाद्गवानपि वायुसारतोपुत्रउच्यते इति द्रष्टव्यं ॥७॥ ॥ आपूर्यन्ति ता
षो षो गायन्ति च ॥ आज्ञेत्यत्र आ अजेति विभागात् ॥ तथा च आ अजेत्यत्र पूर्वस्य सति अजेति सवतीति द्रष्टव्यं ॥ आ
पूर्वन्तित्यत्र तस्योप्याडः अजेति क्रि^पदेयायाः सर्वे च ॥ तथा च आद्येण आरम्भे ताद्येण योरस्मयायस्यासौ
आद्येण तस्यसे बुद्धिर्हे आद्येण पूर्णत्वात् पूर्णत्वेन हेरिचित्रवर्हिषे विचित्रे विचित्रे नानाविधे वर्हिषे बृहद्व्यो पूर्णत्वेन
स्यासौ चित्रवर्हिषे स्तै ब्रह्माणो अस्मान्मिति आ अजसम्यकगुरुत्वेन प्रापय ॥ तथा हि वादेव्याः भारत्याः धरणी
धर्तारो सतारमिति यावत् ॥ वायु च आ अजगुरुत्वेन प्रापय ॥ कं प्रति ॥ कमिव ॥ अद्येण अदर्शने अदर्शनगते ॥
आपूर्ये चित्रवर्हिषे माद्येण धरणी वादेवः ॥ आज्ञानुदेयथापुत्रं ॥ ॥ आपूर्यन्ति चित्रवर्हिषे आद्येण यर
णो देव आ अज्ञाने यथापुत्रं ॥ ॥ साय्ये ॥ ॥ विद्युद्दिशि एजानत्वाद्भारती तस्मिन् विमलसर्वदेवाश्च
रुतोरहस्यताद्गोहरी ततस्तदुत्तमत्वेन पूषा पूर्णत्वेन च सः ॥ आद्येण पूर्णरश्मित्वाद्भजान् चित्रवर्हिषे ॥ ब्रह्माण
चदि गोदेव्याः सतारि वायुमार्गैर्ते यथागते ॥७॥ ॥ ॥ श्रीगमप्रसन्नः ॥
पञ्चो गवादि रूपे यथाग्रहमागमयति तथेत्यर्थः ॥ दर्शते सर्वसाम्यात्तावानुल्लेखः कथं पञ्चसाम्यमिति चेद्यन्नवकाश
आज्ज्ञेयस्य सत्त्वादेव धरणीव इत्येतद्दिनवाक्यतवा व्याख्यातं ॥ यद्वा आज्ञेत्यत्र आ अजेति शाकल्यदृष्टे पदविभ
गानपरित्यागनसपदादित्वादाविव आज्ञेति निडः तमेकमेव पदं तेन वाप्यन्तित्यत्र तस्योप्याडः सर्वे च ॥ तथा च नोऽस्मद
र्थभगवान्वायु च असम्यक् आज्ञादिकाले प्राप्तेवानसि ॥ तथा च तव तादृशपुत्रासादनमस्तन्निमित्तमकातथा च तदु
पदं तापर्यपर्यायसाकं ज्ञानप्राप्तिरिति तावः ॥ अयमेवार्थ उतरस्योक्त्युच्यते इति द्रष्टव्यं ॥ श्रीशङ्कराचार्य स्वयमभ्युत

स्यतराम्यत्कषदे आयोगादस्माकं तत्त्वमुपदेष्टुं ह पूर्वैरुक्तैः काले ब्रह्माणे वायुचक्रानुप्रात्यवासी नैति यात्री
अत एटी कायामादिकालप्रात्यवानसीतिसामान्यगतमिति ज्ञानये ॥७॥ पूषा राजानमिति ॥ अस्मदर्थमेवा
दिकाले ब्रह्माणे वायुचक्रानुप्रात्यवानसीत्कृतमवप्रपद्यते ॥ उक्तरीत्या आधुनिः पूषा भगवान् राजानं जग

पूषा राजानमिति ॥ अस्मदर्थमेवा
गजाने ॥ आधुनि ॥ अहं पश्येत् ॥ गुहाहितं ॥ अविदत् ॥ चित्रवर्हिषं ॥ ॥ भाष्यं ॥ जग
द्राजमविदत् ॥ गवान्कृतं ॥ स्वकुक्षिगूढं ब्रह्माणं ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरामप्रसन्न ॥

द्राजे गुहाहिते स्वहृदगर्होहितं अत एवापगूढं स्वकुक्षिगूढमिति यावत् ॥ उक्तरीत्या चित्रवर्हिषे ब्र
ह्माणं कृतमविदत् ॥ अप्यं विददति यत्तदुक्तरीत्या अस्मदर्थमेवेति भावः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अपोदेवी॥ यत्रेति सत्यमीदृतीयाथ॥ या॥ आपो नो अस्मदीया॥ गाव॥ पिबेति॥ ता
 आपो देवीरहमुपहृये॥ आह्वयामि॥ कस्मात्॥ यतोस्माभि॥ हवि॥ सामान्नादिल॥
 क्षणोऽंघ्रिभ्यो नदीभ्य॥ तादर्थ्ये चतुर्थी॥ तदुद्देशेन कर्त्तव्यं॥ वत्स्यार्थे त्वनन्तरीद्वये
 अपोदेवी रूपं हृये यत्र गाव॥ पिबेति न॥ ॥ सिधुभ्य॥ कर्त्तव्यं हवि॥ ॥ अ
 प॥ देवी॥ उपाह्वये॥ यत्र॥ गाव॥ पिबेति न॥ ॥ सिधुभ्य॥ कर्त्तव्यं॥ हवि॥
 भाष्ये॥ हव्यामिताया॥ पिबेति गावान॥ सर्वथा हवि॥ कार्ये नदीभ्य॥
 शाने सामान्नादिलक्षणो हवि॥ कार्यमस्ति अतस्तद्वृत्ताह कारिष्यामि अन्यथा॥
 वृथा स्यादतस्ता आदावहमुपहृये इत्याशयः॥ यद्वाऽंघ्रिभ्यो नदीभ्य इति पंच
 मी॥ यतो नदीजलेभ्यः सामान्नादिलक्षणो हविर्मिश्रितपक्वकार्यमस्त्यतो देवी रूपं हृये

पा

४७

श्री॥ १॥ रंयेतेरांन्त्रंयं पदं शोऽं यो गां वं अंसां कंतं त्वं मुपदेष्टुं हे पंचमं अंदि कां ले ब्रह्मं णो वं युं चं प्रां तं
 श्री॥ २॥ उतो समस्यमिती॥ उतो पूषा णी प्रति अन्यच्च प्राथ्यते॥ स पूषा इदुभि॥ सोमैः स्तर्पित इति शेषः॥ मर्त्य
 मर्त्ये पटु इन्द्रियाणि युक्तान् अर्थं॥ सेनैरुत्तराणि अनुशेषिष्यत॥ साधयामास॥ चतुषत्॥ चकार च॥
 किमिव गोभिर्वा र्शिर्बुद्धेर्वै नयवयथा साधयति कुर्वेति चतुर्थेऽर्थः॥ अत्र साधयामास यत्कसा
 ॥ ३॥ उतो समस्यमिदुभि॥ षड्युक्तमनुसेषिष्यत॥ गोभिर्येन च र्वयत्॥ वर्गः॥ १०॥
 ॥ ४॥ उतो इति॥ स॥ मर्त्यं॥ इदुभि॥ षट्॥ युक्तान्॥ अनुसेषिष्यत॥ गोभिः॥ यवैना चरु
 ॥ ५॥ षट्॥ १०॥ मर्त्ये सोमैश्च तर्पित॥ साधयामास षड्युक्तानिन्द्रियाणि चकार च॥ सा
 ॥ ६॥ धनेऽंक्तिदाने तु गोभिर्वा र्शिर्यथायवै॥ ॥ भाष्ये॥ ॥ वर्गः॥ १०॥ ॥ ७॥
 धने इन्द्रियाणामर्थज्ञानजननशक्त्या विभावंदानमभिप्रेते॥ करणतु फलोपधानमिति द्रव्यं॥ ए
 वंचयवस्य कार्ष्णि॥ शक्येति क्लृप्तनो कुरजननशक्त्या विभावं सति पश्चात् नो कुरजायता एवमि
 द्रियाणामर्थसेनैरुत्तराणि जानजननशक्त्या विभावं सति पश्चाद्दानमुत्पद्यत इत्यतः सर्वसामतर्पितपूषा

श्रीः अवयव इति ॥ एता अप्यः अत्यापार्थिवाय तेजस वायवीयशनीनरपेतद्रुपा यदार्थोवा अथा
 र्था आग्रहीत्येकापयस्वानग्रसेमाग्न इत्युक्तत्वात् ॥ प्रतीत्यनुसारेण तपयस्वानित्यर्थं च आग्नय
 आप्ययस्वानग्र इत्यस्य श्रुतिसंभवात् ॥ तत्र ययः शृष्ट्या द्वाविंशत्वात् ॥ समाग्न इत्युक्तं सर्व
 देवत्याविधुर्म अस्य देवा इत्युक्तत्वादित्यवधेयो ॥ अचयः अवाशहपर्यायो विनाशः ॥ अतो
 ॥ अवयवीयेत्यचिर्नामयो अचरीयतो ॥ ऐवतीर्मधुना पयः ॥ अवयः ॥ योनिः ॥ अ
 चसिः जामयः ॥ अचरीयतो ॥ ऐवतीः ॥ मधुना पयः ॥ भाः ॥ अवयामातरो ह्यापः
 कारणत्वात् सहोदराः ॥ जगतो जामया यस्मात्सहताभिर्विवर्धते ॥ अधरं कुर्वतो क्षीरं
 वयो जगतो मातरः ॥ पोमात्त्वे च जगत्कारणत्वात् ॥ जामयः ॥ जगतः सहोदराः ॥ भगिन्य इति
 यावत् ॥ पार्थिवादिभागवतु एयात्सकं जगद्ध्यमानं माप्यभागेन सहैव वर्धते इति प्रदिश्यते
 अधरीयतामधरमिच्छतो इच्छया करणमुपलक्ष्यते ॥ अधरीं कुर्वतामिति यावत् ॥ यन्मधुन

यामेवापि प्रऐवतीः ॥ साययः ॥

नमधुना सोमेन सहः पयः क्षीरसोमेक्षीरे च तियावतः ॥ ऐवतीः ॥ पृचीसे प्रष्टव्यं ॥ मेपुताः ॥ अ
 य इति शयः ॥ अचसिः ॥ प्राच्यान्या नद्यः ॥ स्यदते स्वतेभ्यः ॥ पर्वतेभ्यः ॥ प्रत्नीच्यान्या इत्युक्तमार्गेयं
 तिगच्छति ॥ अनानावयव इत्यत्रावडाप्यभता आपानघ इति गम्यते ॥ अचसिर्ग्येतीति वचनादित्य
 अमृयाः उपसूर्यया सिर्वा मूर्यसह ॥ ताना हिन्वत्यधुरी ॥ अमृः ॥ याः ॥ उपसूर्यया
 सिः ॥ वासूर्यः ॥ सह ॥ ताः ॥ नः ॥ हिन्वेति ॥ अधरी ॥ भाः ॥ सपुतायाः ॥ समीपस्थाः
 सूर्यस्य सहिता अपि ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥
 वगेतयो ॥ ॥ ॥ अमृया इति ॥ याः ॥ अमृः ॥ आपः ॥ उपसूर्यसूर्यसमीपे सूर्यसमीपस्थाः ॥ सूर्य
 र्यश्च याभिरभिः ॥ सह वर्धते ॥ ताः ॥ आपो नो अम्मदीये ॥ अधरं हिन्वेतु ॥ हिगता वृथोच
 अधरं प्रतिगच्छतु ॥ फलदानादिना अधरं अभिवृद्धं कुर्वतु च ॥ श्रीः ॥ ॥ श्रीः ॥

स

तासिरागतचेतदुदकेनसोमान्नादिलक्षणं हविर्मिश्रितपक्वं चकारिष्यामीत्याशयः॥७॥
अप्स्वांतरिगितामृतेमरणाभावसाधनेद्रव्यं यदुच्यतक्षीरममुद्रासन्नं देवाहारभूतं
सुधारूपेद्रव्यंतत्तास्वप्नं अतः॥ मध्येऽस्ति तानच सर्वरूपस्यैतानां तासां स्यवतिवाच्यं॥ अ
दृश्यतयास्थितत्वेन योग्यानुपलब्ध्यावादितिसूयचंति॥ यदा अमृतं तास्वप्नं स्तिते
॥ अस्वीतरमृतं यस्मै पुजं मुपायुत प्रदास्तयो॥ देवाः सर्वतु वाजिनः॥ १॥ अयम्॥ अतः
अमृतं॥ अयम्॥ सपत्नी॥ अपो॥ उता प्रदास्तयो॥ देवाः शवतु वाजिनः॥ भाष्ये॥ तास्व
तरदृश्यममृतं स्तिते॥ अपामेव प्रदास्तयो सहायाः सतु नः स्मृताः॥ भाष्ये॥ ॥८॥
कथं तर्हि नापलभ्यत इत्यत उक्तं॥ अंतरिति॥ अतः अतर्हि ते अदृश्यं तननानुपलब्धं वाच्यं॥ अ
पजं रोगानिवर्तकद्रव्यं चास्वर्वास्तिते॥ तासामपामृतं अपामेव प्रदास्तयो वाजिनानां च
लक्षितभागवतो देवाः सच तानः सहाया इति शेषः॥ अपोऽस्मृतिं कुर्वतामस्माकं वाङ्मे
न सादिकं प्रयत्नं इति भावः॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥ श्री॥ ॥८॥

मनः

अप्समेसोम इति॥ सोमो राजा इदं मे अब्रवीत्॥ तर्हि॥ अपस्वेतर्विश्वानि शेषजानि शेष
जानि संतीति॥ किंच विश्व इति तु वे सपूर्णं सखभूमिं अग्निं चाप्येतस्मिन् तमब्रवीत्॥ इत्तादि
भूतां बुनिधानमध्यभूत्वा हरिः सर्वं हरोतिथीं॥ अगाधसंभोगं दधानि सस्मया यावा
उवाग्निना हरिं विचिंत्य इति वचनात्॥ आपश्च विश्वशेषजीर्णविश्वानि शेषजानि यासता
अप्समेसोमो ब्रवीदतर्विश्वानि शेषजा॥ अग्निं च विश्व इति भुवमापश्च विश्वशेष
जीर्ण॥ आपश्चामे॥ सोमो अब्रवीत्॥ अतः विश्वानि॥ शेषजा॥ अग्निं च विश्व
इति भुवत्॥ आपश्च विश्वशेषजीर्ण॥ वर्गः॥ ११॥ तास्यार्थं पुनर्वाक्यं सखायारुहतां
विश्वशेषजीरित्यब्रवीत्॥ यद्वासकलशेषजं रयागवेत्यब्रवीत्॥ अपांसकलरोगावनिर्वर्तकत्वा
दित्या इत्यथा॥ अपस्वोतरमृतमिति पूर्ववत् गुक्तमेवात्र कस्मादुच्यते॥ किंचाप्सु विश्वानि शेष
जानि संतीत्युक्त्वा पुनश्चापश्च विश्वशेषजीरितिकस्मादुच्यते ततः पूर्वोतरवोः अस्यामचिद्वि
तीयचतुर्थषाद्व्यापुनरुक्तिरिति न शोक्नीये॥ तास्यार्थं ज्ञापनार्थत्वात् पूर्वोक्तानुवादेन सोमो ब्रवी

न॥ ११॥

श्री॥ सेमाग्र इति ॥ हे अहं प्रमामो वर्चसा ब्रह्मवर्चसे सज्ज ॥ सेया जया ॥ प्रजया सेतव्य
 च संसृज ॥ आयुषा च संसृज ॥ विद्युरित्यंतर्णा तर्णा जय ॥ अस्य मंडीत पश्यो द्वितीया र्था ॥
 तथा च देवाः अग्न्याद्याः अस्य मणने मां विद्युः विद्वां संकारयेयुः ॥ वडिआदि स्तूपिभिः
 समाग्र चर्चसा सृज्या संप्रजया समा युषा ॥ विद्युर्मै अस्य देवाः इन्द्रो वि
 द्यात्सह क्रुपिभिः ॥ वगां ॥ १२ ॥ सं ॥ मा ॥ अग्नौ ॥ वर्चसा ॥ सृज्या ॥ से ॥ प्रज
 या ॥ से ॥ आयुषा ॥ विद्युः ॥ मे ॥ अस्य ॥ देवाः ॥ इन्द्रो विद्यात् ॥ सह क्रुपिभिः ॥
 कुरुं मां मां पि ॥ विद्वां सं मंदयं सर्वदा सुरा ॥ एतं मां मतिवार्थं स्यादनुजा
 सह स्तित इन्द्रो विद्यात्समा वेदयेत् ॥ विद्वां सं कुर्यादित्यर्थः ॥ अथ वा विद्युरित्यथा स्थि
 तमेव न णिजतं पश्यो च न द्वितीया र्था ॥ तथा च ये देवाः सर्वे विद्युः जानवत इत्यर्थेन्द्रो म
 र्गे विद्यात्समा व्यजानात् ॥ सर्वे क्रुपिभिः सह स्थिताः अस्य मणं तु ममापकारकाः संक्षिप्तार्थः

नैतु वा दि
 तां वर्ग १२

५०

दित प्रमाणोपन्यासार्थं चापुनरुक्तिरिति द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ ११ ॥ ७ ॥ आपः पृणीतेति ॥ हे आपो मघ
 से पजे पृणीत ॥ दत्ता ममतन्वे ॥ अहल्या ये जारंति वत्पश्यर्थे चतुर्थी ॥ इति रस्य ॥ वरुथि गुप्ति
 च पृणीत ॥ यद्वा वरुथि मिते तद्देवजस्य विज्ञापणे ॥ तथा हे आपो ममतन्व वरुथि गुप्ति करभ
 आपः पृणीतं संपजे वरुथं तन्वे मम ज्याक्क सूर्यं दंडे ॥ पटो आपः ॥
 पृणीत ॥ संपजे ॥ वरुथं ॥ तन्वे ॥ ममा ॥ ज्याक्क ॥ च ॥ सूर्यं ॥ दंडे ॥ ४ ॥
 वरुथं गुप्ति रुद्धि द्या ज्यातिर्विष्णु दंडो तथा ॥ सूरि प्राप्यो यतो विष्णुः
 सूर्यं इत्युत्थीयते ॥ पृणदने ॥ ॥ भाव्ये ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ४ ॥
 पजे पृणीतेत्यर्थः ॥ तथा सूरि प्राप्यत्वात् सूर्यं विष्णु दंडे ॥ रत्ने जेत इति एजंतमव्ययं ॥ द्रष्टुं
 यद्वा सूर्यमिति द्वितीया पश्यर्थः ॥ दश इति दशस्य चतुर्थी ॥ तथा च सूर्यस्य दंडो पगदा
 जानाय ज्याक्कथ्या नरुपे ज्ञानं च अंतःकरणशक्तिद्वारा पृणीत ॥ ७ ॥ ॥ श्रीरक्त ॥ ४ ॥

श्री॥ इदमापइति॥ हे आप॥ यत्किंचेदमइदुरितं अस्मादायमापरिवर्तमपि पापं प्रवह
अपनयत॥ किंतयापं यदपि दुद्रोहवा॥ दुद्रोहं हि सायमिति यातो हि साजन्यमित्यर्थः

इदमाप॥ प्रवहत्यत्किंचेदुरितं मइ॥ यद्वाहमसि दुद्रोहयद्वाशु
फुत्तानृते॥ पणो इदं आप॥ प्रावहता यत्किंचा दुद्रोहते॥ मइ॥
यत्किंचा॥ अहं॥ अतिदुद्रोहा यत्किंचा॥ शफाउता॥ अनृते॥ ॥ सायं॥
अस्मिन् पापमाप॥ प्रवहतापिनधा हि साजेता फजैवैवतथैवानृता

संभव॥

यद्वाशफा॥ शफाशु॥ शिश्नार्थकः॥ शफाशु॥ यथा॥ निमित्तसत्यमीचेयं॥ तथाचउ
फनिमित्तसतियथापंतज्जन्त्ययथापंतमेहव्याधिव्यभिचारादिकं॥ उतानृते अनृतच
चनसंभवैतत्सर्वं प्रवहतावाशु॥ उतशु॥ समुच्यते॥ ॥ श्रीराम॥ प्रसे

क

श्री॥ आपोअघेति॥ हे आप॥ अधवयं यस्मादः अन्वचारिषं समगस्महो एकतरत्रवहुवच
नसंभवावादेवैवर्चनं बहुवचनार्थं॥ युष्माकमनुचरा अभूमेति॥ तस्मादसेनसुखेन सम
गस्महि संगतास्मत्तद्वतो अभूमेति यावत्॥ अग्रिं च विष्णुशुभुवमकुंस्तत्सामो गतं

आपोअघात्वाचारिषं पूरसेनसमगस्महि॥ पर्यस्वान् आगहितं
मासः संजवर्चसा॥ ॥ आप॥ अधा॥ अनु॥ अचारिषा॥ रसेनासीअ
गस्महि॥ ययस्वान्॥ अग्रा॥ आगहि॥ तं॥ मा॥ सं॥ संजवर्चसा॥ ॥ सा॥ ॥ र
सेनसंगताश्चस्मायस्मादनुचराहिव॥ ॥ सायं॥ ॥ श्री॥

ब्रवीदिति पूर्वमग्नेरकुंस्तत्त्वेत्तरत्राग्रययस्वानिति विशेषणमुपपद्यते॥ तथाचपय
स्वान् ययस्वेन अग्निः सहिताग्ने आगहि॥ अस्माद्यत्यागश्च आगत्य तपवस्तु च
तमामोवर्चसातेजसा॥ संसृज॥ संयोजय॥ ॥ ॥ श्रीराम॥ कृष्णवेदव्यासेभ्यः

गु

पद्मपक्षयोऽद्वितीयाथो॥ विद्युरित्यथास्तितमेव नानि जेतं॥ तथा च देवा अग्न्याया अ
स्य मे ततमा विद्युः॥ कृपापात्रे जानीयुः॥ ज्ञात्वा च कृपां कुर्युरितियावत्॥ ऋषिभिः
सह स्थित इन्द्रश्च विद्यातू कृपापात्रे जानीयात्॥ ज्ञात्वा च कृपां कुर्यादितियावत्स
र्थः॥ अथ वा देवा अस्य मे उदित मिति शेषः॥ विद्युः अनुजानेतु॥ सम्यग् उदित मे न
नेत्यनुमोदने कुर्वेतु॥ ऋषिभिः सहैन्द्रोऽपि अस्य मे उदितं विद्यात्॥ सम्यग् उदि
त मे न नेत्यनुजानेतु अनुमोदत्वित्यर्थः॥ व्याख्याता मे धार्ति धिदृष्टा क्रुचः॥
अतः परं न्यूनं ऋक्शतित्वमे प्रथम इत्यतः प्राक्तनं युपादात्मा विमोक्षाय दे
वा न्यथ कथं वस्तु च न शनः शोषो ददः शी॥ वामदेव से जके चतुर्थे मंड
ले स्थित्वेनो अग्ने वरुणस्य विद्यातू सत्त्वेनो अग्ने इत्यग्नयं तथा आत्रे य

संज्ञकपचमंडलस्थं शूनश्चिह्नं निदिशतः सहस्रादियेकोचक्रचं शूनः शोषा
 दर्श॥ एवं स्थानांतं स्थक्रकत्रयसाहित्येन शूनः शोपस्य शतचित्त्वमाविरुद्धमि
 ति ज्ञातव्यं॥ नूनं शतसंख्याकक्रमध्येऽपि संहितायां यथाश्रुत एव क्रमो न वि
 विक्षितः किंतु ब्राह्मणोक्त एव तथा हि यद्विधिसत्यसोमपाद्यादिकास्त्रिदश्वि
 नोरपसि च सूक्तायां विमुक्तपाशो वि॥ शूनः शोपमधिकृत्य ब्रीह्यां तमृत्विजं दुयुः
 स्वमेव नो ग्राहः संस्थामधिगच्छेत्पादितत्रचयत्रग्रावेत्यादीनोऽस्फटं परमवगम्यत
 इति द्रष्टव्यं हरिश्चंद्रो राजा पुत्रमलक्षमानो नारदवचनात्पुत्रो जातेन त्वायजामी
 कृत्वा वरुणमुपाधावत् तदनंतरं रोहितो नाम पुत्रो जज्ञे पश्चाद्वरुण आगत्य

मित्रादीनवहोत्तलेनवरइत्यायज्ञं कर्तुमारक्षेत्तत्रयज्ञपत्रभूतोक्तं नृप आनुस
 तयूपेवधोभूतपश्चादात्मविमोक्षाय प्रजापतिपूर्वकानुकस्य नूनमित्यादिकयातु
 ष्ठावेति ब्रह्मणो सत्यमपंचिकायो हरिश्चंद्रो ह वै धर्मस्यैव कौ राजा पुत्र आसत्यादि।
 खंडुषटे केनोक्ता कथा द्रष्टव्या॥ कस्य नूनं कतमस्येति॥ पेचदश च मिदं सूक्तं॥ सप्रजा
 पतिमेव प्रथमं देवतामुपससार कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मित्येतयं चेति ब्रह्मणव
 चनात् प्रजापतये ये ऋक्॥ ७॥ वयं कस्य कृत्र करण इति धातो करोतीति क॥ स्तस्य जगत्
 तु॥ अमृतानां अमरा निजं रादेवा इत्यसिधानात् सराणां मध्यं कतमस्य स्वरवत्तमस्य प
 रानंदतनोरिति यावत्॥ यद्वा अमृतानां मुक्तानां ब्रह्मादीनां सकाशात्॥ अत्र सुरववाची क

ग्राह्ये तेषां मपि गुणानामुपलक्षणार्थः स्वरवादि विषये अस्य धिकस्य विष्णोश्चा नुसद्रं न
 मनूनमिदानीमनामहे॥ मनु अवबोधन इति धातु रत्र यो ग्यता वलादुच्चारण स्मरणा धृत्य
 वर्तता॥ तथा चोच्चराम॥ स्मरामश्चेत्यर्थः॥ यस्य विष्णोनां ममनामहे सक॥ सर्वकर्ता वि
 ष्णुः मध्ये महस्ये देवातो अपरिच्छिन्ना ये अदिते यदा वस्वे डते ततो न अस्मा सथा तथा च
 दिति॥ रवंडिता कालेन न सवतीत्यदिति रवंडिता तस्ये कालतो अपरिच्छिन्ना ये॥ यद्वा
 सर्ववा अतीति तददिते नदितिवमिति श्रुते॥ सर्वा च्ये इदिना ये पुनर्दात॥ दादात तां प्रा
 पयत्वित्येति यावत्॥ इदिना या॥ सर्वगतत्वेन तो सर्वदा प्राप्ता नप्यस्मा वै कुंडादि देवा विशेष
 षस्ति तां ये ददात्वित्यर्थः॥ रायेत पुन॥ नृपृणा ततश्चैव कुंडादि देवा विशेषस्ति तैदि रा प्राप्ता
 नतरं तत्र देव विष्णु मानवतां च देवी इदिना दशैयं पश्येयमित्यर्थः॥ प्राक मध्ये अदितय इति

इति विषयं व्याख्यातं॥ इदानीं परमेश्वरविषयतया व्याख्यायते॥ तथा हि॥ यस्य विष्णो
 देवस्य चारुताममनामहे॥ सकृदो अस्मान्मद्ये महत्ये देशतो अपि विष्णोऽयं अदितं यः।
 कालतो गुणतश्चारवंडिता ये सर्वे वा अतीतिश्रुतेऽसर्वाश्चैवास्वश्रीरूपा यपुनर्दात॥ सर्वग
 तेन सगवसमीपं प्रासातय्य स्मात्वेकुंठादिदेशविशेषस्थितस्वस्त्रीरूपा यददा तिस्र
 यः प्राकपितं मातृं चेत्यत्र मातृमितीति विषयं व्याख्यातं॥ इयमपि परमेश्वरविषयं
 च प्रतिपत्तव्यं॥ तथा हि॥ वैकुंठादिदेशविशेषस्थितश्रीरूपसगवस्त्राप्यनंतं तत्रापि त
 त्रमातृं चेत॥ पिता माता मुहूर्द्धुर्क्षाता पुत्रस्त्वमेव मे इति वचनापि तत्र मातृं च तमेव श्री
 रूपसगवंतं देशयामि यथेष्टं॥ प्रसिद्धप्रजापतिगृहवाच्यचतुर्मुखविषये पीयेत्कुर्या

५३

स

जनितपुत्रस्तनमायजस्वत्याह॥ पश्चाद्वा जानिर्दशश्चैत्यन्मृदुःस्यः स्यादित्यादिना॥
 ताप्रकारेण प्रलोभ्यांते पुत्रमासेत्रयामास॥ तातायं वैमहोत्तामदा त्वया अहेयजाभि
 तिपश्चात्सपुत्रानेकत्वा अरण्यमगात्॥ तंच राजानं वरुणो महोदरव्याधिरूपेण ज
 ग्राह॥ सरोहितो महोदरव्याधिरस्तपितरं श्रुत्वा ग्रामाभिमुखोत्तमिंदः पुरुषरु
 पेणागत्य निवारितवान्॥ एवं वर्षपंचकमरण्यं सरोहितो नित्ये अनेतरं यद्येवैव आगम
 नसमये अज्ञानया परितः स्यात्तीगते मध्यमं पुत्रं नृनः नृपंगवो नृतेन विक्रयाद्ब्रही
 ता अरण्याग्राममागत्य वित्रे प्रायच्छत्॥ अनेतरं स राजा वरुणमुवाच॥ अनेनैवा
 यजा इति॥ पश्चाद्वरुणो सूर्यान्वैवां ह्यणाक्षत्रियादतानेनैव यजस्वत्याह॥ पश्चाद्विश्व

प्रास्यनेतन्तत्रपितन्तदेवंनायायणमातन्तादेवीमहालक्ष्मीचदशेयमित्यर्थः॥ स एनान्
 ह्यगमयतीतिविद्युत्यतिवायेवनयेद्वृत्तनचापनदस्यादिश्रुतिस्मृतिग्राह्येचतुर्मुखस्यैवकु
 णादिस्तितसगवलापकत्वमितिद्रष्टव्यं॥७॥ अग्रेर्वयमिति॥ तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्वेदे
 श्रीः॥ कस्य नूनं कतमस्यामतानामनामहेचातुर्वेदस्यनाम॥ कोनामद्यादितयेपु
 नर्दोषितनेचदशेयमातनेचापदं॥ कस्य॥ नूनं॥ कतमस्या॥ अमताना॥ मनामहे॥
 चानु॥ देवस्य॥ नाम॥ कश्च॥ नश्च॥ मद्या॥ अदितये॥ पुनश्च॥ दाना॥ पितने॥ चंदशेयोमातने
 क्षायं॥ नूनश्चोपाददशातुतनेपुनमृक्कान्ता॥ यथादात्मविमोक्षायुक्तवन्देनात्यथक्पृथक्
 नूनंशतमिहैवान्यच्चतुर्थेपंचमेपिच॥ मंडलेब्राह्मणोक्तस्तुक्रमोत्रापिहृचांसवेत्ता॥ कतुं॥ पु
 नानंदतनामिदानीमनामहेचातुर्विद्याश्चनौसौराणां॥ नामेताश्चदिदिनायेपुनर्दादशेयन्ता

च॥

ख्यायते॥ तथा हि॥ वयं कस्य करोतीति योगेन जगत्कर्तुं को ब्रह्मेति समारब्धा तस्य स्थि-
ताद्दयावाकशब्दाच्चस्य अमृतानां विष्णुना सा स्वसमानं क्रजुव्यतिरिक्तस्वरयस्यत्यादि-
सर्वजीवेश्वरकृतमस्य कवाष्टो न्येषां गुणानामुपलक्षणार्थः॥ सर्वज्ञानादिगुणविषये।
अथ अधिकस्य देवस्य प्रजापतेः श्वतुर्मुखस्य चानुसद्रेनामनूनामिदानीं मनामहे उच्चारय-
मस्म नाम श्व॥ सकः कवाष्टवाच्यश्चतुर्मुखो नो अस्मान्मद्ये अदितये उक्तनिर्वचनाश्रयित-
छष्टवाच्याये इन्द्रिगोये विष्णोर्वचपुनर्दातृदातृतो प्रापयत्विति यावत्॥ लक्ष्मीनां नायण-
योः सर्वगतत्वेन तौ सर्वदा प्राप्ता नप्यस्मात्संगवद्भक्तिस्थानं वैकुण्ठादिपदेन विशेषगता-
श्या लक्ष्मीनां नायणाभ्यां ददात्वित्यर्थः॥ ततश्च वैकुण्ठादिदेशविशेषस्तिलक्ष्मीनां नायण-

नातन्नामकस्य देवस्य नाम दस्यस्य तथा देवानो हविः प्रापकत्वादिना प्रथमस्य मुख्यापत्ती व्यस्य प्रणिश्या
 मन्त्रश्चानुनाममनामहे ॥ सनोमुद्यादित्यादि पूर्ववत् ॥ अत्र क्रुद्धेयपिनामोच्चारणस्मरणदिमात्रस्यैव
 कुंठादिप्राप्तिसाधनत्वस्य प्रमाणविनुत्वात् ॥ इति नुसंधानपूर्वकं कृतस्यैव च कुंठादिप्राप्तिरूपसर्वकामप्रद
 ॥ अथैवं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चानुदेवस्य नाम ॥ सनोमुद्यादित्ये पुनर्दोषितं च दृष्टव्यं
 मातृत्वं च ॥ पदं ॥ अंग्रं ॥ त्रयं ॥ प्रथमस्य ॥ अमृतानां ॥ मनामहे ॥ चानुदेवस्य ॥ नाम ॥ मः ॥ नः
 मः ॥ अदित्य ॥ पुनः ॥ दातु ॥ पितृत्वं च दृष्टव्यं ॥ मातृत्वं च ॥ ॥ साध्यं ॥ तस्यैवान्यद्रूपमन्या रत्न
 यायज्ञेनाहृतं तजामदस्य ॥ सदेवानां प्रथमो नाम तस्य स्मृतं सार्यं सर्वकामप्रदं स्यात् ॥ ॥ साध्यं
 त्वमिति ज्ञातव्यं ॥ ना ॥ मन्त्रश्चानुत्वं मपि अर्थानुसंधानपूर्वकं कृतस्योच्चारणस्य स्मरणस्य वा सर्वकामप्रदत्वेनैति
 ज्ञातव्यं ॥ ॥ श्रीनामचरणवदव्यासाधनतावतानात्मकश्रीलक्ष्मीविकटेश्वरसंज्ञः ॥ श्रीनामायनमः ॥ श्री

अस्तित्वेति ॥ तमस्मिन्नुवाच सविता वै प्रसवानामीशः ॥ तमेवोपधावेति ससीवितानमुपससारसित्वा देवसवितरी
 येन त्वेति ब्राह्मणवचनास्य विज्ञेयं त्वं ॥ सविते सपत्न्यं जगत्कान्ताममीनां तृप्तिदृष्टव्यं ॥ हे सवित ॥ जगत्का
 न्तां त्वेन सवितृवाच्यं देवसदा नित्यं अवन्तु नक्षत्रं ॥ अथैवं हितत्वादात्मानमितिलक्ष्यते ॥ तथा च
 अमित्या देवसवितृरीशानुवायाणां ॥ सदा वक्ष्यामीमहे ॥ पदं ॥ अस्मि ॥ त्वा ॥ देवा ॥ सवित ॥ इ
 शानुवायाणां ॥ सदा ॥ अवन्तु ॥ भागं ॥ इमं ॥ ॥ साध्यं ॥ सविते सपत्न्यं जगत्कान्ताममीनां
 तृप्तिं ॥ वितानां माश्रयेत त्वार्यं हिवर्णीयत ॥ वितृक्त्वा नित्यमात्मानं भागमुपहो ॥ त्वामर्थ
 त्मानं नक्षत्रं नक्षितं तद्रूपप्रयाजनाय तियावत् ॥ अहं वायाणां वरणीयत्वं वायुवाच्यं वायुनां कितानामी
 शानं त्वामिने भागसागां श्रयो द्यागुणास्तपो समुदासागः तरे श्रयोदिगुणसंमिति उपवाकाममि
 महे ॥ अवहन्त ह मित्येकवचनादपि मह इति बहुवचनात् ॥ एकवचनात् ॥ तमिन्नुवाच गतास्मीत्युः ॥ यद्य
 पि अवन्ति तसं बुध्यत रत्नाय त्वामिमं मह इति ॥ अथैवं हितत्वादात्मानमितिलक्ष्यते ॥ तथा च
 यवचनव्यासने व्याख्यात द्रष्टव्यं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीविकटेश्वरः प्रीणातु

साधयोरित्यमिति ॥ साध्यं ॥

यद्विधित इत्याभग इति। हे सवितर्देव विष्णो इत्या इत्यंशुत इदानीं तन प्रकाश एव सर्वदा ग्राहमानः
 ग्राह्यः सूरवाचीः द्विर्वचनमतिग्राह्यार्थः॥ अधिकं सूरवग्राह्यतत्तमत्यतः अने सवतीति।
 ग्राहमानः सूरवाधिक इति यावत्॥ निद इत्यव्ययद्रवत्वोची॥ द्रवत्वचरगता विविक्षितं॥ न
 धाच निदः नदीयमः सत्यलोकादि रूपवह द्रवस्थदरास्था दृष्टाणां हिरण्यगर्भादिषु प्राक्पूर्वः अ
 यश्चिह्नं त इत्याभगः ग्राहमानः पुरोनिदः॥ अदृष्टाहस्तयोर्देवः॥ अयश्चित्ताहिता इत्या
 भगः॥ ग्राहमानः पुरोनिदः॥ अदृष्टः॥ हस्तयोः॥ अदृष्टः॥ भाष्योः॥ योपितपुत्रभगः
 इत्यभूत्ताविकारिचा छगमानः करवाधिकः॥ नदीयसो वेत्तणापि पूर्वादृष्टादिवर्जि
 तः॥ हस्तयोस्तदचदेवत्ववृत्तमनामयः॥ निदोदवीय इति विवृत्ताथं द्वयभिधोः॥ दूरसा
 मीप्यवचनबुद्धिर्वापि महादृष्टोः॥ दयदान्यः सवितर्देवः सवस्वासी भगः हरिः॥ अदृष्टावि
 श्वारिक्तेः स महो हस्तयोर्देवः॥ ७॥

द्वेषः उपलक्षणमेतददृष्टादिदोषवर्जितः॥ एवं सृतो यश्चिह्नोपितभगः पुत्रमैश्वर्यादि रूपभगः

मातरेतच्चदेवः॥ समुक्तानाममृतानामजशामुख्यानां चास्यधिको यस्मिन्वादेः॥ तेनोक्तोसौ॥
 कतमो र्वदितत्वात्संचादिति महती तन्मही च॥ देशानंयातन्महिले गुणोत्तुस्तकालाच्चाकंता।
 स्यचार्वदितत्वे॥ स एव माता च पिता च देवस्तस्मिन्मदासंस्थितस्तत्पुनर्दातुः॥ अतिविश्वेते
 नचैवादितिः स्मः श्रीर्वाग्वासाप्रोक्त एवैक एव॥ गुणाश्च तस्याः श्याधिके कास्तदेवजीवेश्यः
 स्तसोपितहाव्ययोग्यः॥ ददात्वे सो विष्णो वाचं दिशो य प्राप्ता न समानपितो सर्वगत्वा
 तः॥ विनेषदेशप्राप्तितः स्तस्य चासिर्वैकुण्ठादिदेशात्कोहरेः॥ ॥ इदं तु भाष्यं॥ ॥
 अथ मेजरी॥ वानोनेदिष्टस्तमेवोपधावतिमोऽग्रिमुपयसाग्रेवैयं प्रथमस्यामृतानामित्यतः
 र्चतिब्राह्मणोक्तेनियुक्तगायत्री॥ सगवसुहोतुयो यज्ञो ह्यतेजामदग्यस्तदाख्यं अग्निनाम
 कंहनन्यद्रूपमत्रप्रतिपाद्यात इति द्रष्टव्यं॥ वयं अमृतानी देवानो प्रथमस्य मुखस्य अग्रं नलोदि

इतः परं राघवेदुनीर्षी अतिरुच्यते। न हि ते क्षत्रमिसारस्येकत्रिंशत्तमो वा रुणः वरुणमत्राप्यन्वेति। देवरुणमित्रदुवे
 रुसत्रोक्तमिहस्तथा विष्णोनेक्षत्रं प्रजानोक्षतातुहानेऽत्राणैरक्षणी। त्रायतेऽकः। उपपदीतलोपश्च। वयश्च न विमु
 द्वाविशिष्टवाची। चन अप्यर्थः। अमीपराक्षा विशिष्टा अपि युक्ता अपीति यावत्। विः पक्षिपरमात्मनोरित्युक्तं
 सुपणा अपीति वार्थः। नापुंसः वले चनापुः मन्ये चनापुः मनु अवबोधने यु प्रत्ययः। क्रोधस्यागुणत्वान्।
 किंच पतयतः। स्वार्थे णिच्। संसृते तु स ततो जीवन्मुक्ता भवन्। संसृतेऽन्यान् शिष्यभक्तान् पतयतः। उग्र
 नुहिनेक्षत्रं न सहो न मन्यु वयश्चुनामीपुतयत आपुः। तेम आपोः निमिषचरंती नयेवार्तस्य प्रमिन
 यस्वी। नहि। त। क्षत्र। न। सहः। न। मन्यु। वयः। चन। अमीइति। पतयतः। आपुः। न। उमाः। आपः
 अनिःमिषः चरंती। न। ये। वातस्य। प्रःमिनति। अर्च्य।। भाष्य। क्षतात्राणतेवल्सविदचरणेनापुर्मुक्तिग
 येविशिष्टाः। अपि स्वयं संसृतनुसृतः पतयंतोन्यान् शिष्यभक्तानुदारान्। सदाशुभान्याचरंतीपि देवाः अर्च्यवता
 आपइति श्रुतिर्यत्। गंगाद्यावावायुदेवस्य विष्णोः। नुसन्तयेजानते देवसंघाः। वयः सुपणरिति वा। श्रीराम।
 मयतः आचार्य अपीति हेतुमण्याज्वा। तेनापुः। किंच अनिमिषसदाचरंतीः शुभान्याचरेत्। उमाः प्रशिष्टा आपः सर्वदे
 वाः आपो वसर्वा देवता इति श्रुतेः। अभिमानिनयन्यायेन अभिमानिनो देवाः गंगाद्याः नद्यावा। तेक्षत्रादिकनापुः। किंच।
 ये देवसंघाः वातस्य मुरव्यस्य वायो। अर्च्यः। उत्तिपयायार्थः। विष्णोः सकाशादुपति। यद्वा वातस्य विष्णोः अर्च्यः। प्रादुर्भी
 वः प्रमिनति। जानंति। तेपि महाज्ञानानापुः। इति प्रथमसूक्ते द्वितीयवर्ग आघातकः। श्रीरस्तः।

॥ द्वितीया ॥ ॥ इतदक्षो वरुणः। व्याख्यातपदानि। अबुध्रे। बुध्रे अवगमने। किपु। तत्र निषधो अबु
 ध्रे। नः। परनिपातादिच्छादसं। तस्यापि प्रतिषधो अबुध्रे। तृतीयाथे सत्यमी। ज्ञानेन। ज्ञानप्रवे
 वनस्य। वनाय। व्यत्ययात्। वनसंभक्तौ पचाद्यचि स्वात्मानं सेवमानाय। उर्ध्वे। उच्चैः स्तूपे
 । अबुध्रे राजा वरुणः वनस्याध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः। नीचीनां स्वरूपं बुध्रेषां अस्म
 अंतर्निहिताः केतवः स्युः। अबुध्रे राजा वरुणः वनस्याध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः।
 नीचीनां स्वरुः उपरि बुध्रेषां ह्यः। अस्मै इति। अंतः। निः। हिताः केतवः स्युरिति स्युः।
 भाष्य। अबुध्रे प्रकाशतः स्तूपं जतस्वमुच्चैः। स्तूपं स्थानं ददते पूतदक्षो नीचस्थः। अप्युर्ध्व
 गास्तेन तस्त्वुः। नीचाश्च ये मुक्तिगामानुपाद्याः स्तयो बुध्रे नीचलोकः सुरेभ्यः नीचागु
 णा अप्रकाशोऽथैषा नीचोच्चत्वं क्रमशः स्वाविर्चनम्। अस्माकं मन्त्रनिहितानि नित्यं ता
 नानि भूयासुरतो धिकानि। भवस्य ह्यं भवितुं वा भविष्यास्युर्द्विर्ग्रहप्रार्थने वाधिकार्थः।
 ददते। दददने। ददाति। किंच ये नीचीनाः। नीचस्थानस्थाः पुरुषास्तेपि तेन वरुणेन सेविते न हन्तु

नाउपरि दुर्धगाः स्युः स्वर्गस्थस्तु न स्तुः । अत्र भावः स्थादस्य मुक्तिगा बभूवुः अर्धद्वयपिकयते नीचा इत्यत
 उक्तं । बुध एषामिति । एषां स्वर्गं गमिष्यतां । अबुधः । अधो भागनीचलोको द्यावांसः । द्वितीयं बुधः ।
 द्वाधस्तनत्वं परः । एषां मानुषादीनां बुधः । अज्ञानमस्ति देवानामतस्तनीचा इति वा अर्थः । अस्य वरुणस्या
 ज्ञेयं वजीवाः किंचिदपेक्षयानी चीनाः । तर्वा किंचिदपेक्षया उपरि स्तुः । नीचोच्चतावेन स्थिता इति वा
 अर्थः । किं निरवधिकमियत उक्तं । बुध एषामिति । एषां नारतम्यनस्थितानां जीवानां बुधो मूलभूतः कश्चि
 दस्ति विरिच इति वा । तृतीयपादस्यार्थः । तस्य वरुणस्य प्रसादात् । अस्मि । अस्माकं । सुपां सुतु गिमा
 दिना सुपः । इत्यादिना । शेषलोप इति आ इत्यस्य लोपः । अतर्हदये । केतवः । केतुं कर्णं निसृज्योक्त
 हि ज्ञाज्ञानानि निः । हितः । नित्यं निहिता नित्युः । ज्ञानिनो वयं भूयास्म । अत्र स्युरित्यस्य स्युरिति स्युः
 इति द्विरुच्चारणेन यावत्क्षयोपभोगवतोऽपि ज्ञानस्यैव व्यक्त्यर्थः प्रार्थनाद्योतनोपदकाले र्थः ।

विग्रहः तमहस्तयोर्दधौ । पुत्रद्वयपितृ । प्रशिष्यसवितृपक्षे इत्यं योजना । हे सवितः देवयश्चित्तयोपितेभ्यः तव स्वामी इत्यं
 शशमाननिदः पुनः भगवत्पुत्रादिरूपोऽद्वेषो हस्तिमहस्तयोर्दधे इति । निर्विकारत्वस्यैव अधिकत्वहिरेण्यगर्भपूर्व
 त्वोऽश्वयोदीनां विष्णुलिङ्गत्वे च । निर्विकारोक्षरः । रुधः । निरातको जरा मरः । अविश्वो विश्वकर्ता ज्ञो यः परः सोऽसि स्थीयते
 ज्ञानज्ञानः । सुखसुखः । एकानारायण आसीन्न त्रैलोक्यं च शंकरः । तेषां भगवत्प्रविशानि स्वाह । अद्वेषो विष्णुर्नित्यादि
 भगवत्भक्तस्य ते वयमुदशमृतवावसां मूर्धनोऽयं आरसे । पदं । भगवत्भक्तस्य । ते । वयं । उक्तं । असेम । तवा ।
 अवसा । मूर्धनोऽयं । आरसे । ॥ वर्ग १३ ॥ विष्णुभक्तस्य ते रायौ मूर्धनोऽयं रुतमं । तवावसारो विद्यामुचैर
 श्रामितयला एश्वयोदिगुणायस्य भगवत्भक्तपरात्मनः । तस्य ते वितमं श्रामितवरक्षावलाघरः । ॥ वर्ग १३ ॥
 कुवनासि स्थितिज्ञातयौ । ॥ ५॥ भगवत्भक्तस्येति । हे प्रसवितर्देव प्रशिष्यवयं तवावसारदणो नारसे । एकवचनं बहुवचना
 र्थः । आनुभासहे विद्यार्चदोयोऽमिति शेषः । तद्विद्याफलं च भगवत्भक्तस्य भगः । एश्वयोदिगुणा विष्णुः । तस्यैव कस्य तयोः । तत्र
 दृश्यं चर्मयोः । हिरण्यपाणिमृतपसवितारमिति सवितुर्हिरण्यपाणिना केः । प्रशिष्यद्वयस्य दैव्यमानत्वेन तस्यैव चित्वा ने
 तवसे बंधिनो नायः । प्रशिष्याद्वितात्समूर्धनं मूर्धोऽयं गोण्या वृषात्तममाह । तथा चोत्तमं वितमं मोक्षं सुखं उदरे । मउचैर ।
 श्रीमः । भगवत्पुत्रो हस्तवितृ हरेत् तवावसारक्षावलात् । वयं आरसे त्वदीया विद्यामानमाह । ततश्च तत्फलं भगवत्भक्तस्य
 भगः । एश्वयोदिगुणसमूहः । सभक्तमलभार्ययस्य परमात्मनः सत्योक्तः । तस्य ते नायावै दीयमानत्वेन त्वसा बंधिनो नायः
 प्रशिष्याद्वितात्समूर्धनं उतमं वितमं श्रामितवरक्षावलाघरः श्रीमः । ॥ ५॥ श्रीहनुमन्मम ध्यात्मकवाच्यं तर्गतश्रीः ॥

हिराजन्तु शीघ्रतेतव शतं अनन्तानि। सहस्रं पुनः प्रत्येकं अनन्तं ध्याभूतानि। भिषजः। रक्षकश्च गुणयोगात्तज्ज
गद्रक्षासाधनानि सति। अतो मनो उर्वी महती। गभीरा। अगाधरूपा। सुमतिः शोभनमतिः। ते। तव विषयेति
यावत्। सदास्तु। किंच निर्गतिः। नृगंतो निर्गतिर्निषेधे निर्गता नृतिर्ज्ञानयस्मादिति हेतोः। क्षानप्रतिरूपः। निर्वृ

शतं ते राजन् भिषजः सहस्रं मुर्वी गभीरा सुमतिः। स्तु॥ बाधस्वदूरे निर्गतिपरा चैव कथञ्चि।
देनः प्रमुमुग्ध्यस्मत्। शतं ते। राजन्। भिषजः। सहस्रं। उर्वी। गभीरा। सुमतिः। ते। अस्तु
बाधस्व। दूरे। निर्गतिः। परा चैव। कतः। चित्। एनः। प्र। मुमुग्धि। अस्मत्। भाष्य। जगद्रक्षासा
धनान्यप्यनन्तान्यनन्तधा सति पुनस्तवेश। अगाधरूपा महती शुभाचमतिर्ममत्वद्वितये सदा
स्तु। नृतिर्ज्ञानं प्रतिरूपत्वे हेतोर्निर्व्याख्या दुर्मतिदूर एव च। बाधस्वदुर्ज्ञानि जननिरस्य स्वर्गा
त्यराकृत्य च शश्वदेव॥ कृतं च पापं प्रमुमुग्धि मत्तः॥ ॥ भाष्य॥

व्याख्या दुर्मतिदूर एव। परा चैव पराकृत्य। दुर्ज्ञानि जननरके दूरे स्थितेति यावत्। बाधस्व। बाधविलोडकं यः किं ने विलोड
चमया कृतं एतन्निपापं च ज्ञास्मत्। मत्तः प्रमुमुग्धि। प्रमोचय। व्यस्येन प्रस्तु विकर्णलोड। अतर्णीति निचू। ७।

॥ राजा दीप्यमानो वरुणः अन्वेत वै स्वाज्ञानुसारेण । गतो दूतस्तवै नू प्रसय ४ । उ । एव । सदेति शेष ४ । सदेव गम
नायेत्यर्थः । सूर्याय । सूर्यस्य । अनु । विस्तीर्ण । पंथा । पथान् । चकार । किंच । पदे । पादहीनाया । पुरुषाय । प्रतिधा
वा । धावृगतिभ्यो ४ । तवेत्यस्य ४ । पाद ४ । पादौ । अक ४ । अकरोत् । कृजो । वकरणलोप ४ । अपदे । गत्यर्थस्य

उनुहिराज्ञावरुणश्चकार सूर्याय पथानमन्वेतुवा ४ । अपदे पादा प्रतिधातेवेकनुतापवक्ता ॥
हृदयाविचश्चिन्ता । अनु । हि । राजा । वरुण ४ । चकार । सूर्याय । पंथा । अनु । एतेवे । अनु । इति । अपदे ।
पादा । प्रति । धातेवे । अक ४ । उत । अपवक्ता । हृदय ४ । विध ४ । चित् । १५५ । अनुहिराज्ञा रजनाद्राजना ॥
द्वा सूर्याय पथानमसौ चकार । स्वाज्ञानुसारेण सदेव गम्य पादावपादाय च गतवै करोत् । आज्ञा ॥
यविज्ञानमक ४ । संगतुं आत्मानमित्यर्थः । इह । जसोत्क ४ । बुद्धेर्धातुशंकरस्यापि दोषान्वक्ताज्ञानाद्विधेः ॥

पदे ४ । संपदादित्वाभ्यांवेक्किपू । अज्ञाय । पादौ । पदार्थञ् । ज्ञानविज्ञाने । प्रतिधातेवे । परमात्मानगतुं । अकरिति वार्थः
उत । किंच । हृदयविध ४ । हृदये बुद्धिः । तद्विशेषणधत्तइति धाजो विचू । आकारलोपः । चित् । अपि । बुद्धि । धार
कस्यापिशंकरस्य । अपवक्ता । दोषान्वक्ता । तदीयदोषान्ज्ञात्वा शिक्षयतीत्यभिप्रायः ४ । इति तृतीया नक

नृसं० मं० रा०

दि० अ०

तृतीयवर्गे आद्या। हेवरुणायस्मात्तमेव गुणः तत्तस्मात्त्वात्वी ब्रह्मणा वेदवाचा वंदमानः नमनस्तुवंश्च॥
यामि। शरणमिति शेषः। किंच यजमानः। उपलक्षणमेतत्। मदन्यो विद्वान्। हविर्भिः। हविः प्रधानादिभिः
तदेवाशास्ते। त्वच्छरणगमनमेव वाञ्छति। हेवनृणां देव। इह। अस्मासु। अहेलमानः। अवज्ञामकुर्वन्त्वं॥

तत्त्वायामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेलमानो वनृणां हेवो
धुरंशुः। समान आयुः प्रमोदीः। तत्त्वायामि। ब्रह्मणा वंदमानः तत्त्वा आशा
स्ते यजमानः। हविर्भिः। अहेलमानः। वरुणः। इह। बोधि। उतुः। इह। मानः। आयुः।
प्रमोदीः। भाष्यः। एव गुणो यत्त्वमनो ब्रह्मामि सदा शरण्यं शरणं वेदवाचं। नमन्तु।
न्यो यजमानो हविर्भिस्तदाशास्ते। त्वदतिदवदेव। अनिदन्तस्मान्नरमात्रबुध्या संवा
धयोच्चैः स्तुतमस्मदायुः। छेत्सीः।

नरमात्रानियस्माच्छरणं प्रायानि नियावन्। बोधि। संबोधय। बुध्यते। तुहि। दीपजनबुधपूरिताधिव्या
पि। अन्यतरस्यामिति विणिचिषो लुकीनितलोपः। अउभावः। हेभ्युनः। शेषः। श्रातो सीत्यवमादि व
चनकुतु। हेठनुभंस। उरुभिः। पुरैषेः। शस्यत इत्युच्ये। स्तुतानः। आयुः। अस्मदायुः। प्रमोदीः। सुवस्थेयः। मातेसीः।

नृसं० मं० रा०

दि० अ०

हेवरुण। अमीरक्षाः। अमूनिनक्षत्राणि तानि उच्चा नक्षत्राणि अतस्मिन् निहितानि सन्निहितानि। त्वये वेति शेषः। य
ज्ञे तानि नक्षत्राणि त्रयोदशैर्योर्योरे। दिव्यानि। दिवा। कुरुचिन्। कदाचित् एवैर्युग्मप्रतीयुः। प्रतीयेत। रात्रौ नुसदाप्र
तीयते दिवानु कदाचिदेवेत्येतदपि त्वये वेति भावः। वरुणस्य परानन्दतनोऽविष्णोः। तवैव व्रतानि नक्षत्रस्थापना

य

अमीरक्षाः निहितानि उच्चा नक्षत्राणि ददुःश्रे कुहचिन्दिवा। अदध्वा निवरुणस्य व्रतानि विचाक
राचन्द्रमा नक्षत्रमेति॥ १७४॥ अमीरक्षाः। निःहिताः सन्निहितानि उच्चा नक्षत्राणि ददुःश्रे।
कुहचिन्दिवा। रीयुः। अदध्वा निवरुणस्य व्रतानि। विः। चाकशात्। चन्द्रमा नक्षत्रं। एति॥ १७५॥
भाष्यः। रक्षाण्यमी निहितानि त्वये। उच्चा दद्यान्नि रात्रौ न दिवा त्वये वेत्यादीनि कर्माणि
निरोधितानि। पर्यन्तरानन्दतनोस्तवैव चन्द्रो निसृज्यमानस्त्वयेव। संप्रेरितोऽप्य
तिपरे च देवाः। एवं त्वदाज्ञाकरणाः स देवाः॥ १७६॥ ॥ ७॥ पंचमैस्ते द्वितीयो वर्गः।

धुक्तकर्माणि। अदध्वा न्यप्रतिहतानि। किंच चन्द्रमाः चन्द्रे विचाकशात्। चकाशदीप्तो दीपिष्यत्कर्माणि
समस्तपथ्यैरिति वा। वरुणस्यादध्वा निव्रतानि पर्यन्तीति वा। विचाकशात् दीप्यमानः सन् दिवानक्षत्रप्रतिया
तितदपि त्वं। यैवेति उपलक्षणं। चन्द्रादयः सर्वे पितृदाज्ञया ज्ञात्वा त्वमस्मिन् सन्त एव स्वस्वव्यापारानुवर्ति। वर्गः १४।

। तृतीया । त्रिषु द्रुपदेषु । द्रोवक्षस्य पदेषु स्थानेषु । द्रुतपद्यत इति द्रुपदेषु क्रियुः पृथक् पृथक् धनालंभनरूपेषु । तृतीया
 यस्मिन् सती । ते वी । जीवानां द्रवणस्य सारस्य पदानि निमित्तानि द्रुपदानि सत्त्वजस्तमांसि तेषु तर्वा वक्ष्यः श्रुतः
 शेषः । अयमादित्यमादौ स्थितत्वेन हेतुना आदित्यनामानं वनुणा । अव्ययानुसवित्यत्र योगविभागन आदि

श्रुतः शेषो ह्यहं गृहीतारि च्छादित्य द्रुपदेषु वक्ष्यः । अवैतं राजा वनुणः ससृज्या द्विद्वं अदधौ
 विमुमोक्तुपाशान् । श्रुतः शेषः । हि । अहन् । गृहीतः । त्रिषु । आदित्य । द्रुपदेषु । वक्ष्यः । अव । र
 न । राजा । वनुणः । ससृज्यान् । विद्वान् । अदधौ । विमुमोक्तु । पाशान् । सा । श्रुतः शेषो
 ह्यहं गृहीतः । स्थानत्रये विक्रयोद्यैः सुवक्ष्यः । द्रुतप्राप्तानि द्रुपदानि विक्रयोपपेवधः सजपनो
 द्यमश्च । आदित्योसावादिसंख्यः परेशो वारीशतः संस्थितः स्तूयते । श्रुतः शेषो यमिसादिके
 नवारीशोऽपि ह्युपिणा स्तूयमानः । गुणास्त्रयो द्रुपदानीति चोक्ताः द्रव्ययजीवसंघो ह्यत्र । करा
 त्वेन सवस्तु सतेः सः प्रसन्नोऽस्मान् कर्मपाशान् मुमुक्षुः । १७१ १७२ १७३

राहानुसूयः । अहन् । आहयति । वरुणो राजा । एनोऽश्रुतः शेषो अवससृज्यान् । अवस्तु जेत् । प्रागुक्तं पाद्व्यादव
 सृष्टकरोन् । सज विमर्शः । श्रुविकरणं छांदसः । कथं विद्वान् जानन् । अस्मदाहाने । तत्र च प्रसन्नः । अदधः । अप्रतिव
 ह्यः । पाशान् विमुमुक्षुः । अत्रापि बहुलं स दसीति श्रुतः । मोक्षयन्तु । अत्र सूत्रेण सुदुर्लभं । अन्यत्रानवकाशविष्णुसिगानिसति

द्वितीया। हेवरुण। नक्तं रात्रौ। मर्त्यं तदितरत देव ब्रह्मणा वंदमानमिति प्रकृतं त्वदीयमेव स्तोत्रमेव कार्यमि
ति शेषः। आहुः। आर्या इति योज्यं। दिवा। दिवसे च तदेव कार्यमाहुः। किंच हृदं हृदं। हृदि स्थितं इति याव
त्। अणिवृध्य नावठं दसः अप्रयोवा। न्यक्कापनिमितापंचमीवा। हनू अधिष्टायेति। हृदि स्थितं इति क्लृप्तो
र्थः। केतः। ज्ञानरूपः। अयं तव रूपांतरभूतो नारायणः सदैव कां आविचेष्ट। आसम्यावन्ति पश्यस्यपि। चक्षि

तदिन्नर्कतद्दिवा मर्त्यमाहुस्तदयं केतो हृदं आविचेष्ट। श्रुनः श्रेयो यमं हृदं भीतः सोऽस्मान्ना
जावतुणो नृमोक्तु। तत्तु। इत्तु। नक्तं। तत्तु। दिवा। मर्त्यं। आहुः। तत्तु। अयो। केतः। हृदं। आ। वि।
चेष्ट। श्रुनः। शेषः। य। अहं। गभीतः। सः। अस्मान्। राजा। वतुणः। मुमोक्तु। सा० नक्तं दिव
से चैतदेव स्तोत्रं त्वदीयं प्रादुरार्याः सुकार्यं। मर्त्यं केतो ज्ञानरूपो हृदि स्थितो नारायणो वक्तव्यं तं
न्यरूपः। पश्यस्यपीशाय समं हृदं भीतः स नो देवो नो च यत्तु ग्गदुखात्। भाष्यः। १७।

उभयत्रापि प्रयोगात्। एवं स्तुवं नृ। गभीतो हृदं। कर्गहोर्भः छंदसी गहीतो यूपे वक्षः। श्रुनः श्रेयो यं स नृ
त्तु। समारुपति। लऽथे लुऽ। लिपि सिचि हृदं इति च्चुरऽ। आतो लोपः। आहानेन प्रसन्नः। सराजावरु
णो नोऽस्मान्। मुमोक्तु। नो च यत्तु। सा प्रतं नृत्तु रूपां ग्गदुखात्। संसारदुखादिति योज्यं। मुच्यमाक्ष
ण। श्रुविकर्णं छादसे। ७।

हवः। नमो भिः त्वद्विषये हविर्पुक्तेस्तव विषये र्यते त्वन्नमस्कारत्वनमस्वसमुपन्ना त्वमसादादितियावन्।
ते हे लोहे लन निदा च अव अवमा अवगते हे तुभूतां। अवमहे। अवगछामहे राजन असुपुत्राण पुअसु

अवते हे लो वनुण नमो भि र्वयुते निरीमहे हविर्भिः। क्षयन् अस्मभ्यमसुर प्रचेता रा
जन्नेनी मिश्रि श्रथः कृतानि।। अव। ते। हे लो वनुण। नमः। मिश्र। अव। यजे मिश्र। शे
महे। हविः। अं मिश्र। क्षयन्। अस्मभ्य। असुर। प्रचेत इति प्रः चेता। राजन। एनासि। श्रि
श्रथः कृतानि।। भाग। निदा च ते वागते हे तुभूतां। अवगछाम। सेयमियुष्ययोग्यी।
मस्कारस्वगते स्वन्नरेव श्वहविर्युक्ते स्वस सादा स च त्वे। क्षिति रस्मभ्य प्राण रता रिव
ल ज्ञे। वियोजयाम्म कृतान्या श्वदानि। १७। १७। १७। १७। १७।

मिर्वीरममाण। रमेईश। प्रचेतश। प्रकृष्टज्ञान। एवमस्माभिरवगतस्त्वमस्मभ्यक्षयन्। आश्रयो भवन्। अस्म
कृतानि एनासि पापानि। श्रि श्रथः। अश्रि श्रथः। श्रथ वि योगे। आशु वियोजय निश्चितत्वाद्धोर्ध्व लुङ्। लुङ्। श्व १७

लुङि-सिपिण्यतता भावेन छन्दोः श्वाने द्रो अभ्यान्ता कार्त्तये से अउभा वी सकारे त्वे विमर्गे विभ्रं पदति नवी।

मोहयति त्वं भूतं अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्
वाचु राट लुङ्। ७। वा. ७।

छादस

हेवनुण। उत्तमं पापं पुण्यं नृप। अस्मत्। उत्तुथय। अस्मत्सुहृत्स्योदत्वा अस्मत्तो वियोजय। अधमं पा
 थं पापं नृप अवश्रथय। द्विषभ्दोदत्वा। अस्मत्तो वियोजय। अथत्तेन वियोजनेन हे आदित्य। सर्वा।
 उदुत्तमं वनुण पाशं मुस्मदवाधुमे विमध्यमश्रथय। अथ वयमादित्यव्रतेन वानागसोदि
 तेयस्याम। ॥ वर्ग १५ ॥ उत्त। उत्तः तमं। वनुण। पाशं। अस्मत्। अव। अधमं। वि। मध्यमं। श्रथय
 अथ। वयं। आदित्य। व्रते। तव। अनागसः। अदितेय। स्याम। ॥ भा० पुण्यं पापं मिश्रमित्येव
 न्यथा योग्यं श्रथयान्येषु दत्वा। त्वनिष्ठयति न वर्यत्वं दीयलक्ष्म्याः पुत्राः स्याममुक्ताः सतश्च
 ग्विष्णोः केवलप्येवमन्याः अयोग्याया अन्यदेवेषु सम्यक्। वाक्ये विंशतिरपवादहीनेत्ये
 गुणा अन्यदेवेषु चैव। पतिः सोमो वनुणस्याप्यथार्त्तः पतिः सूर्यस्तावत्तो तुल्यवीर्यौ। सूर्या चंद्रमसौ
 पतिरिंद्रोऽस्य नुद्रः पतिर्ब्रह्मा पतिरस्यापि विष्णुः पतिर्मुक्तेर्वासुदेवोऽथ दृष्टव्यं विद्यायाः दार्विद्रः क्रिया
 याः क्रियागानामधिपा अन्यदेवास्तथा फलानामपि मुक्तिमार्गः यथा योग्यं स्वेन्द्रियप्रेरकाश्च ततः
 ज्यादिवनामुक्तिकामैः। इति श्रुतेस्तारतम्यगुणानोक्तात्वा योज्याः श्रुतयस्तत्र तत्र॥ ॥ वर्ग १५ ॥

हो विद्यमानतव व्रते लक्ष्मणित्वनिष्ठेयनियावत्। अनागसो निर्दोषः सतेश्चमुक्ता वर्यतवादितेयत्वं दीयलक्ष्म्याः श्यामपुत्राद

वैदिकोपधानुश्रितः। धातुपाठेमीभूहिंसापामितिपाठव्यपेतमिह। निधातोः आप्रसेरीहव्यप्राप्तिरिति। इदं नोमसीति। निनस्मययस्वपदतुमिनीमसीति।

यच्चिधितइत्याद्येकविंशत्सूक्तं। गायत्रीसूक्तं। देवतानुवपुण्ड्रसूक्तमेव। तत्राद्या। हेवरुणादेवाविश्वप्रजाः
सुजनाः यथातथैववयं यच्चिन्त्यदपितेव्रतसेवात्मकं तसर्वं। यच्चिद्यवि। दिवसेदिवसे। प्रमिनीमसि। वैदिकोपधा
तुः कर्मइत्यर्थः। १७। हेवनुणोः स्मान्। वधाया। हननाय। हलवे। हंतीतिहलु। हतेः कृ। हनस्तचेतिनकारस्यतका
यच्चिधितेविश्वोयथा। प्रदेववनुणव्रतं। मिनीमसि। यच्चिद्यवि। मानोवधायाहलवेजिहीलानस्यरी
रधः। माहृणानस्यमन्येव। १८। यत्। चित्। हिते। विश्वः। यथा। प्रदेवावनुण। व्रतं। मिनीमसि।
द्यविः। यवि। मानः। वधायाहलवे। जिहीलानस्य। रीरधः। माहृणानस्य। मन्येव। १९। दिवसे
दिवसेदेवकुर्मोयदपितेव्रतं। यथैवसुजनाः॥ मानोहनुसाधयनिघ्नते। जिहीलानस्यजन्धमेह
रतामाचमन्येव। १७। १७। १७। १७। १७। १७। १७। १७। १७। १७।

रथायस्यर्थेचतुर्थी। निघ्नतःपुनरुपम्या। जिहीलानस्य। धर्ममितिद्रोषः। धर्मस्यजतः। ओहाकूयौगइत्यस्यर्था
दसंनृपं। मारीरधः। नसाधय। तस्यवशान्माकार्षीः। किंचहृणानस्यहरतः। अपहरतःपुनरुपम्येवकोपा
यचमारीरधः। राधमाधममिधौ। लुडः। णिचिचिउपधाहस्वतृपं। हृजोव्यस्येनश्चाविकंरुणस्यज्ञान
जतस्यतृपहृणानस्येति। १७। १७। ओहाकूयौगइत्यस्मात्कृतं। शान्तिश्चोपधानोशकारोदशोदिकेअभ्यासहस्वेनुगारामेष्वेकवचनोपा
गच्छतमिध्याविसृताणिजन्तेतोमाज्येगान्। लुडि। लोऽथप्राप्तेणि। अति। के। अदि। णो। च। उपधापाहस्व। निहस्व। से। दित्। ए। दी। यो। न। यो। रि। स्यात्।
दीर्घे। मारीरधः। तृपं।

रु० म० रा०

दि० अ०

द्वितीयवर्गेआद्या॥ तत्तस्मात्वरुणप्रसादादितियावतावेनता। वेनतौ। जानतौ। ब्रह्मवाय। व
रुणममानमित। समानमेव। अज्ञोते। अश्रव्योयो। व्यापेर्गतिपर्याप्तानार्थयिमत्रधातुः यत्वा
अवगच्छथ॥ योवेनतौधृतव्रताय॥ धृतव्रतयेनतस्मे॥ दाश्रुषे॥ यजमानाय॥ य

तदिहमानमाज्ञातेवेनतानप्रयुच्छत॥ धृतव्रतायदाश्रुषे॥ ॥त
त। इत्त॥ समानं॥ आज्ञातइति॥ वेनता। न॥ प्र॥ युच्छत॥ धृतः। व्रताय।
दाश्रुषे॥ वृद्ध॥ यथा॥ ॥तत्प्रसादाद्ब्रह्मवायसममेवावगच्छत॥ वेन
तौहिविजानतौतौहिज्ञानिवरोमतौ॥ यथाज्ञानप्रयोगंचदाश्रुषेकुरु
तानतौ॥ अश्विनोवनुणश्चेत्स्यात्। १७। १७। १७।

थार्थज्ञानकर्मप्रयोगंच॥ नप्रयुच्छत॥ योग्यतातिरेकेणनकुचुत॥ यद्वायुछप्रमोद॥ न
छनकुचुतइत्यर्थः। प्रसिध्वनुणपदेवेनतावश्विनोज्ञेयो॥ १७। ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

६४

पंचमी। यतोऽस्मद्बुधयो विषयानेव धावन्ति न वनुर्ण। अतः। तं प्रतिगन्तुमियर्थः। वयं कदा मूली
काय रक्षणाया। अस्मदीयस्य मनस इति शेषः॥ क्षत्रश्रियी। क्षत्रं क्षत्रियधनं बलं वायं श्रयति

कदा क्षत्रश्रियं नरमा वनुर्ण करामहे॥ मूलीकायोऽनुचक्षस्य॥ कदा। क्षत्रः
श्रियं॥ नरं॥ आ। वरुणं॥ करामहे॥ मूलीकाया॥ उनुः चक्षस्य॥ भाष्यं॥ अ
नारिवलक्षत्रपति आह्वयाम कदा वयं॥ अविनाशिनं रक्षणाय महादर्शनं

सक्षत्रश्रीः तमरिवलक्षत्रपतिं नरं नरिष्यतीति अविनाशिनं। उनुचक्षसं उनुमहन् चक्षोदर्शनं
यस्य तं महादर्शनं वनुर्ण आकरामहे। अजसा आह्वयाम। कः॥ शक्तिं करुणं छादसी। पृष्टसूक्तप्रथमा वर्गः

॥ यो सो वरुणः॥ अंतरिक्षेण॥ सत्यमर्थे तृतीया। आकाशे पततां कीनां पक्षिणां पदं
वेद। वेति। सूक्ष्मज्ञानात्। तथा समुद्रियः॥ समुद्राद्यत्र। अधिगः जले नावः पदं वेद
तदिदिति पूर्वज्ञानव्ययः॥ यद्वायः समुद्रियः समुद्रभवः क्षीराधिगो वनुर्णः॥ लवस्यः व
वेदयोऽवीना पदमंतरिक्षेण पततां॥ वेदनावः समुद्रियः॥ वेद॥ यः॥ वी
नां॥ पदं॥ अंतरिक्षेण॥ पततां॥ वेद॥ नावः॥ समुद्रियः॥ आ॥ आकाशे
पक्षिणां पदं। वेत्तुं सोऽसूक्ष्मविज्ञानात् तथा नावो जले अधिगः॥ मुक्तानां वस्ति
ति वेदज्ञानस्य च गतिं परां॥ क्षीराधिगो यनो विष्णुः॥ श्रीरस्तु॥

गनदो विष्णुः अंतरिक्षेण अंतरीक्ष्यत इत्यंतरिक्षेण परब्रह्मणा। इक्षतेऽकर्मण्यकारप्र
ययः॥ धात्वादेर्हस्वता॥ अंतरिक्षप्रसादेनेति यावत्। पततां उत्यते तां कीनां विशिष्टानां मुक्तानां
स्थितिं वेद नयस्तेन यतीति नौ ज्ञानं तस्य पदं मुख्यं मुख्यवि॥ स स्मृतेः॥ वयं स्वस्वतः पदं वेदति तदित्ययः॥

॥ तृतीया ॥ धृतं व्रतं सर्वं कर्म येनासौ धृतं व्रतं लो वदुणः ॥ प्रजावनः प्रकर्षेण जायत इति प्र
जाः कार्याणि तद्वन्तः कार्ययुक्तान् । द्वादशमासः मासान् । मासशब्दैः मासशब्दः
तत्तत्कालो भूद्वैः कार्यैः सह सकलकालं च वेदेति यावन् । यश्च । उप । आत्म

वेदमासो धृतं व्रतं द्वादशा प्रजावन्तः ॥ वेदय उपजायते ॥ ७ ॥
वेदमासः धृतः व्रतः द्वादश । प्रजाः वन्तः वेद । यः । उपजा
यते ॥ ॥ भा० कालं कालो भूद्वैः सह । य आत्मनः समीपे च
जायते तच्च यमजः ॥ ७ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु श्रीरस्तु ॥

नः समीपे अव्यवधानेन जायते तपमजं च वेदः ॥ यद्वा । आत्मनः उपसमीपे ॥
जायते वर्तते सामीप्यादिमा भवति मुक्तः ॥ जातावेकवचनं तान्वेदेति ॥ ७ ॥

६५

अतः स सम्यर्थे तसि ॥ अत्र प्रजासु ग्रहेषु च वर्तमानः । चिकित्वा न कर्ता । किं निवास इत्ययं क
रणेऽप्यस्ति । लिट् कस । वरुणः विश्वानि च सर्वाण्यप्यभुतानि आश्रयार्थिणि अभिपश्यति । किंच
याचयानि वस्तूनि कृतानि कैश्चानि च कर्त्तव्यानि । कृतार्थ इत्यादिना त्वनू । तानि च पश्यति ॥

अतो विश्वान्यभुतानि चिकित्वां भिपश्यति । कृतानि याचु कर्त्वा ॥ १ ॥ सतो विश्वा
हो सुक्रतुः गदित्यहं सुपथां करतु । प्रजा आरूढिना रिषतः ॥ २ ॥ अतः विश्वानि । अ
भुतानि चिकित्वा । अभिपश्यति । कृतानि । याच । कर्त्वा ॥ १ ॥ सतः ॥ विश्वाहा । सु
क्रतुः । आदित्यः । सुपथा । करतु । प्रानः । आरूढिना रिषतः ॥ २ ॥ भा० तत्र सत्त्वि
न्यभुतानि च पश्यति । कर्त्ता चिकित्वा न्यक्रतु कर्त्तव्यानि च पश्यति ॥ विश्वान्यहानि तो दे
वसु कृतानि करोत्यसौ । ददात्वा रूढिना नित्यं मुक्तो वा ॥ ३ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु

सोऽसौ सुक्रतुः आदित्यो देवः विश्वाहा विश्वानि सर्वाहानि दिनानि तो स्माकं सुपथा सुपथानि नि
विश्रान्ति यावत् करतु । करोतु । लोडर्थे लः । इति करणं । अतः भावः नोऽस्माकं आरूढिप्रतारिषतः । त

नित्यं तानि चिकित्वां भिपश्यति । अतः स सम्यर्थे तसि ॥ अत्र प्रजासु ग्रहेषु च वर्तमानः । चिकित्वा न कर्त्ता । किं निवास इत्ययं क

दि० अ०

॥तृतीया॥ वनुणः द्रापि। द्रुतौ आध्यासौ। आत्मिकारप्रत्ययः। आद्यस्याकारः। द्रुतमान्योतीन्द्रा
पिः तेंद्रापि। अतिद्रुतभ्रमणौ। हितचरमणीयं च हिरण्ययं। हिरण्यमयं वा। नृत्तवास्तुमाध्य हिरण्यनिर्दृष्टम्।
निषङ्ग्यात्रनिपातनासाधुः। स्वर्णमदृष्टाचक्रविभक्त। अविभक्त। विकरणव्यसपाद्विचनं च द्वादसी। किं
च निर्णिजनिर्णिक्तं निजिद्रुतौ चे। शुभं वस्त्रमिति शेषः। वस्त। अवस्त। आछादितवान्। वस आछादने।

विभ्रद्रापि हिरण्ययं वनुणो वस्त निर्णिज। परिस्पशे निषेदिरे। ३। विभ्रद्रा द्रा
पि। हिरण्ययं। वनुणः। वस्त। निः। निज। परि। स्पश। नि। सेदिरे। ३। भा० अति
द्रुतभ्रम। हितचरमणीयं च चक्रं स्वर्णं च वर्णितं। अविभक्तं निर्णिक्तं शुभं वस्त्रम
वस्तं च। अविज्ञातचरा देवाः। म्यद्रास्तस्य निषेदिरे। परितो वरुणः पाशमविभ्रद्रुतबंधनः। ३।

मु

लङ्। विभ्रद्रित्यस्य शत्रंततया द्रापि हिरण्ययं विभ्रद्रदधानः। निर्णिजं वस्त्रमवस्तेत्येकान्वयो वा। स्य
शो अविज्ञातचरा देवाः। परितस्मै तं वनुणं परितो निषेदिरे। शो वापे निषण्णाः। प्रसिध् वनुणपक्षे द्रा
पि द्रुतमान्योतीरुक्तदिशा पात्रामां भ्रदित्यर्थः। शिष्टं प्राग्वत्। ३। श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु। ७। ७।

वि

३० सं० रा०

तृतीया। अहो नु। इदानीं। विश्वदर्शित। विश्वेन दर्शितततो। म्यद्रादितमेतत्तदवायवाः। याहिदर्शने
यत्र। सर्वज्ञं तं वरुणं च दर्शो अदर्शो। अद्राक्ष। दृष्टोर्लुङ्। दूरितो वेति क्लृङ्। नृद्वो द्विगुणः। अद्रसा
वः। अधिष्ठामि ह्यमामि धि कृत्य। तृतीया निद्रयि। शुविच्छिन्नं गथं त्वदर्थं च दर्शो। सर्वदृष्टो वनुणः

दर्शितु विश्वदर्शितं दर्शुरिद्यमधि क्षमि। एतां नुषतमे गिरः। ३॥ इमं मे वरुणश्रु।
धि हवमृध च मूलया। त्वामवस्पुगचके। ४॥ दर्शो नु विश्वदर्शित। दर्शो रथो।
अधि क्षमि। एताः। नुषत। मे। गिरः। ३॥ इमं मे। वरुण। श्रुधि। हवो। अद्य। च।
मूलया। त्वो। अवस्पुग। आ। चके। ४॥ भा० अदर्शनं च सर्वज्ञं तद्वर्थं च शुविस्ति
नो म्युगिरामे नुषतु च। ३॥ त्वावने मुरह चके। पश्येय। ४॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु।

नुषतो

एताः मे गिरः नुषतो आकर्णयतु। ३॥ ७॥ चतुर्थी। देवनुण इमो हवो इदमाहवो। श्रुधिः श्रुणिणु।
अद्य च अद्येव। मूलया। मुरवय। रक्षवा। मामिति योज्यं। कुतः। अवस्पुग अवने म्यु। अवसुग।
ज्ञातव्यं च ततः। अहो त्वो आचके। पश्येय दृष्टवानस्मि। चकत्सा विसस्य दर्शनार्थं त्वध्येयं। ७॥ ४॥

६०

॥ चतुर्थे विर्गजाद्या । मे । मंमधीतपोबुधिविशेषः । इच्छंती । इच्छंत्यनिश्चयमिति शेषः । उनुचक्षसं
महाज्ञाने परमेश्वरे परासर्वतः सर्वपराकृत्य । यंति । यांति । किमिव । गव्यूती । गवान्तयः । आहानानि
तः । अङ्गैस्वराननुप्रति । गावो न । गावो यथा तथेति । १ । द्वितीया । हेवरूपा । यतस्त्वी । होतेव अस्मिनि

परमेयं ति धीतयो गावो न गव्यं तीरन् ॥ इच्छन्ती तु कुचक्षसः ॥ १॥ सनुवाचावहे पुन
र्यतो मध्याभूतः । होतैर्वदक्षमे प्रियः ॥ २॥ ॥ परा मे यं ति । धीतयः । गावः । न ग
व्यं तीः । अनु । इच्छन्तीः । उनुः । चक्षसः ॥ १॥ सः ॥ नु ॥ वाचावहे । पुनः । तयतः । मे । म
धुः । आः । भूतः । होताः । इव । क्षदसे । प्रियः ॥ २॥ ॥ आः । महाज्ञानं परज्ञानमिच्छो मम धी
तयः । सर्वतो योति यच्च च गावः । शृंगस्वराननु । आपूर्णमिधुना क्षस्वसुरवपचमिम
तिवत् ॥ तस्मै वाचावहे यद्वत्प्रियस्त्वममसर्वदा ॥ २॥ ॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥ ७॥

वा। अग्निर्यथा आदनादिकं पचति तथा मे सदा यं आप्स्वत् । आपूर्णेऽहम् मधुमोक्षसुखं सुरवं स्वदत्ते
पचसि व्यक्तीकरोषीति यावत् । यत्तूयस्मात्त्वं समप्रियः सदा प्रियश्च तूत्तस्मात्तु इदानीं पुनर्भयोभूय आवा

१५० अथ स्तोत्रगुणविष्णुमग्निमय्यग्निगोचरैः । वचनैः सर्वदेवानां पूजायै प्रोद्यतोभवान् । १५०
नू० न० रा०

श्री॥ वमिषेति दशार्चस्तुतमाग्नेयस्तुत॥ नत्राद्या॥ हेमियेध्यनियमेच्य॥ आधिक्येधिकमिस्तुते॥ सदा
पवित्राहुर्जो॥ पुर्जवलप्राणनयो॥ करणेक्षिप॥ बलादिकारणानां भोग्यान्नाना॥ पुर्जदेवान्मनुद्दिष्टमिति
वचनान्॥ यद्वाकर्तरेक्षिप॥ पुर्जो बलादिमतां जनानां सदापते हरे अग्निगतेन नूपेण सर्वदेवानां
जायेप्रोद्यते भवानूर्त्तवस्त्राणि उत्तमवासां सिव सिध॥ आद्यादय॥ उपलक्षणमेतत्॥ १३॥ पणोरप्य

वसिष्ठो हि मियेध्य वस्त्राण्युज्जीपते। सेमन्तो अचरयज ॥१॥ ॥ वसिष्ठो हि।
मियेध्य। वस्त्राणि। उज्जीपते। सः। इमं। नः। अचरो यज ॥१॥ ॥ वसिष्ठो तन
वस्त्राणि भूषणैरप्यलंकुरु। कुर्वन्नुत्सवमस्ये तनस्मदीयमरवयज ॥ नित्यमेध्य
हरे देवभोग्यान्तानां पते सदा। उज्जितानां जनानां वा स्वस्मिन्तो अचरयज। रम
यस्य च निश्चुमे येन तना चरोम-रव ॥१॥ ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

यस्य चानिश्चयेन तनाच्चराम-गवः ॥ १॥ ॥ अरामि च प्रापयामि रमा ॥ ॥
 तदकुतु आत्मानमिति संयोज्य । सर्ववत्सलमुत्सवकुर्वन्त्वनो अस्मदीयमिममन्धरं अश्चनिस्वर्गमार्गे
 चारमयनीतिरसं पर्यर्थात्क ४ मखं ५ यजं देहि । स्वस्मिन्कुर्विति भावः । को विलोपे चेसा दूषणमिति
 समन्त इति साधु । प्रकृत्या तः पादनव्यपरेति नो अश्चरमि सपि साधु । इति सत्यने सूक्ते प्रथमवर्गे १

त्वविश्वस्य मेधिरादिवश्चुग्मश्च राजसि। सयामनिप्रतिश्रुधि॥५॥ उदुत्तममुमुग्धि
नाविपात्रीमध्यमुच्यते। अवधुमानिजीवसे॥६॥ वर्ग१०॥ ॥ त्वविश्वस्य मेधिरादि
वः। च। गमः। च। राजसि। सः। यामनि। प्रति। श्रुधि॥५॥ उत्तर। उत्तरः। तमः। मुमुग्धि। नव। वि
पात्री। मध्यमः। चत। अव। अधमानि। जीवसे। ६। वर्ग१०। ॥ भा० त्वंच विश्वस्य राजसि वि
मि मेधिरा। मेधावानुग्मः पृथिव्याश्च सकाले च प्रतिश्रुधि। सत्त्वं त्रिगुणपाशान्ने मुमुग्धि विचि
जसा॥६॥

पृष्ठी॥ हे वरुण एव विज्ञापितस्त्वनोऽस्माकं उत्तमं पाशं सत्त्वगुणारव्यं उत्तरं अंजसा मुमुग्धि । सुहृद्व्योदवा
मोचय । मध्यमं च विचला च्छती हिंसायां । अंजसा छिधि । उदासीनो ह्योदवाऽस्मत्तो वियोजय । अधमा ।
निचवंधना नितमो वति नृपाणि जीवसे जीवि तु मुक्यर्थमेव च तद्विषम्योदवा वियोजयेति प्रसिद्धपात्र
मोचनं प्रार्थनं तु व्यक्तं ॥ ॥ पृष्ठे सूक्ते चतुर्थो वर्गः ॥ ॥ इति प्रथमाध्यायके प्रवार्थः समाप्तः ॥ ॥ श्रीरामः ॥

२० मं. ग०

तृतीया। वरेण्यममपितैषोऽग्निः सूनवे पुत्राय मह्यं। यदाममसखैषः संवे च मह्यं। अथ वा आपिः कर्मणीका
रुद्रा प्राप्यः ममन्वासीति यावत्। एषः भूयत्वात्। अपये। कर्तर्यकारः। आन्वुक्तेन ह्यं। आयजति स्म हि। देव
ता इति शेषः। नानाविधः संबन्धो जीवेष्वरयो रनेनोच्यते ॥३॥ ॥ चतुर्थी ॥ हे अग्ने वनुणो मित्रो अर्यमा

अ
आहि सुन वं पिता पियंजसापये। सरवासरये वरेण्य॥३॥ अतो बर्हिः रिशोदसा वनु
णे मित्रो र्यमा। सीदनु मनुषायथा॥४॥ ॥आ॥ हि। स्म। सुन वं पिता। आपि। यंजति। आ
पये। सरवा। सरये। वनेण्य॥३॥ आन॥ बर्हिः। रिशोदस॥ वनुषा॥ मित्र॥ अर्यमा। सीदनु।
मनुष॥ यथा॥४॥ सरये च सुन वं महीमाय जसे पदेयताः॥ आपिः प्राप्या नमस्त्वानी मय स्वात्मा
ह्यमापये। ॥ अस्पने र्ये कुमुद स्वार्त न्यान्मा हय स्ववै॥ वनु र्यीरु क्त्वा ये सुश क्त्वा न्ने व्याख्या॥

इत्येवमादयो रिशादस्तः प्रागुक्तानि नुसत्या अभिक् सुखवतो देवाः नो वहि रगयः मनुषो मनुष्या यथा तथा
मय श्रीभक्ताः सीदन्तु उपविशन्तु ॥७॥४॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥ ॥७॥

॥ द्वितीया ॥ हेयविषयवीयन् अग्ने होता होतस्मिन्नग्ने ॥ वरेण्यो वरणीयश्च ॥ वृद्धः पृथग् ॥ त्वनो अस्मदीयं वचः
मन्मभिः मतिभिः बुद्धिर्वनिभिः सह ॥ मनः जान इत्यतः करणेन निनु ॥ दिवि त्मना ॥ दिवीति युष्ठापलक्षणं ॥ ननो
नेऽर्मुतु ॥ भावप्रधानं ॥ पुष्ठाशेषदेवेषु व्याप्तत्वेन सर्वदेवताविषयत्वेन त्रियावत् ॥ त्रियं ननयत्र वर्तयेति

निनो होता वरेण्यः सदायविष्टमन्मभिः ॥ अग्ने दिवि त्मना वचः ॥ २ ॥ नि ॥ न ॥ होता ॥
वरेण्यः सदा ॥ यविष्ट ॥ मन्मभिः ॥ अग्ने ॥ दिवि त्मना वचः ॥ २ ॥ ॥ भा० वचो नो नि
नयात्येतद्वि व्यासतया सदा ॥ अशेषदेवगत्वेन मन्मभिर्मतिभिः सह ॥ अवमो दृष्टा
देवेषु वग्निविष्णुस्तु न स्थितः ॥ २ ॥ ॥ श्री लक्ष्मी वार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीरक्तः ॥

योग्यः क्रियाध्याहारः ॥ उवा स्वाहा च पर्जन्यो मित्रो मिर्वरुणो विधुः ॥ प्रवहो ननु भद्रं द्रोमं नु द्रोवाणी चमा
नुत इत्तु कानामध्यं दृष्टा देवेषु ॥ अ० धनं तया यविष्टत्वेन तेर्जयं ॥ विष्णोस्तु यवीयमि स्थितत्वेनोपचा
तदधीनत्वेन्यायेन अन्यगतयविष्टत्वेन त्रिस्वातंत्र्यात् ॥ तौ मुख्यमेव यविष्टत्वं ॥ ॥ २ ॥ ॥ श्रीरक्तः ॥

५० मं० रा०

अ० २

द्वितीया ॥ विश्वपतिः विश्वप्रजानां पतिः मद्रः मद्देवः कर्तरि रः ॥ मद्रकरः ॥ सुखकरो वरेण्यो होता अग्निः
नः प्रियोस्तु ॥ सर्वगुणविशिष्टत्वं न प्रियो भवेति यावत् ॥ स्वग्नयः शोभनो अग्निः रयानस्तीति न्य

प्रियो नो अस्तु विस्पतिहेति मद्रो वरेण्यः ॥ प्रिया स्वग्नयो वर्यः ॥ २ ॥ स्वग्नयो
हि वार्यं देवासो दधिरे च नः ॥ स्वग्नयो मनामहे ॥ ३ ॥ ॥ प्रियः ॥ नः ॥ अस्तु ॥
विश्वपतिः होता ॥ मद्रः ॥ वरेण्यः ॥ प्रिया ॥ सुग्नयः ॥ वर्यः ॥ २ ॥ सुः अग्नयः ॥
हि ॥ वार्यं ॥ देवासः ॥ दधिरे ॥ च नः ॥ सुः अग्नयः ॥ मनामहे ॥ ३ ॥ ॥ भाव्यं ॥ स
॥ प्रियो भव ॥ मद्रो मद्रकरः ॥ २ ॥ ॥ तृतीयं च भाव्यं पृथक् कृत्वा स्ति ॥ ३ ॥ श्रीरक्तः ॥

ग्नयो वयमपि तस्य प्रिया अस्मा ॥ २ ॥ स्वग्नयो देवासो देवाः नोऽस्मभ्यं वार्यं वरणीयं वित्तं दधिरे
दत्तवतः ॥ चरा द्वा सालयो वध्वं शुभं ॥ स्वग्नयो वयं च तान्मनामहे ॥ अस्मदीयं देवताभिपूजनं देवानां
च अस्मभ्यं वित्तदानादिकं सर्वमग्निप्रसादनिमित्तकमिति ॥ ७ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ श्रीरक्तः ॥ ॥ ७ ॥

पंचमी। हे प्रव्य पूर्वस्मिन्काले भव। पूर्वशब्दा भवार्थे यत्। होतः अग्ने अस्य एवंस्तु वदः सरव्यस्य च
भावत विजो रभे दात्सरव्यश्च नो अस्मदर्थे। मंदस्वामंदकुनु। मादयस्वेति वा। तथा मति अस्य न
सरव्यस्येति षष्ठी द्वितीयांथी। देवानिति वा शेषः। इमामदीया गिरः श्वं श्रद्धि। सम्यक् श्रुणु। उ। एव।

पूर्य होत रस्य नो मंदस्व सरव्यस्य च॥ इमा पुषु श्रुधि गिरः॥ ५॥ वर्ग २०॥ यच्चि धि श
श्वता तनी देव देव यजामहे॥ त्वे इत्युते हविः॥ १॥ ॥ पूर्य॥ होतः॥ अस्य। न
मंदस्व॥ सरव्यस्य॥ च॥ इमा॥ पुं इति॥ सु॥ श्रुधि॥ गिरः॥ वर्ग २०॥ ॥ यत्॥ चित्।
हि॥ शश्वता तना। देवः देव। यजामहे। त्वे इति। इत्। ह्यते॥ हविः॥ १॥ ॥ भा० सु
एव च स न वे स ह्य ना य ज ले प दे व त्॥ अस्य मे र्थे कुनु मंद स्वार्तं त्र्यान्मा द स्व वा। वर्ग २०
शश्व हि स्तर तः सर्वान्य दा देवान्य जामहे। तदा त्वे इत्येव हविः ह्यते॥ १॥ श्रीरक्त॥

सप्तमे सूक्ते प्रथमो वर्गः॥ ७॥ ॥ द्वितीये वर्गे आद्या। शश्वत् सर्वेषु कालेषु तना विस्तरतः सर्वदेशे॥
पु। तनो ते रकारः चित् अपि यदा देव देव प्र वि दे वा य जामहे सर्वे वयं यजमानाः तदा त्वे इत्येव हविः ह्यते॥ १॥

५० सं. रा.

अ० २

॥ अश्वेन त्वेति त्रयो दश च सूक्तमष्टमं॥ ७॥ ॥ तत्राद्या॥ अहमध्वराणां मे म्राजत मीशान।
गजतेः कप्रत्ययः कौत इत्यंतादेशः॥ वारवतं वद भवानुरव अग्नित्वा अश्वेन अश्वरूपत्वो मि।

अश्वेन त्वा वारवतं वद ध्या अग्निं नमो मि॥ सुम्राजत मध्वराणां॥ १॥ ७॥
अश्वं॥ न॥ त्वा॥ वारः वत॥ वद ध्ये॥ अग्नि॥ नमः ३ मि॥ सुं राजतं॥ अ
ध्वराणां॥ १॥ ॥ ७॥ भाष्यं० वारयन् वद वामुक्व॥ स्वदृष्टो ता हे रयस्मात्
विष्णुः स वद वानुरवः॥ १॥ ॥ श्री गोपाल कृष्णार्पणं नमः॥ श्रीरक्त॥

नि

वरागनं गगनाकारमि सा दि वत्। नमोभिः नमस्कारैः वाक्यैः वद ध्ये वंदे। वंदते तु तन पु
रुषार्थे अध्ये प्रत्ययः। यद्वा तु मर्थ एव तु मर्थे से सेति अध्ये प्रत्ययः। वदितुं प्रारभ इति क्रिया
ध्याहारः॥ न ह्यन्यमिव त्वां स्तोतुमुचितमि सा क० पत्तं॥ ११॥ ७॥ श्रीजयतीर्थगुरुभ्यो नमः॥ ७॥

॥चतुर्थी॥ हेअमृत अथ अन्यच्च । उभयेषां उभयवर्गिणां स्त्रीणां पुंसां च नोस्माकं मर्त्यानां मिथः परस्परं
प्रशस्तयः संतुमं प्रीतिरुक्त इति यावत् ॥४॥ ॥पंचमी॥ हेअग्ने विश्वेभिः सर्वे रग्निभिः सह इममस्मदी
यं यज्ञं इदं वचश्च स्वीकुर्विति शेषः ॥ सहसो बलदेवतायाः वायोऽयं हो । पुत्रा । अग्ने । वायुर्व्यग्यत्वाथ

अथ ननु सयेषाममृतं मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशस्तयः ॥४॥ विश्वेभिरग्नेभिर्मि र्गिभिरमृ
तमिदं वचः ॥ चनो धाः सहसो यं हो ॥५॥ ॥वर्गः २१॥ ॥अथ॥ नः ॥ उभयेषां ॥ अमृत
मर्त्यानां ॥ मिथः ॥ संतु ॥ प्रः शस्तयः ॥४॥ विश्वेभिः ॥ अग्ने ॥ अग्निः मिः ॥ र्म ॥ यज्ञः ॥ इ
दं वचः ॥ चनः ॥ धाः ॥ सहसः ॥ यं हो इति ॥५॥ वर्गः २१॥ ॥७॥ ॥भाष्यं० स्त्रीणां पुंसां
चाभयवर्गिणां ॥४॥ चनः सुरवे धेह्यस्मासुवायोः पुत्रेभिरवचेत् ॥ भगवान्वायुना व्यग्यो ॥५॥

रेरपितसुवत्वे ज्ञेयं । प्राणैवावमहान्सह आजो बलमिया चक्षत इति श्रुतेः सहो वायुः । यदुना द्वापत्य ॥
नामसुपठितः । तं चनः सुरवाः धाः दुधाभ्यधारणे । लोडयेत्तु ॥ अउभावः । अस्मासुदेहीसर्थः ॥ सप्तमसूक्तवर्गः ॥

॥द्वितीया॥ शवसापष्ट्ययेत्तृतीया । शवसो बलरूपस्य वायोऽसूनुः शवसावायु
नामहनः शेषः सूनुरिति वा व्यग्यत्वेन । पृथुप्रगाम ॥ गमेर्भावे अनिष्ट । पृथुवि
सद्यं नः सूनुः शवसापृथुप्रगामा सुशेवः ॥ मीढवा अस्माकं वभ्रयात् ॥ २
सः ॥ घ । नः ॥ सूनुः ॥ शवसा ॥ पृथुः प्रगामा ॥ सुः शेवः । मीढवान् । अस्माकं ।
वभ्रयात् ॥२॥ ॥भा० सूनुः सशवसो वायोः पृथुज्ञानः सुशेवकृत् ॥ स
खकृन्नो भवेन्मीढवांस्वामीनः सूतुरववा ॥ व्यग्यत्वाद्वायुना सार्धं
सुशेवः सुसुरवात्मकः ॥२॥ ७॥ श्रीगोपालकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीः ॥

स्तुतं प्रगामप्रकृष्टज्ञानं यस्यासौ तथोक्तः पृथुज्ञानः सोऽग्निः नोस्माकं सुशेवः शोभ
ने शवसुखेयस्मान्दवतिसुशेवः सुखकृत् । द्विवचने णो हसं । किंच सद्यस एव अस्माकं मीढवा

शवसेवकः दत्तास्वामी च वभ्रयात् ॥२॥

तृतीया॥ विश्वं पूर्णं आयुरस्येति विश्वायुः नित्यः सोऽग्निः त्वं नो अस्मान् सदंसदः
 शास्त्रपयः पियं। सीदंस्यस्मिन्नना इति सीदतेरधिकरणे अकारप्रत्ययः॥ प्रतीति
 शेषः॥ सचलक्षणे भूमिस्यादिना वीर्यायां कर्मप्रवचनीयः॥ सदंसदं प्रति सदसि

सनो दूराच्चासाच्च निमसीदद्यायो॥ पाहिसदमिदिश्वायुः॥ ३॥
 सः॥ नः॥ दूरात्। च॥ आसात्। च॥ नि। मसति। अद्यः योः। पाहि। सदं॥
 इत्। विश्वः आयुः॥ ३॥ ॥ भा० आसीत् समीपतश्चास्मान् घाथा।
 यो निपाहि च॥ प्रतिप्रतिसदो मर्यान्मिसायुः॥ ३॥ ७॥ श्रीरक्त॥

यर्थः॥ सर्वेष्वपि स्थानेषु पीतियावत्। दूराच्च दूरस्थाच्च समीपतश्च अतिक्रानामसुपाठा
 तत्समीपस्थाच्च अघायाः अघाथा युष्मत् यद्वा अयत्ते तुण् अघार्थगतिनतो मर्यात्ति

अतं यथा पाहि॥ ३॥ ७॥

७३

॥ द्वितीयवर्गे आद्या॥ ॥ हे चित्रभानो निनुक्तं प्राक् दूराया हि चित्रभानो इत्यत्र॥ त्वं
 सिंधोः समुद्रस्य॥ उमौषिष्यर्थे सप्तमी॥ जातावेकवचने॥ उर्मिणां॥ उपाके। अ

विभक्तासि चित्रभानो। सिंधोः तूमी उपाक आ॥ सुघोदा नृपे
 क्षरसि॥ १॥ विभक्ता। असि॥ चित्रभानो इति चित्रभानो॥ सिं
 धोः। उमौ। उपाके। आ॥ सद्यः। दा नृपे। क्षरसि॥ १॥ ॥ भा० क्षीरा।
 द्यूर्मिसमीपस्थो मुक्तभोगविभागदः। यजमानाय सद्यश्च
 रस्यरिवलमीमिते॥ निससुत्तमनेजस्वाच्चिक्रभानुर्हरिस्मत्तः॥

तिक्रानामैतत्। समीपे स्थित इति शेषः। क्षीरां बुध्यूर्मिसमीपस्थः सन् आविभक्ता
 विभागकर्ता मुक्तभोगविभागदोऽसि। दा नृपे यजमानाय सद्यश्च द्वा विद्ध। वेन क्षरसि निस

द्रदासि। अरिवलमीसितमिनिशेषः॥ १॥

७४

द्वितीया ॥ हे अग्ने विभो त्वं यं मर्यं । पृसु । पृतनायाः पृत । पृतनाकर्तृकं पुयुधे पु आध्यात्मके ज्ञाना
त्मकेषु । अन्नेषु जुनाः । जुन गता विसृतः अंतर्णीति व्यर्थः । लुडर्थे लेट् लेटोऽजटा विसृजगमेट्

यमग्ने पृसु मर्यं मवावा जेषु यं जुनाः ॥ सयं तां शश्वतीं रिष ॥ २॥ यं ॥ अ
ग्ने । पृत । सु । मर्यं । अवाः । वा जेषु । यं । जुनाः । सः । यं ता । शश्वतीः । इष ॥ २॥
भा० । यं मर्यं नक्षसि विभो यं पुसु प्रेरयस्यपि ॥ ज्ञाना ज्ञानात्मकेष्वेव संग
तानि ससत्करवं ॥ भोगान्वा मुक्तिगान्नियान्निह चेदुपचारत ॥ २ ॥ ४

तश्च लोप इति सिपड्कारस्य लोपे तुल्य विसर्गे गमयसि प्रेरयसि । सर्वमर्यः शश्व
ती नियाः इषः अन्तानि नियससुरवं निय भोगान् यता गता यमिरत्र गत्यर्थः ॥
मुक्तिकाले प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ प्रशिध्याग्निपदने पुं तु बहु कोली नैहि क भोगा वासिर्नया ॥ २ ॥

गर्थनं

॥ पंचमी । जरा बोधः । जरा स्तुतिं बुध्यत इति जरा बोधः । स्तुति बोधः ॥ हे तु गर्भं । स्तुति बोधः । रुद्राय नु
जा विद्रावकाय विष्णवे नुभ्या प्रसिध्याग्निपदने नुद्राय प्रसिध्याग्नेय नुर्ह्यदुर्गीकं प्रत्यक्षो दृशोः क
र्मणीकक । उच्चैः स्त्रीपनाणो स्तोमस्तुतिं विविदि । विशेषणविधिः । सर्वं याम्ये । तद्विषयो स्तुतिर्वने
वावधारयत्यर्थः । किमर्थं । यज्ञियाय । यज्ञे भवाय । यज्ञे नृद्राद्यः । विशेषे विश सर्वस्मै जनाय । तत्त्वयोन न
जरा बोधः । न द्विविदि विद्रो विद्रो यज्ञियाय ॥ स्तोमं नुद्राय दुर्गीकं ॥ १॥ २॥ ३॥ जराः बो
धः ॥ नतः ॥ विविदि ॥ विद्रोः विद्रो ॥ यज्ञियाय ॥ स्तोमं ॥ नुद्राय ॥ दुर्गीकं ॥ ५॥ व० २३ ॥
भा० ॥ स्तुति बोधाय न स्तोमवधारय सर्वदा । नियज्ञानोपि दुत्वा तत्फलं वेनीति
कथ्यते ॥ नुजा विद्रावकेशाय प्रसिध्याग्निपदने नुद्राय ॥ १॥ ॥ वर्गः २३ ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥

सिधये विविदीत्यन्वयः ॥ अत्रेति हासो भवति । रुद्रः शोपेन स्तूयमानो ग्निस्तमुवाच । नुद्रस्तुहि । रोद्राः
परावदति । सतं प्रकवाच । नाहं जानामि नुद्रस्तुतुं त्वमेव तस्तुहीति । तदिदमुच्यते जरा बोधेति । हे ज
रा बोधः । नुद्रस्तुति बोधः हे अग्ने त्वं यज्ञियाय यज्ञे भवाय । विशेषे विश । दिवुक्तिरादराया । मर्यं जनाय नि
यावतः । नुद्राय नुद्रस्य स्तोमं त्वमेव विविदि कुर्वन्ति यावतः ॥ १॥ वर्गः २३ ॥ अष्टमस्कंदे द्वितीया वर्गः ॥ ४

चतुर्थी ह अग्नेः सप्रकृत स्वदीय एव विश्वचर्षणिः । विश्वाः चर्षणयः प्रजायस्य सतथा । सर्वप्रजाधिपेभ्य
त्वादानेन वलीवर्तना समासत्वात् अर्बुभिः अश्वैर्वजिमन्ततनुना । तारयिता । तरति रजानययर्थे । आने
ना भवेत् । त्वन्तश्च कर्तुं भवन्तु । अर्थभ्यागाश्च ददानु । यथा गोदाने धान्या नयनादिकं अश्वैरेव

सवाजं विश्वचर्षणि रर्वन्दिनस्तु तनुना । विप्रैर्भिरस्तु सनिता ॥ ४॥ ॥ सः । वायजै । वि
श्वचर्षणिः । अर्बुतः निः । अस्तु । तनुता । विप्रैर्भिः । अस्तु । सनिता ॥ ४॥ ॥ वाजं तारयिता
नेता सोर्वन्दिः गोसमायितः ॥ त्वदीयस्तु भवेद्विप्रैर्दत्ता विपुलदानतः ॥ युधस्य तारको
नस्य दाना भोगस्य वा भवेत् । इन्द्रियेस्तु समयुधतनुना ज्ञानदोधवा ॥ ५॥ ॥ ५॥ ॥

यान् । नथेयमिप्रायः । किंच विप्रैर्भिः विप्रैः करणैः सनिता । पणदाने दातास्तु । यदेकस्य दातुमशक्यत्वेन
विप्रान् करणीकुर्यात् तावद्विपुलदाना भवत्विति भावः । यद्वा सत्वदीयः विश्वचर्षणिर्भूत्वा अर्बुभिर्भिरश्वैर्वजि
ननुना युधस्य तारकः पारगास्तु । नथा विप्रैर्भिः विप्रैः वाजं सनिता । अन्तस्य भोगस्य वा दाता भवेद्विति ।
अथवा सत्वदीयो भक्तः विश्वचर्षणिः बहुशिष्यः अर्बुभिर्दिन्द्रियैस्त्वद्विपयैर्वजिनसो गुणैश्च सहयुधतनुना

सुनिता विप्रैर्भिः सनिता । तनुना दातास्तु ॥ ४॥

१० मं रा०

द्वितीया ॥ ॥ विश्वपतिरिव राजेव । रेवान् ॥ वित्तवान् ॥ देव्यश्च ॥ देवसंबन्धी ॥ ६॥

अ० २१

सरेवा देवविद्रपतिः देव्यश्च केतुः शृणोतु नः ॥ उक्थैरग्नि
वृहद्भानुः ॥ २॥ ॥ १५० सः ॥ रेवान् । इव ॥ विद्रपतिः ॥ देव्यश्च के
तुः ॥ शृणोतु ॥ नः ॥ उक्थैश्च ॥ अग्निः ॥ बृहन् । भानुः ॥ २॥ ॥ भा०
देवानां केतुभूतो सौ वित्तवान् विद्रपतिर्यथा ॥ अस्मदीयानि
चौक्थानि बृहन्ते जाः शृणोतु त्वथा ॥ ७॥ ॥ ७॥ ॥ ७॥

केतुर्देवानां केतुभूतः अग्रगमित्वात् बृहद्भानुर्वहन्ते जासौ सावग्नितोऽस्मदीयानि उक्थेनुक्था

न च शृणोतु ॥ २॥

७६

। तृतीये आद्या ॥ अनिमानः ॥ मानं मर्यादामिति रिति ० यावत् । नितरगनविद्यते मितिर्यस्य स इति हेतु
गर्भमिदं । नितराममितत्वात् । महात्पुनुरनन्तं श्रुत्वा ॥ च देगल्हादनार्थत्वात् पुनुरनुसुखः पारस्करादि
त्वात्सुद ॥ स ॥ प्रसिद्ध ॥ धूमकेतुः ॥ धूमः केतुर्यस्येति धूमकेतुः । विष्णुपक्षे तु धूमः के

सनोमहा अनिमानो धूमकेतुः पुनुरनुसुखः ॥ धिये वाजाया हिन्वतु ॥ १०५ ॥
प ॥ स ॥ नः ॥ महान् ॥ अनिमानः ॥ धूमः केतुः ॥ पुनुरनुसुखः ॥ धिये ॥ वाजा
या ॥ हिन्वतु ॥ १॥ । सा ॥ नितरगममितत्वेन महात्पुनुरनुसुखश्च सः ॥ धूमकेतुरेति ग
नुत्मान्यधरेत्येधूमकेतुना ॥ नाहीत्येम इति ह्यस्मात्सूत्रात्पुनुरनुसुख इति रिति ॥ सा
नायान्ताय च सुनः ॥ प्रहिणोतु सुकर्मणां ॥ १॥ १॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥ ध
पत इत्यतस्तस्मात्पुनुरनुसुखे धूमकेतुरेति पक्षे वातादिना कं पयत इति धूमो गनुत्मानुसके
तुर्यस्येति ज्ञेयं । सर्वभूतोन्निहोः स्मान् धिये ज्ञानाय वाजाय अन्ताय च हिन्वतु । प्रहिणोतु । यः क

मिः धीमते वासतव नश्च्यस्याम तत्सुमि सुप्रथम ॥ १॥

० मं

रा ० अ

अथमैजरी । यदि शक्रुवामः यजने शक्तिर्मेतः भवेत् । तर्हि देवान् यजाम । शान्त्यभावे ज्या
यसः ज्यायसी । देवानां विष्णुरूपविशेषाणां । शंसं । शंसनं । स्तुतिमात्रं आवृत्तिः । ओ व्र
श्रुते दने । कर्मणि लुङ् । शकारे चकार योः ककारपकारौ । गर्हि ज्येति संप्रसारणं । न
लुपामः । लुप्येन करिष्यामः । यद्वा वृश्चतेः व्यययेन आसने पदोत्तमपुनुरेकवचनं । इ
दृसिञ्च । स्वरिः । मूर्तीति इडभावः । स्कोः संयोगाद्योरिति उपधा अकारः । ब्रह्मादिनाय
त्वे । पढोः कः सी । कत्वा । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । नमाऽप्योग इत्यडभावः । यद्वा नद
न्या नारायणादि इडांत देवेभ्यो नमः । अर्भकेभ्यो नुदादिपितृसंबधित्वान् स्फुटं द्रादि
देवेभ्यो नमः । पुवभ्यः युवभ्यः वृद्धरूपविशेषेभ्यो नमः । इत्यर्थः ॥ उत्तरार्धे पूर्व
वत् । देवपदेन नारायणादयः स्मर्त्तुं देवा ग्राह्याः । ३ । अष्टमे सूक्ते तृतीयो वर्गः । ७॥

७८

हल्यमेदाद्यनामहानियमिभेदः ॥ वर्गः ३४ ॥

हयमेदायनामहामि

ना० अ०

७०. यान् सोमानि ति शेषः । अवेत् । उएव । अवतिरवाप्यर्थः । ३ सर्वथैवावाप्युपु
 होति । अध्यात्मतु ३ त्रयज्ञानयज्ञे । प्रथुबुधः । प्रथुलमूलभागः । दुर्ध्वं व्यवहेतु
 दुद्यतः । ग्रावा । वागिन्द्रिय । सोममनः । सोमवे । वेदवाक्यार्थलोचनेनालो
 डितं भवति । अस्ति । तत्रयज्ञे । उत्तरवले धान्यचूर्णस्थूलं गिरिलेखलशब्दा
 र्थः । तस्य च उनुत्वं भूमेः । उच्चस्थूलत्वं । उत्तरवले उत्तरवलमदृशो देहे मुता
 न्मनोवृत्तिविशेषानवेदित्यर्थः ॥ १ नवमे सूक्ते इत्याद्याह्वकः श्रीरत्नः ॥
 श्रीभारतीरमणमुख्यप्राणीतर्गतश्रीहयवदनात्मकायनमउति ॥ श्रीमध्वनार्पणमस्तु ॥

॥ यत्र ग्रावेति नवर्चनमेव १ सूक्तं । अनुष्टुप् छंदस्कः । आद्याश्चतस्रश्चन्द्रः । विमुक्तपागाः
 शुनः शेषः एताभिर्जुहवांचकार । तत्राद्या । जरस्तुतो । संपदादित्वा न किंप्रभावे । गुनुस्वी
 कारे इत्यतः कसुनु । जरस्तुतिं स्वीकरोतीति जगुरुः । कपरेण इत्यत्र योगविभागान् । दुभय
 लत्वे । संबुधिः । स्वीकृतस्तुते । हे इन्द्र यत्र यज्ञे पृथुबुधः जातावेकचन । पृथुविस्तीर्णः ८ बु

यत्र ग्रावा पृथुबुध उर्ध्वे भवति सोऽतवे ॥ उत्तरवलसुतानामवे द्विद्वजं गुलः ॥
 यत्र ग्रावा । पृथुः बुधः । उर्ध्वः । भवति । सोऽतवे । उत्तरवलः सुतानां । अवः इन्द्र । दुर्द्वजः ।
 इन्द्र । जलगुलः ॥ ११ ॥ भा० विस्तीर्णधस्तनायत्र ग्रावाणो भिषवो धृताः । धिषणा ।
 भिषुतान् सोमानवनः स्वीकृतस्तुते । गुनुस्वीकार इत्यस्माद्धातोः । स्तुयो हि जलगुलः ॥ ११

धः अधस्तनसा गोयेषां ते तथोक्ताः । उर्ध्वः । उर्ध्वः । उर्ध्वदेशे संबधिनः सोमा भिषवे न विनि
 रुधृताः ग्रावाः । ग्रावाणः । सोऽतवे । पृथुः अभिषवे । तुमर्थे तवेन । सोऽतु । भगवति । संति । यत्र
 निश्रवणात्तत्रेऽपि । यज्ञे उत्तरवलसुतानां द्वितीयार्थे पृष्टी । उत्तरवलसुतानां नो अस्मदी ।

मं

यत्र ग्रावा पृथुबुध उर्ध्वे भवति सोऽतवे ॥ उत्तरवलसुतानामवे द्विद्वजं गुलः ॥
 यत्र ग्रावा । पृथुः बुधः । उर्ध्वः । भवति । सोऽतवे । उत्तरवलः सुतानां । अवः इन्द्र । दुर्द्वजः ।
 इन्द्र । जलगुलः ॥ ११ ॥ भा० विस्तीर्णधस्तनायत्र ग्रावाणो भिषवो धृताः । धिषणा ।
 भिषुतान् सोमानवनः स्वीकृतस्तुते । गुनुस्वीकार इत्यस्माद्धातोः । स्तुयो हि जलगुलः ॥ ११

चतुर्थी । यत्र । यज्ञे । रश्मीन् । उत्तरवलस्येति शेषः । द्रव्यात्वेण दाढ्या पविबधते । निबध्नाति । किमि
 वा । मं पा । नधानं । यामितवा इवा । नियन्तुं यथामंथरश्मीन् । यथावाः श्वेनियन्तुं अश्वरश्मीन् स्तमा
 दौ निबध्नाति । तथा । अ । व्यामन्तु । रवलस्य देहस्य रश्मीन् नाडीः निबध्नातीत्येयं । पंचमी । इयम्
 नरा । उत्तरवलस्यो । हे उत्तरवलके । स्वार्थकः । यत् । यस्मात् । त्वं गृहे गृही चित् । अ । सर्वं द्रव्यं तद्यज्ञम

रा० अ०

यत्र मथा विबध्ने रश्मीन् यमिन्वा इवा । उत्तरवलः ॥ ११ ॥ यच्चिधित्वं गृहे गृही उत्तरव
 लकपुज्यते । इह द्युमन्तमवदजयता भिवदुदुभिः ॥ ७१ ॥ पदं यत्र । मथा । विः भते ॥
 रश्मीन् । यामितवा इवा ॥ ११ ॥ यत् । चित् । हि । त्वी । गृहेः । गृहे । उत्तरवलका । पुज्यसे । इ
 हा । द्युमन्तः । तम । वद । जयता । इवा । दुदुभिः ॥ ७१ ॥ भा० जिहायावथवाग्युक्तिरु
 च्यते भिषवस्तथा । रवलस्योऽनु स्तथा देहः सोमामन इतीति । ज्ञानोऽसौ च फलक
 स्थाने आष्टुदीरिते । मंथरश्मीन् श्वरश्मीन् यथा यत्र निबध्ने । रश्म्यान् यत्र ना इयथा ॥ ११
 यस्माद्युक्ता गृहे गृहे । देहदेहथवातेन द्युमद्दुभिः । पृथ्वी देवता तस्य न गदता वा स्व
 यं हरिः । सोमो नान्यापरादे वा वनस्य निरितीति । सोमो वातद्विष्णुर्वाश्रुतः फलकदेवता ।

नानुचितमज्ञगृहेषु । अध्यात्मनुदेहः । पुज्यसे । वर्तसे । प्रज्यतयति शेषः । हितेन कारणेन इह यज्ञे यता भिव
 दुदुभिः । जयतां पुसादुदुभिः । वद । द्युमन्तमप्रकाशवन्तम् । उच्येति न्यावत् । वद । ध्वनिः कुतु । अत्रो

यत्र ग्रावा पृथुबुध उर्ध्वे भवति सोऽतवे ॥ उत्तरवलसुतानामवे द्विद्वजं गुलः ॥
 यत्र ग्रावा । पृथुः बुधः । उर्ध्वः । भवति । सोऽतवे । उत्तरवलः सुतानां । अवः इन्द्र । दुर्द्वजः ।
 इन्द्र । जलगुलः ॥ ११ ॥ भा० विस्तीर्णधस्तनायत्र ग्रावाणो भिषवो धृताः । धिषणा ।
 भिषुतान् सोमानवनः स्वीकृतस्तुते । गुनुस्वीकार इत्यस्माद्धातोः । स्तुयो हि जलगुलः ॥ ११

द्वितीया। अत्र सोमाभिषवस्य हेतु पलके स्त्रियो जघन साम्येन स्तपेता। अत्र स्त्री पदाभावेऽप्य
 म्रनारी पदश्रवणान्। यत्र। यज्ञे। द्वौ जघनाविव। अधिषवण्यो अधिषपते सोम एतयो गिति द्वे फ
 लके। कृते। कृते। तत्र। उल्लखल सुताना मिनि प्राग्वत्। फलकयो रेवाधिषवणीत्वात्। उल्लखल सुता
 नामिति सर्वत्रापचारः। अध्यासीत्। अधिषवण्यावो षो ज्ञेयो॥१॥ तृतीया। यत्र। यज्ञे। स्थितयोः
 यत्र द्वा विवज्जघनाधिषवण्या कृता। उल्लखल सुताना मवेद्विद्वज्जलुलः॥२॥ ॥ यत्र ना
 र्यपच्यवमुपच्यवचुक्षिते। उल्लखल सुताना मवेद्विद्वज्जलुलः॥३॥ ॥ यत्र। द्वौऽऽवा
 जघना। अधिः सवन्या। कृता॥०॥२॥ ॥ यत्र। नारी। अपः च्यव। उपः च्यव। च। सिक्षते॥३॥
 भा० फलकेः मिषवस्यैव स्त्रियो जघन साम्यनः प्राक्। २। उपच्यवश्चापच्यवसंगतिः ३
 पलकयो रन्योन्यसंयोगस्य सिथिलत्वात्। अपच्यव अच्योगमने उपच्यवमुर्ध्वपरिगमने। नार्येति।
 घनपुगलमिति यावत्। सिक्षते। उपादत्ते। तस्यापि गतावपच्यवापच्यवसत्वात्। फलकयो रन्या
 न्यसंयोगस्य सिथिलत्वात् ग्रावप्रहारपर्यायेणापच्यवादि कं ज्ञेयः। नवमसूक्ते तृतीया नृक। ३।

भेदः

मं रा०

यथा अत्र नरस्य नः अतः यथा अत्र नरस्य नः
 यथा अत्र नरस्य नः अतः यथा अत्र नरस्य नः
 यथा अत्र नरस्य नः अतः यथा अत्र नरस्य नः

द्वितीया। दयमुत्तराच फलक देवता कडुक्ता। आयजी। आसर्वस्य यज्ञेः कर्मणी कारः। आयाज्यो।
 सम्यग्याज्यो। वाजसूतमा। वाजं अन्नं सन्तुत इति वाजसो। जन सनखन क्रमगमो विदुः। विद्वन्नो र
 नुना पिकस्येयात्। ३। त्रायेन वाजसो वाजसा तमो। अन्नलघ्युणामुत्तमो। वुञ्चा। रक्कशौ। ना। नौ।
 आयजी वाजसा तमा ताद्युञ्चा विजर्भतः॥ हरीद्वधा धामि वप्यता॥०॥ तानो अद्य
 वनस्य तीव्रवा वृषेभिः सोत्तमिः॥ इन्द्राय मधुमसुता॥३॥ ॥ यदौ॥ ॥ आयजी इत्याः
 यजी। वाजः सातमा। ता। द्वि। उञ्चा। विजर्भतः। हरीद्वे निहरीः इवा अधां मि। व।
 मता॥२॥ ॥ ना। नः। अद्य। वनस्य तीव्रवा वृषेभिः सोत्तमिः॥ इन्द्राय मधुम
 तू। तूसी॥३॥ ॥ भा० आयाज्या वन्नलघ्युणामुत्तमावति भक्षको। जह भक्षण इत्युत्तमाव
 थाश्वा वन्न भक्षको। सोमस्य भक्षको वत्र। रक्षावति महत्तरो। महान्द्विः सोत्तमिः सोत्तमि
 फलको। नदभिमानिनो सोमवहस्य तीविजर्भतो हि। विशेषेण भक्षयतो हि। सोमाभिषवकाले भक्ष
 को वर्तते। जह भक्षण इत्युत्तमावति भक्षको। जह भक्षण इत्युत्तमावति भक्षको। जह भक्षण इत्युत्तमावति भक्षको।

दि० २

अत्र नरस्य नः अतः यथा अत्र नरस्य नः
 अत्र नरस्य नः अतः यथा अत्र नरस्य नः
 अत्र नरस्य नः अतः यथा अत्र नरस्य नः

आद्या। हेवनस्यते। वनानां वृक्षाणां धने। पारस्करादित्वात्सुद। उल्लखल। वातः। उत। वायुरपि। ने
अग्रमिता। इदमिमन्यमानवृक्षाग्रं विवाति विविधं वाति। स्म। यतएवमिन्द्रस्वीयनवातेन। त्वदी
यमेव वृक्षाग्रं चालयति। ननु उन्मलयति। अथो। तस्मान् इन्द्रोपकृतत्वात् इन्द्राय। चक्ष्यर्थे चतु

उतस्मिन्नेवनस्यते वातो विवायग्रद्वैमित्। अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोमं सुलखल।
उत। स्म। ने। वनस्यते। वातः। वि। वाति। अग्रो। इत्। अथो इति। इन्द्राय। पातवे। सुनु।
। सोमं। उल्लखल। १। १भा० वृक्षाग्र एव तु वायुर्वीति वनानां वा भजनी यदि वीक।
सा। पतिर्विष्णुस्तु तस्याग्रे वायुर्देवो हि गच्छति। पातवे स्वस्य सोमं वा मनो वा सुनु विष्णवे १

थी। प्रमिथेन्द्रस्य पातवे। पानाय। सोमं सुनु। अभिषुणु। यद्वा वनस्यते कर्मण्यकारः वननीया
ना भजनीयानां पते देवतानां। हे उल्लखल के हस्मन् उल्लखल देवं तर्गति हरवान उत। वायुरपि। अ
वि ग्रमित्। अग्र एव वाति। विविधं वाति। त्वसेवक सनू गच्छति। यत एवमिति समर्थः। अथो। तस्मान्।
इन्द्रस्य विष्णाः पातवे। सोमं। अथ्यात्ममनः सुनु। इत्यर्थः। उल्लखला देहाभिमानस्य। ११। ७।

११० म० ७

अथो इन्द्राय नीचे

यच्चिन्धी। गदिससर्वमेदस्सूक्तं। तत्राद्या। हे सस्य। सगुण। सोमपाः। तुवीमद्य। महामख। र्मिरवान्।
नीय। तत्र। यत्तु। यस्म। ३। चित्। एव। वयो। इन्द्रादीन्। अनाशस्ता इव। अस्तुया इव। स्ममि। स्मः। अयं पुनः
प्रशस्तानीश्वरोपिन प्रशस्तान्करोतीति इव शब्दः। ततः कारणान्। त्वी। तु। त्वमेव। नः। अस्मान्। शुभ्रिषु। सह
शुभ्रेषु। सहस्रेषु। सहस्रसंख्याकेषु। गोषु। अश्वेषु च त्वदिष्ये। आशंसय। लोकेनेतियो ज्ये। अथपत्तिः
यच्चिन्धिसंय सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि। आतुन इन्द्रासयुगोद्यश्चैषु तुवीमद्य। १।
शिप्रिन्वा जानापते शचीवस्त च दसना॥ आतुन ०२। पदा। यत्तु। चित्। हि। सस्य। सो
मः पाः। अनाशस्ताः इव। स्मसि। आ। तु। नः। इन्द्रा। शंसय। गोषु। अश्वेषु। शुभ्रिषु। सह
स्रेषु। तुविः मघा। १। शिप्रिन्वा। वाजानां पते। शचीवः। तव। दसना॥ ०॥ २॥ १भा० यत्तु सगु
णः शस्ताः इव स्मसि। शुभ्रबाष्पन आदीनां विषयः स्मान्प्रशंसय। बहुवाच्यं ज्ञेयपुक्ता
कृत्वा स्मान्स्वमेहामख। सुखिन्नन्नपत वाग्मत्तव कर्माणि सर्वदाः। १२। १३। १४।

यत्तु गोः वाक्। अश्वाः। वन आदीनि ज्ञानेन्द्रियाणि। ततश्च शुभ्र वाग्मन्न आदीनां विषयः स्मान्प्रशंसय।
यर्थः। वागादीनां शुभ्रत्वं शुभ्रत्वेन वा सहस्रं शुभ्रगवदृणादि रूपवाहुल्या देयं। १। द्वितीयां त्रिपावत्।
सुखिन्नं। वाजानां। अश्वानां पते। शचीवः। शचीति वा अस्मान्। तद्वत्त्वं च तस्य वागादिसंख्यात्वं वा नीपा
स्मान्मनुवेसोरः संवृथोर्छंदसि। दसना। दसनानि। सर्वलोककर्माणि। तत्त्वत्वेनैव तानि। त्वी। कदुस्त्वत्त्वत्त्वात्।

११५

॥ चतुर्थी। सोमी इयं न क। एतसोममुत्तुयवनाय। पवित्रे। द्रोणकलशोपरि स्थिते पवित्रे पुरेपि। ते
सृज। शिष्टसोमचम्बोः चमसयोः। भर। पूरय। गोरधित्वचि। चर्मणः उपरि। रज्जीपमिति तेन। त्वदी
स्थापयेति। रुषिः आत्मानं अंतर्गमिणा प्रतिवाहेति ज्ञेयं। अध्यात्मतुं सोमं। मनः। उपवस्यथ चतु

उत्तिष्ठ चम्बोर्भर सोमं पवित्रं आसृज ॥ निधेहि गोरधित्वचि ॥ ४॥ ॥ उत्तु। शिष्टो-च
म्बोः। भर। सोमं। पवित्रे। आ। सृज। नि। धेहि। गोः। अधि। त्वचि ॥ ४॥ वर्ग २६॥ ०
भा० सोममुत्तुयवनायेत द्रोणोपरि पवित्रे क। भर। शिष्टचमसयोरधीषंगो। रुषि-त्वे
चि। भरेयात्मानमेवाह स्वांतर्गमिणामेव वा। शिरोभेदोत्तुचमसो द्रोणं चोदरमीरितं।
पवित्रं बुद्धिरेवात्र मनः रुषिस्तथायतः। मुरवचर्मवगाचर्म। मन एतेषु विष्याविधार्यं। २६

नार्थं। पवित्रे। बुद्धौ। आसृज। शिष्टसोमं। मनोवृत्तिविशेषं। चम्बोः चमसयौ शब्दौ शिरोभेदयो
इदं तत्तिष्ठिरपह्यर्वाग्विलम्ब्यमसूतिश्रुतेः। गोरधित्वचि। रज्जीपस्थानीयमनोवृत्तिविशेषमुरव
र्मणि निधेहि। गोपदस्य वाक्यं यायतयाः। मुरवंगोपदार्थः। मुरवादिस्थानेषु स्थिते हरे निवेशयति।

सोमं कृदितीयावर्गः

५० मं० गी०
१०० दूरे च पातयते नान्योत्तुस्मिन्स्तमस्य दधे। वने दूरे हणवत तमा वद नो लब्धे। कुडूणा चीतस प्राकार्कुडानी च
भा० च तोषिक। कुडूणः कुडूणि मिथ्य कुडूणी पाका नी चाहित गदतिः। रेफः स्वरस्य सयतदा धि स्या र्थनीरिते। सोमं। ० अ

पंचमी। हे इंद्र। गर्दभ। दुर्वाक्कादि साम्यान् मायावाद्याख्य गर्दभं। पापया। अमुया। माययेति शेषः। शा
लेनेति यावत्। नुवन्तं। स्तुवन्तमपीत्यर्थः। यद्वा मायया। मायामयाः। तव गुणा इत्यादि रूपेण नुवन्तं। सम
मृण। मृण हि माया। तमसि स्थितं यो शिष्टातसायोभिः संचर्याय। एतेन दयाशीलं देवप्रसीदसादि स्तुत
शाठ्यमूलत्वनिराकारं मोकारगम्यमित्यादि रवणस्या स्तुति त्वमुद्रभवति। अनाद्य निवर्त्य पापम
तमायामाश्रित्यानेकमानसि स्थितमवगुणससृजगकारेण चिदानंददिव्यविग्रहादि महामहिम्ना प

समिंद्रगर्दभं मृण नुवन्तं पापया ॥ अमुया ॥ आनुने इंद्रं शंसयुगाय च पुंभुविषु
सहस्रेषु तु विमवा ॥ ५॥ पदा नानि कुडूणा च्या दूरवातो वना नधि। आनु ० ६॥
। सम। इंद्र। गर्दभं। मृण। नुवन्तं। पापया। अमुया। आनु ० ५॥ पताति। कुडूणा च्या। दूरं।
वातः। वना न्। अधि। आ। नु ० ६॥ ॥ भा० पापयामायामिथ्या स्तुवन्तं त्वामपि प्रभा। मा
यामयास्तव गुणाः न सन्ति परमो र्धतः। इति नित्यं नुवन्तं च मायावाद्याख्य गर्दभं। संचरण

भादिनिभावः। किंच आनुनः। ५॥ किंच वातो वायुरेव। एतान् त्वन्निंदकान् वना न्। वनं तिस्रं पञ्च जतिस्वस्मि
न्यतितं सर्वथाननुचसीति वनाख्ये। कुडूणा च्या कुडूणी पाकादपि नी च त्वेन प्रसिधे तमसीति यावत्।
दूरं। दूरान्। अधिपताति। अंतर्गमिणं यथा धि। इंद्रादिपालयतु च। किंच आनुन। कुडूणादिना कुडूणी पा
कात् नी च्या अवागाति कुडूनी च। कुडूनी चैव कुडूणी चैव। रीकारकारव्यस्यः। अधि कदुस्वस्वसी

पुंभुविषुः पुंभुविषुः चकार कृत्वा प। वि

निष्ठापयमिथुदशासुस्तामबुध्यमाने। आतुनदृशसयगोष्वश्वेषुशुभ्रिषुसहस्रे
षुतुविमष्य॥३॥ ससंतुयाः रतयो बोध्यंतुश्ररगतयः॥ आतुन०॥४॥ पद॥ नि। स्वा
पय। मिथुः दृशा। सस्ता॥ अबुध्यमाने इति। आ। तु०॥३॥ ससंतु। याः। अरातयः। बो
ध्यंतु। श्रर। रतयः। आतु०॥॥ भा०। दैत्यरक्ष प्रजे मिथ्यादृशोसस्तापुनर्बहु। अबुध्य
माने नित्यं च तथा निष्ठापयेश्वरः॥ स्वर्पंतुने शस्तत्रवस्ते सवेदाः। ज्ञानमा। हिताः। बो
ध्यंतुचैवमित्राणितवनृपसुनिर्भयः॥४॥ ॥ श्रीरामकृष्णवेदव्यासार्पणमस्तु।

रातयः। तव शङ्खवः। ससंतु। स्वपंतु। पसस्वप्ने। सदाऽज्ञानमोहहिताः भवन्तु इति यावत्। किंच। रा
तयः। तव मित्राणि। बोध्यत्वेव। तव रूपमिति शेषः। किंच आनुन०। श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु। ॥ ॥

॥ स य मी ॥ हे इ द्र ॥ परि क्रोश ॥ परि क्रोश कर ॥ निंदक ॥ सर्व ॥ पापिन ॥ जन ॥ जहि ॥ जं भय ॥ श्वादिभिर्निस ॥ २८
शय ॥ कथ ॥ कृकदाश्व ॥ कृका ॥ कृकचा ॥ स्ते द्वा ॥ दशन ॥ कृकचै द्वा ॥ दशनयथेति शेष ॥ तथेयर्थ ॥ कि
य आतुन ॥ १८ शमस्त ॥ वर्ग २७ ॥ १७ राव इति द्वा विंश सूच्यते ॥ न वप च दश ॥ द्वा ॥ तत्राद्या ॥ हे वाज
यत ॥ वाज पुत्र्य तत्तुर्वेन ॥ तत्तुर्वेति तदा चैव इति णिच् ॥ यद्वा वाज मन्त्री ॥ सर्व भोगोपनक्षण ॥ वाजान् सर्व भोगान् भुजते
सर्वं परि क्रोश ॥ जहि ॥ जं भय ॥ कृकदाश्व ॥ आतुन ॥ इ द्र ॥ स य मी ॥ च भवे ॥ पुंसं भुजिषु सह स्नेपु ॥ १८
तु विमद्य ॥ ७ ॥ वर्ग २७ ॥ १७ आव इति द्वा विंश सूच्यते ॥ वाज यत ॥ शत क्रतु ॥ मंहिष्ट सिंच इति ॥ १९ ॥
शतं वाय ॥ शुचीनां सहस्रं वासना शिर ॥ रदु निम्नं नरीयते ॥ २० ॥ पद ॥ सर्वं पर्विकोश ॥ जहि ॥
जं भय ॥ कृकदाश्व ॥ १२७ ॥ १७ आव ॥ इ द्र ॥ कि वि यथा ॥ वाज यत ॥ शत क्रतु ॥ मंहिष्ट सिंचे ॥
इदुभिः ॥ ११ ॥ शतं वाय ॥ शुचीनां सहस्रं वासना शिर ॥ आव ॥ इत ॥ दु इति ॥ निम्नं नरीयते ॥ २१ ॥
भा ॥ सर्वं परि क्रोश कर ॥ पापिन ॥ जहि ॥ जं भय ॥ दशयश्वादिभिर्निसं कृकचै द्वा ॥ दशनयथा ॥ वर्ग २७ ॥
हे वाज यत ॥ पुत्र्य तदा चैव इति णिच् ॥ यद्वा वाज मन्त्री ॥ सर्व भोगोपनक्षण ॥ वाजान् सर्व भोगान् भुजते
वास्वदृष्टातो हरे भवेत् ॥ शतेन वा सहस्रेण सोमानां मासिरावता ॥ पाताल इव नैवायं निस्तीर्णो भवेत् ॥
इति प्रादिपदिका ध्यात्वर्थ इति णिच् ॥ भोगिनो देवा इति यावत् ॥ वो ॥ युष्माकं ॥ स्वामिन ॥ शत क्रतु ॥ मंहिष्ट इत्यतमी ॥ इ द्र ॥ इदु
भिः सोमैः ॥ अहमासि च ॥ पिच क्षरणे ॥ जा सिंचामि ॥ किमिव किं वि ॥ जगत्पालनादि करणत्वं किं विशद्वच्यं न पंविष्णुवा ॥ य
था ॥ यद्वा ॥ साव भोसमे द्रमहानिषे केषु थाभिषिंचति तथेयर्थ ॥ ११ ॥ द्वितीया ॥ योपमिद्र ॥ शुचीनां शुभानां ॥ समाशिरा ॥ प
स्यर्थे द्वितीया ॥ दीर्घः ॥ छंदसः ॥ स्त्री लिंगो वा शिराशब्दः ॥ आभिनुस्व भ्दाववा संगत शिराणां ॥ आशिरावता ॥ सोमानां मिति
शेषः ॥ शतं वा ॥ शतेन च ॥ सहस्रं वा ॥ सहस्रेण वा ॥ इत ॥ कचिन् ॥ ननु ॥ नैवा आशियते ॥ आलीयते ॥ नैवलीनो भवति ॥ युगपद

दीयत एवा उक्तं
स्मिन्निर्वाणिम्

तृतीया। हे इन्द्र इश्वर। मिथुदशा। मिथु इति निपातार्थे। मिथ्यादृशौ। सामर्थ्यादेत्यरक्षः प्रजे।
सस्ता। पसस्वप्रे। अस्तानिन्यो। भवता। यथानित्यमबुध्यमाने भवत। तथा च तत्र प्रजे। निष्ठापय। नि
तरास्वापय। किंच। आतुन इत्यादि। ३। चतुर्थी। हे श्वरासाः। ताः। व्यसयान्। तः। प्रसिद्धाः। अ

निष्ठापय मिथुदशा सुस्ताम बुध्यमाने। आतुन इन्द्रासयगो वृष्येषु शुभ्रिषु सहस्रे
षु विमया। ३। ससंतुयाः रतयो बोध्यन्तु श्वरा रतयः। आतुन ०। ४। पदं। नि। स्वा
पय। मिथुदशा। सस्ता। अबुध्यमाने इति। आतुन ०। ३। ससंतुयाः। अरातयः। बो
ध्यन्तु। श्वरा रतयः। आतुन ०। १। भा०। देत्यरक्षः प्रजे मिथ्यादृशौ सुस्तापुनर्बह। अबुध्य
माने नित्यं च तथा निष्ठापय श्वरा। ३। स्वर्पतुने शस्तत्र वस्ते सवेदाः। तानमाहिताः। बो
ध्यन्तु चैव मित्राणि तव रूपं सुनिर्भयं। ४। श्रीराम कृष्ण वेद व्यासार्पणमस्तु।

सस्त

रातयः। तव शस्त्रवः। ससंतु। स्वर्पतु। पसस्वप्रे। सदाः। तानमाहिताः भवन्तु इति यावत्। किंच। रा
तयः। तव मित्राणि। बोध्यन्तु चैव। तव रूपमिति शेषः। किंच आतुन ०। ४। श्रीराम च दार्पणमस्तु। ७।

इति प्रादिपदिका ध्यात्वर्थ इति निपातार्थे। मिथ्यादृशौ। सामर्थ्यादेत्यरक्षः प्रजे।
सस्ता। पसस्वप्रे। अस्तानिन्यो। भवता। यथानित्यमबुध्यमाने भवत। तथा च तत्र प्रजे। निष्ठापय। नि
तरास्वापय। किंच। आतुन इत्यादि। ३। चतुर्थी। हे श्वरासाः। ताः। व्यसयान्। तः। प्रसिद्धाः। अ

॥ सप्तमी। हे इन्द्र। परिक्रोश। परिक्रोश करं। निंदक। सर्वे। पापिनं जनं। जहि। जंभया श्वादिभिर्निसं
शया कथा। कृकदाश्वं। कृकाः। कृकचाः स्तैर्दाश्वं। दशनं। कृकचैर्दाश्वं दशनं यथेति शेषः। तथेत्यर्थः। किं
च आतुनः। दशमं स्तकं। वर्ग २७। १७। राव इति वा विंशसूच्यं स्तकं। तत्र पंचदशेन्द्राश्च। तत्राद्या। हे वाज
पतः। वाजं पुत्रं तत्तुवंतं। तस्मै तितदा चैष्ट इति निपातार्थे। यद्वा वाजमन्तौ। सर्वभोगोपकक्षणां। वाजान् सर्वभोगान् भुंजते
सर्वपरिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं। आतुन इन्द्रासयगो वृष्येषु शुभ्रिषु सहस्रेषु
षु विमया। ७। वर्ग २७। आवुद्रुक्रि विंशवाजयंतः शतं क्रतुं। महिष्टं सिंचे इति। ११।
शतं वायः शुचीनां सहस्रं वासमाशिरं। इदं निम्नं नरीयते। २। पदं। सर्वे। परिक्रोशं। जहि
जंभया कृकदाश्वं। ०। २७। आ। वः। इन्द्राः। क्रि। विंशवाजयंतः। शतः। क्रतुं। महिष्टं। सिंचे।
इदं निम्नं। १। शतं। वायः। शुचीनां। सहस्रं। वासः। आशिरं। आ। इतः। दुद्रुति। निम्नं। न। रीयते। २।
भा०। सर्वपरिक्रोशं करं पापिनं जहि जंभया दशयश्वादिभिर्निसं कृकचैर्दशनं यथा। वर्ग २७।
हे वाजयंतो युध्यतो देवा सोमि न एवौ। सोमैवेन्द्रा मासिंचे क्रि विंशद्वन्द्वं पुरुते। कतरिमीशमिव
वास्वदृष्टो हरभवेत्। शतेन वा सहस्रेण सोमानामासिरावतां। पातालद्वने वायं निलीन ई भवेत्

इति प्रादिपदिका ध्यात्वर्थ इति निपातार्थे। मिथ्यादृशौ। सामर्थ्यादेत्यरक्षः प्रजे।
सस्ता। पसस्वप्रे। अस्तानिन्यो। भवता। यथानित्यमबुध्यमाने भवत। तथा च तत्र प्रजे। निष्ठापय। नि
तरास्वापय। किंच। आतुन इत्यादि। ३। चतुर्थी। हे श्वरासाः। ताः। व्यसयान्। तः। प्रसिद्धाः। अ

इति प्रादिपदिका ध्यात्वर्थ इति निपातार्थे। मिथ्यादृशौ। सामर्थ्यादेत्यरक्षः प्रजे।
सस्ता। पसस्वप्रे। अस्तानिन्यो। भवता। यथानित्यमबुध्यमाने भवत। तथा च तत्र प्रजे। निष्ठापय। नि
तरास्वापय। किंच। आतुन इत्यादि। ३। चतुर्थी। हे श्वरासाः। ताः। व्यसयान्। तः। प्रसिद्धाः। अ

॥तृतीया॥ १यद्यस्मान्पेनाएतानि विश्वानि च अस्योदस्योदरे प्रविष्टानि स्युः शुष्मिणे। वलिने। अस्मा
इन्द्राय। वक्ष्ये चतुर्थी। मदाय। तस्ये। स दध्य इति वक्ष्यमाणमर्थं द्रुव च नार्तं संवक्ष्यते। व्यचः। व्य
चासि। व्यकीः। प्रभावा नौ नैव स दध्युः। हिरवधारणे। किंच समुद्रः। समुद्रे कहेतुना समुद्राख्या प्रकृतिश्च
व्यचो। व्यक्तिः। न स दध्यो कुतः। अस्य महत्वादिति भावः। तस्मादिति पूर्वणान्वयः। स प्रकृतिकानि वि

संयन्मदाय शुष्मिणे एवास्म्योदरे। समुद्रे न व्यचो दध्ये। ३। अयमेते समातसि
कपोत इव गर्भधियं। वचस्तस्मिन् न ओहसे। ४। सी यत्। मदाय। शुष्मिणे। एना।
हि। अस्प। उदरे। समुद्रः। न व्यचः। दध्ये। ३। अयं। उदृति। ते। समु। अतसि। कपोतः।
इवा गर्भधियं। वचः। तत्। चित्। नः। ओहसे। ४। भा० वलिनेऽस्मै मदाय च। स द
धुर्नैव विश्वानि व्यकीरस्योदरे कचित्। समुद्रे च। समुद्राख्या प्रकृतिश्च महत्तः। ३।
तवैवाय प्रपचश्च कपोतो गर्भधिर्यथा। सम्यग्व्याप्नोषि निश्चयतस्मान्नो वच ओहसे। ४।

श्वान्युदरं प्रविश्य तस्मिन् जनयितुं नालं। किमु तस्मादिति। ३। चतुर्थी। हे इन्द्र। अयं प्रपचः प्रकृतिश्च
ते। तव। स दधी न एव। किंच गर्भधियं। गर्भो धीयतेऽत्रेति गर्भशाय। कपोत इव। कपोतो यथा व्याप्नोति त
था समतसि। अतस्मात् स गमने। ३। सम्यग्व्याप्नोषि निश्चयतस्मान्नो वच ओहसे। ४। भा० वलिनेऽस्मै मदाय च। स द
धुर्नैव विश्वानि व्यकीरस्योदरे कचित्। समुद्रे च। समुद्राख्या प्रकृतिश्च महत्तः। ३।
तवैवाय प्रपचश्च कपोतो गर्भधिर्यथा। सम्यग्व्याप्नोषि निश्चयतस्मान्नो वच ओहसे। ४।